

NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK

SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK

XLVII.

NÉMET IRÓK
ÉS PESTI KIADÓIK A XIX. SZÁZADBAN
(1812—1878)

IRTA

SZEMZŐ PIROSKA

BUDAPEST, 1931

PFEIFER FERDINÁND (ZEIDLER TESTVÉREK)
NEMZETI KÖNYVKERESKEDÉSE

A NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK eddig megjelent füzetei:

(Von den in ungarischer Sprache verfassten und mit je einem deutschen Auszug versehenen Arbeiten zur deutschen Philologie sind bis jetzt folgende Hefte erschienen:)

- I. **Thienemann Tivadar:** Német és magyar nyelvújító törekvések. (Bestrebungen auf dem Gebiete der deutschen und ungarischen Sprachreform.) 1912. 1.50 P
- II. **Csaki Richárd:** Honterus János német iratai forráskritikai és nyelvészeti szempontból. (Quellenkritische und sprachliche Untersuchung der deutschen Schriften des Johannes Honterus.) 1912. 1.50 P
- III. **Dr. Hajek Egon:** Az erdélyi száz regényirodalom a XIX. század közepén. (Der siebenb.-sächsische Roman um die Mitte des 19. Jahrhunderts.) 1913. 2.50 P
- IV. **Roth Alfred:** Tanulmányok (az erdélyi száz) Roth Dánielről. I. Roth Dániel élete. II. Roth Dániel regényeinek és novelláinak forrásai. [Studien über (den siebenb.-sächsischen Romanschriftsteller) Daniel Roth: 1. Das Leben Daniel Roths; 2. Die Quellen der Romane und Novellen Daniel Roths.] 1913. 3.— P
- V. **Dr. Huss Richárd:** Az erdélyi száz nyelvjárástanulmányozás mai állása. (Der heutige Stand der siebenbürgisch-sächsischen Sprachforschung.) 1913. 2.— P
- VI. **Hollitzer Gyula:** Liszt Ferenc és a weimari irodalmi élet. (Franz Liszt und das literarische Leben in Weimar.) 1913. 3.— P
- VII. **Schwarz Frigyes:** A soproni hienc gyermekdal. (Das Kinderlied der Hienzen in Sopron-Oedenburg.) 1913. 4.— P
- VIII. **Szentirmay Gizella:** Mörike Eduard „Maler Nolten“ című regénye. (Ed. Mörikes „Maler Nolten“.) 1913. 2.— P
- IX. **Czinkotszky Jenő:** Oswald újbányai jegyző német verses elbeszélése a XIV. századból. (Die deutsche Verserzählung Oswalds des Schreibers aus Ujbánya-Königsberg in Ungarn aus dem 14. Jahrh.) 1914. 2.50 P
- X. **Schwartz Elemér:** A rábalapinsközi (délbajor) nyelvjárás hangtana. [Lautlehre der (südbayrischen) Mundart zwischen der Raab u. Lafnitz in Westungarn.] 1914. 3.50 P
- XI. **Trócsányi Dezső:** Humboldt Vilmos nyelvbölcsészete. (W. von Humboldts Sprachphilosophie.) 1914. 2.— P
- XII. **Kádár János:** A budai és pesti német színház története 1812-ig. Függelékül a budai és pesti német színházak műsora 1783—1812. (Geschichte der Ofner und Pester deutschen Theater bis 1812. Als Anhang das Repertoire der Ofner und Pester deutschen Theater 1783—1812.) 1914. 3.— P
- XIII. **Moór Elemér:** A Toldi-monda és német kapcsolatai. [Die (ungarische) Toldi-Sage und ihre Zusammenhänge mit der deutschen Sage.] 1914. 2.— P
- XIV. **Koszó János:** Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. (Ignaz Aurel Fesslers Leben und schöpferisches Wirken.) 1915. 2.50 P
- XV. **Mornau József:** A szeghegyi német (rajnai frank) nyelvjárás hangtana. [Lautlehre der deutschen (rheinfränkischen) Mundart von Szeghegy (Kom. Bács.)] 1915. 2.50 P
- XVI. **Hollaender Rózsi:** Déry Julianna (1864—1899) élete és költészete. (Julianne Dérys Leben und Dichten, 1864—1899.) 1915. 2.— P
- XVII. **Zuber Marianne:** A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig. (Geschichte der ungarländischen deutschen Zeitschriften bis 1810.) 1915. 3.— P
- XVIII. **Happ József:** Béb község német (középbajor) nyelvjárásának hangtana. [Lautlehre der deutschen (mittelbayerischen) Mundart der Gemeinde Béb (Kom. Veszprém.)] 1915. 3.— P
- XIX. **Dr. Weber Arthur:** A szepesi nyelvjárástanulmányozás története. (Geschichte der Zipser Dialektforschung.) 1916. 1.50 P
- XX. **Várady Imre:** Gellert hazánkban. (Gellert in Ungarn.) 1917. 3.— P
- XXI. **Pausz Gabriella:** Nemes Artner Mária Terézia (1772—1829) és írói köre [Marie Therese von Artner (1772—1829) und ihr literarischer Kreis.] 1917. 3.50 P

NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK

SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK

XLVII.

NÉMET IRÓK
ÉS PESTI KIADÓIK A XIX. SZÁZADBAN
(1812—1878)

IRTA

SZEMZŐ PIROSKA

A német nyelv és irodalom története és szerzői
Pesten megjelenő munkáit, a szerzők és kiadóik
gozatom második részében ismertetem.

Hammer-Purgstall tűnik fel elsőnek gazdag sorukban 1812-ben. A XIX. század vége felé már csak gyéren jelentkeznek, s 1878-ban, az ismert pesti kiadó, *Heckenast Gusztáv* halálakor

¹ Pester Lloyd 1867, 135. sz.

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA

- Mischén (rheinfränkischen) Mundart von Szeghegy
1915. 2.50 P
- XVI. **Homaender Rózsi**: Déry Julianna (1864—1899) élete és költészete.
[Julianne Déry's Leben und Dichten, 1864—1899.] 1915. 2.— P
- XVII. **Zuber Marianne**: A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig.
(Geschichte der ungarländischen deutschen Zeitschriften bis 1810.)
1915. 3.— P
- XVIII. **Happ József**: Béb község német (középbajor) nyelvjárásának hangtana.
[Lautlehre der deutschen (mittelbayerischen) Mundart der Gemeinde
Béb (Kom. Veszprém).] 1915. 3.— P
- XIX. **Dr. Weber Arthur**: A szepesi nyelvjárástanulmányozás története.
(Geschichte der Zipser Dialektforschung.) 1916. 1.50 P
- XX. **Várady Imre**: Gellert hazánkban. (Gellert in Ungarn.) 1917. 3.— P
- XXI. **Pausz Gabriella**: Nemes Artner Mária Terézia (1772—1829) és írói
köre [Marie Therese von Artner (1772—1829) und ihr literarischer
Kreis.] 1917. 3.50 P

ELŐSZÓ

Értekezésemben megkísérlem a XIX. századi német írók és pesti kiadók viszonyát ismertetni.

Azokra a németországi és osztrák írókra gondolok, akik szépirodalmi műveik számára (akár önálló munkák, akár folyóiratok mellékletei) Pesten találtak megfelelő kiadót.

Dolgozatom első részében a németországi és osztrák írókkal mint pesti és budai németnyelvű szépirodalmi folyóirataink munkatársaival foglalkozom.

1819-től, az első XIX. századi jelentősebb folyóirat, a *Pannonia* megjelenésétől követem őket egész 1852-ig, utolsó jelentős pesti németnyelvű szépirodalmi folyóiratunk, a *Der Spiegel* megszűnéséig.

A *Pester Lloyd* (1854-től) ebből a szempontból csak a XIX. század vége felé jöhet számításba, mert csak 1867-ben találkozunk az első osztrák író szépirodalmi közleményével (akkor hozza ugyanis *Robert Hamerling Des Ungarkönigs Krönung c. költeményét.*¹⁾

1867-ig a lap inkább nemzetgazdasági, politikai és kultúrkérdésekkel foglalkozik.

Később azután annál gazdagabb szépirodalmi cikkekben, melyek feldolgozása külön értekezés tárgyát képezheti és így figyelmen kívül hagytam munkámban.

A németországi és az osztrák íróknak a XIX. században Pesten megjelenő munkáit, a szerzők és kiadók viszonyát, dolgozatom második részében ismertetem.

Hammer-Purgstall tűnik fel elsőnek gazdag sorukban 1812-ben. A XIX. század vége felé már csak gyéren jelentkezők, s 1878-ban, az ismert pesti kiadó, *Heckenast Gusztáv* halálakor

¹ *Pester Lloyd* 1867, 135. sz.

lezártnak tekinthetjük sorukat. Utána már nem akad e téren vállalkozó szellem.

Munkám célja megvilágítani azt, hogy mennyiben járultak pesti kiadóink németországi és osztrák írók műveinek kiadásával kultúránk fejlesztéséhez.

A kitűzött feladat teljes megoldását sokszor meggátolta az anyag hozzáférhetetlensége. Az innen eredő hiányok pótlására jelenleg nem gondolhatok; viszont nem lehetetlen, hogy a jövőben tervezett irodalomtörténeti kutatásaim közepette rátalálók a most hiába keresett adatokra.

Budapest, 1931. május havában.

Bevezetés.

Német és magyar könyvkiadási viszonyok a XIX. században.

A Napoleon leveretése után uralomra jutó Szent-Szövetség, élén Metternich osztrák kancellárral, minden erejével azon volt, hogy államfelfogásával és gyakorlati politikájával ellenkező eszmék terjedését az uralma alá tartozó területeken megakadályozza. Tekintettel arra, hogy ezeknek az eszméknek legjobb ügyvivője, terjesztője az irodalom volt, szükség volt olyan politikai intézményre, mely bizonyos mértékben a rendőrséget helyettesíti az irodalom terén, szigorúan őrködve, hogy az országban meg ne jelenjék, vagy külföldről be ne hatoljon az autokratikus módon kormányzott állam irányeszméivel ellentétes eszme: ezt szolgálta a cenzúra.¹

A cenzúrát hazánkban az állam a protestantizmus fellépésétől kezdve gyakorolta. Ekkor még egyházi férfiak voltak a végrehajtó közegek.² III. Károly alatt már állandósult, sőt továbbfejlődött. 1720. március 30-án u. i. III. Károly a nagyszombati egyetem mindenkori kancellárját bízta meg a könyvcenzúra vezetésével.³ Szem előtt tartandó volt a vallásellenes, az államnak és főleg az ifjúságnak ártó könyvek szigorú felülvizsgálata. Lassan a magyar könyvcenzúra az osztrák mintájára alakul, s egyre jobban állami, politikai célokat szolgál. Teljes kialakulása Ausztriában és hazánkban Mária Terézia alatt ment

¹ Wertheimer Ede: Ausztria és Magyarország a XIX. század első évtizedeiben. Budapest 1892, II. köt. 121. l.

² Schermann Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Budapest 1928, 7. l.

³ Schermann E.: i. m. 19. l.

végbe. Ennek oka az az ellentmondás, amely Mária Terézia trónrajutásával szemben megnyilvánult. Mivel az örökösödési háború alatt az ellenfél iratai a hiányos cenzúra folytán behatoltak és elterjedtek a monarchiában, újabb figyelmet fordítottak a cenzúrára és megszigorították (1754).⁴ Végrehajtó közege a pozsonyi helytartótanács, melynek a bécsi cenzúra szabályaihoz kell alkalmazkodnia. Ezzel a pozsonyi könyvrevíziót alárendelték a bécsinek. II. József uralkodása alatt a könyvnyomtatás történetében nagy változás állott be. A felvilágosodás hatása alatt a király 1788-ban rendeletet tett közzé, mely a könyvnyomtatást és a könyvkereskedelmet szabad iparágnak minősíti.⁵ Ez a rendelet azonban olyan helyzetet teremtett, melyet nemcsak a hatóságok, de a szabadalmat élvező könyvnyomtatók és könyvkereskedők is megsokalltak. Számos magán- és zúgnyomda ütötte fel fejét, melyek elszaporodása végül is üzleti pangást eredményezett.

II. József a sajtót is szabaddá tette. Ezzel a szabadsággal is visszaélt az emberi kapzsiság és a sajtótermékek nem ritkán valósággal szennyirodalommá fajultak el, melyet betetézett a tisztességtelen utánnyomás. Maguk a szerzők és könyvnyomtatók kerestek orvoslást e jogtalanságok ellen, amit II. Lipót alatt el is értek. Az 1791. május 5-én megjelent „udvari decretum” megrendszabályozta és mérsékelte az újonnan felállítandó nyomdák számát. Irodalmi téren megszűnt a II. József által engedélyezett sajtószabadság és elkövetkezett a szigorú cenzúra korszaka, melyet betetézett I. Ferenc trónraléptével a március előtti időkben („Vormärz”) életbelépő metternichi szisztéma: a szuverén jogok korlátlan uralma ellentétben a nép jogtalanságba való süllyesztésével.

Metternich számára kivihetetlennek látszott az egységes Németország gondolata, az ezután való sóvárgást pedig felségsértésnek tartotta, mely magában hordja a forradalom csíráját. „Das Glück Deutschlands ist”, írja 1832. május 25-én Wittgensteinnek,⁶ „dass es mehrere Staaten gibt; dies fühlte die Revolu-

⁴ Schermann E.: i. m. 34. l.

⁵ Joh. Goldfriedrich: Geschichte des deutschen Buchhandels. Leipzig 1909, I. 343. l.

⁶ Graf Wilhelm Ludwig Georg Fürst zu Sayn-Wittgenstein (1770—

tion und sie dringt sonach auf ein Zerfliessen der Teile in ein Ganzes. Dieses Ganze wäre nicht zu bändigen und würde der Welt ganz andere Schaustücke aufführen, als selbst Frankreich in den grossernsten Revolutionsperioden."⁷ Ezért elrendelte, hogy a legcsekélyebb mozgalmat, mely a kormány ellen irányultnak gondolható, szigorúan vizsgálják ki. Az irodalom terén (időszaki sajtó, könyvkiadás) *Sedlnitzky* gondoskodott rendről és nyugalomról. Valósággal behálózták egész Németországot, Ausztriát, Magyarországot, sőt még Franciaországot is az irodalmi mozgalmakról szóló titkos jelentések szálai, melyek Metternich és Sedlnitzky kezeiben futottak össze. Természetes, hogy az ezzel kapcsolatos óvintézkedések akadályokat gördítettek a szellemi élet fejlődése elé és a sajtót valósággal elnémították. Szere-száma nem volt a szigorúbbnál-szigorúbb rendeleteknek, melyek még a tudósokat sem kímélték.

Egyetlen egy író sem rejtőzhetett el a cenzor szeme elől, hiába írt álneven vagy névtelenül. A cenzúrát ellenben rejtélyes homály borította; egyedül az ellenőrző hivatalok voltak látható szervei, melyek tulajdonképen csak végrehajtó közegek voltak. A bécsi felülvizsgáló hivatal egyúttal központi felülvizsgáló hivatal, a politikai cenzor egyúttal irodalmi cenzor volt. Az utóbbi okozta azután, hogy az írók rá sem ismertek sokszor visszakapott kézírataikra, annyira átalakította azokat a hozzánemértő cenzor. Az irodalmi műveket ellenőrzés céljából három csoportba osztották: az első csoportba tartoztak a legkiválóbb munkák (pl. a klasszikus írók művei), melyeket nagy gondnal vizsgáltak át; a második csoportba másodrangú műveket soroztak. Ezeket tekintet nélkül alávetették a fennálló könyvvizsgálati szabályoknak. A harmadik csoportba tartozó röpiratok, időszaki sajtótermékek (hírlapok, folyóiratok) és a nép számára írt munkák ellenőrzését kettőzött szigorral végezték.

Az író sohasem tudta meg, miért tiltották meg műve kiadását: politikai vagy irodalmi okból. Sokszor megesett, hogy az írónak hónapokig várnia kellett a cenzorhoz benyújtott kézírataira. Az ebből származó késedelem a könyvkiadást és ezzel

1851) 1814—1819-ig Metternichhel egykorú és az ő szellemében működő porosz államminiszter.

⁷ Karl Glossy: Literarische Geheimberichte aus dem Vormärz 1833—1847. Wien 1913. Jahrbuch der Grillparzergesellschaft. XXI, VIII. 1.

együtt a könyvkereskedelmet is érzékenyen megkárosította, épúgy mint az a rendelet, mely megtiltotta a külföldön megjelenő munkák Ausztriában való újranyomatását. Ennek volt a visszhangja 37 bécsi író (köztük *Grillparzer*, *Bauernfeld*, *Feuchtersleben*, *Castelli*, *Zedlitz* és mások) 1845. március 11-én szerkesztett felirata, melyben azt a mérhetetlen kárt festik, ami az osztrák könyvkereskedelmet az „Imprimatur für das Inland” megtagadásával éri, minthogy az újranyomás tilalma alá eső könyvek az olvasóközönség körében nagy kelendőségnek örvenednek.⁸ Igen sok eddig engedélyezett munkát is eltiltottak az önkényeskedő cenzorok. Ha az egykorú írók idevonatkozó valomásait olvassuk, nevetséges, hogy mi mindennek a kinyomatását tagadták meg ebben a korban.”

Ezek az állapotok felkeltették az intelligens elem elégedetlenségét és ellenállásra készítették úgy Németországban, mint Ausztriában és hazánkban is. Ekkor kapcsolódik be először a németországi akadémiák ifjúsága a német egység és szabadság mozgalmába, melynek hullámai azonban a szigorú őrizet folytán nem jutnak el Ausztriába, s Németországban is csak hamar elsimulnak.

Erősebb az ellenállás az irodalom terén; már a romantikusok is, mint a hazafias-nemzeti eszme hirdetői, belevésték az emberek lelkébe az egység és a szabadság gondolatát.

1830-ban újból kitör Franciaországban az eddig is lappangó revolutio, s a francia eszmék beszivárgása a szigorú őrizet ellenére egyre tart. *Chr. Frh. von Zedlitz (Totenkränze, Stuttgarter Morgenblatt*, 1829), *Anastasius Grün (Spaziergänge eines Wiener Poeten*, Hamburg, 1831) az elsők, akik bátran támadják Metternich szisztémáját.

Természetesen, erre vonatkozó műveik nem Ausztriában, hanem Németországban jelentek meg, hol sokkal enyhébb volt a cenzúra. „Der Abstrom österreichischer Schriftsteller, die noch im Exil eifrig bespitzelt werden, kam Sachsen und insbesondere Leipzig zugute; was sich in Leipzig noch zu stark beengt fühlte,

⁸ Joh. Goldfriedrich: i. m. II. 527. l.

⁹ J. F. Castelli: *Memoiren meines Lebens*. Wien und Prag 1861, I. 277 l.; L. A. Frankl: *Erinnerungen*. Hg. v. St. Hock. Prag 1910, 180. l.; Emil Kuh: *Zwei Dichter Oesterreichs*. Pest 1872, 59. l. V. ö. még H. H. Houben: *Der gefesselte Biedermeier*. Leipzig 1924.

fand in Altenburg und anderen kleinen Städten die Möglichkeit sich unverhohlener zu äussern. Stuttgarts Aufstieg als Verlegerstadt wäre wohl kaum ohne die liberale Handhabung der Zensur nach 1817 denkbar gewesen¹⁰ — olvashatjuk egy német könyvkereskedelmi munkában. Minél távolabb volt ugyanis a kiadó a bécsi központi cenzúrahivataloktól, annál inkább ki játszhatta azokat, vagy annál enyhébb, annál felületesebb végrehajtó közegekre talált.

Igy volt ez hazánkban is, ahol egyébként a szabadabb cenzúrát rendeletileg is alátámasztották.¹¹ A bécsi legfőbb cenzúrahivatal 1813. március 24-i előterjesztése arra indította a bécsi hatóságokat, hogy Magyarország irányában a gondolat szabadabb megnyilvánulását engedélyezzék. Ferenc császár ugyanis 1792. május 12-én elrendelte, hogy nem szabad a magyar udvari kancellária tudta és beleegyezése nélkül a magyar nemzetre és annak jogaira vonatkozó munkákat kinyomatni. Maguk a magyar vármegyék kérték erre a császárt, hogy a magyar udvari kancelláriát ilyen teljhatalommal ruházza fel, mert el akarták kerülni a magyar alkotmány és a nemesség kiváltságaira vonatkozó támadó iratokat.

1810. május 26-án egy felterjesztést küldtek a bécsi központi cenzúrahivatalhoz, mely szerint a magyarországi cenzúraszabályokat sürgősen reformálni kell. Mégpedig két szempontból: egyrészt hiányzik az állandó könyvvizsgáló hivatala (Bücher-Revisions-Amt), s ezért a könyveket az illető könyvkereskedők boltjában vizsgálják át, mely alkalmat nyújt arra, hogy a könyveknek csak egy részét adják át a felülvizsgálóknak. A kéziratok revíziójában is sok a visszaélés; ezt rendszerint egyházi férfiak gyakorolják, kik leginkább a vallásos tartalmú iratokkal szemben tanusítanak szígot.

Másrészt a magyar udvari kancellária sokszor nem engedélyezi azoknak a munkáknak kinyomatását, melyek Magyarország megismertetéséhez hozzájárulnak.

A császár elfogadta e bajok orvoslását indítványozó javas-

¹⁰ Friedrich Schulze: Der deutsche Buchhandel und die geistigen Strömungen der letzten hundert Jahre. Leipzig 1925, 80. l.

¹¹ Wertheimer Ede: A magyarországi cenzúra történetéhez. Századok. Budapest 1898, 294. l.

latokat, s 1810. szeptember 14-én rendeletet bocsátott ki, mely hazánkban a sajtó, de különösen az államra vonatkozó művek közlése terén a szabadságot kiterjesztette. Sok fellebbezés és kérelmezés követte még ezt a rendeletet, a császár azonban nem tért el határozatától, s 1813. március 24-én végérvényesen életbe léptette.

Igy azután nem volt ritkaság, hogy az Ausztriában tiltott művek nálunk (leginkább Pesten és Pozsonyban) megjelenhettek. Különösen sok német író közleményével találkozuk a pesti németnyelvű hírlapokban és szépirodalmi folyóiratokban, melyeket osztrák lapok nem mertek közölni. Büntetés nélkül hozta egy pesti német szépirodalmi folyóirat, a *Pannonia*, Grillparzer költeményét, *Die Ruinen des Campo Vaccino in Rom*, melyet az osztrák cenzúra az *Aglaja* nevű bécsi zsebkönyvből eltávolított.¹² Épen így 1836-ban, mikor *Anastasius Grün* politikai költeményei Ausztriában szigorú tilalom alá estek, a pesti *Der Spiegel* folyóirat közölte *Der Dichter im Kerker* c. a cenzúrárt támadó költeményét.¹³

Ez a helyzet érthetővé teszi a következő sorokat: „Sonderbar, die besten poetischen Talente Wiens, wie Stifter, Stelzhamer, Betti Paoli müssen in Pest einen Verleger suchen und finden! Hat die Residenz-pst! das Schweigen ist oft die bitterste Antwort.”¹⁴

Sok németországi, de leginkább osztrák író kereste fel lapkiadóink mellett könyvkiadóinkat is szépirodalmi munkáival, s nagyobb városaink: Pest, Buda, Pozsony csakhamar kedvelt kiadóhelyekké lettek. Különösen Pest válik jelentőségteljessé, főleg, mióta a helytartóságot Budára helyezték át és az országgyűlést Pesten tartották; s így Pozsony régi nagy szerepe mindinkább háttérbe szorult. Pest a XIX. században rohamosan fejlődött. Lakosságának száma és kultúrája, mely az osztrák kultúrából táplálkozott, egyre emelkedett. Különben is jellemző a magyar irodalom és könyvkereskedelem akkori helyzetére mindkettőnek német iránya, mely a német kultúrfölényben

¹² *Pannonia* 1820, 62. sz.

¹³ *Der Spiegel* 1836, 21. sz.

¹⁴ *Pester Zeitung* 1845, ápr. 4. 22. l.

találja magyarázatát.¹⁵ Ami a könyvpiacot illeti, nagyban hozzájárultak a németnyelvű munkák terjesztéséhez maguk a könyvkereskedők is, mivel javarészt német származásúak voltak. Mondanunk sem kell, hogy a német nyelven írt művek nem okoztak nehézséget az olvasóközönségnek, hisz akkoriban országszerte jól beszélték a német nyelvet. *Kisfaludy Károly* németül levelez legjobb barátjával, *Gaál Györggyel* és maga fordítja drámáit németre, melyek közül *A tatárok Magyarországon* címűt 1821. február 8-án elő is adják Bécsben.¹⁶ *Kölcsey* is annyira bírja a német nyelvet, hogy egy költeményét *Schwärmer* címen maga fordítja. *Vörösmarty* német nyelven eposzt tervez. *Mai-láth*, *Gaál*, *Mednyánszky*, *Toldy* német munkáikkal válnak először ismertté, azt az irodalmi irányt hirdelve, mely minden fokon lépést tart az osztrák fejlődésével. Sőt a kiadók a magyar klasszikusokat is lefordították. Ezek közül sok az időszaki iratokban jelent meg: gróf *Festetics Károly Albert Kisfaludy Stibor vajdá-ját* ülteti át,¹⁷ *Dux Petőfi*-fordításokat közöl,¹⁸ épúgy mint *Steinacker*,¹⁹ *Falk Miksa* többek között *b. Eötvös József*,²⁰ *Kerényi Frigyes*²¹ és *Kisfaludy Károly*²² verseit fordítja; az önállóan megjelent fordítások közül meg kell említenünk *Klein Hermann Jósika* és *Eötvös*²³ regényeinek német fordításait. Mindezek a magyarországi németül beszélő olvasóközönség szórakoztatására szolgáltak. A magyarországi német városi polgárság is teljesen az osztrák irodalom befolyása alatt állott, innen a magyar és osztrák írók együttműködési lehetősége. Így nivellálódik Bécs és Pest irodalmi élete, természetesen Bécs marad az adó, a minta.

¹⁵ Gárdonyi Albert: Régi pesti könyvkereskedők. Magyar könyvszemle. Budapest 1926, 30. l.

¹⁶ V. ö. Szép Ernő: Magyar drámák a bécsi színpadokon. Budapest 1930.

¹⁷ Pannonia 1819, 18. sz.

¹⁸ Pannonia (Ez a Pannonia 1837—1849-ig jelent meg, mint a Preßburger Zeitung melléklapja) 1845. 88. sz. u. o. 1846. 3., 39., 41. sz. Der Ungar 1848, 64. sz.

¹⁹ Der Ungar 1842, 82. sz.

²⁰ Der Spiegel 1844, 4. sz.

²¹ Der Spiegel 1844, 32. sz.

²² Der Spiegel 1844, 62. sz.

²³ J. Frh. von Eötvös: Der Karthäuser. Teutsch von Hermann Klein Pest, 1842, Heckenast.

Különben is a „Vormärz” idején Ausztria és Németország fokozottabb érdeklődéssel tekintenek Magyarország felé, mert politikai eszméiket a magyar függetlenségi törekvések, romantikus hajlamaikat a magyar föld exotikumai kedvezően érintik.²⁴ Metternich ügynökeinek nagyon sok gondot okoz a tiltott vagy gyanús könyveknek és röpiratoknak Magyarországon való széleskörű terjedése. Németország liberális íróit élénken foglalkoztatják a magyarországi viszonyok. Maga Gutzkow 1843-ban magyarországi utat tervez: „Im nächsten Frühjahr warscheinlich schon im März, will Gutzkow über Dresden und Prag nach Wien und Ungarn, sich die österreichischen Zustände ansehen...”²⁵

Ebben az időben ugyanis egy új mozgalom veszi kezdetét az irodalom terén Németországban, mely eljut Ausztriába, s természetesen hazánkba is. Ez az irány a 30-as és főleg a 40-es éveken vonul végig. Irodalmi képviselőit *Wienbarg után* „ifjú-német”-eknek nevezik, kik műveikben tervszerűen politikai célokat szolgálnak: „Jung ist mehr als ein Wort; es ist ein Programm: Kampf der jungen Freiheit gegen die alte Sklaverei, der jungen Gleichheit gegen die alten Privilegien, der Sieg der neuen Ideen über den alten Glauben.”²⁶

Heine, Wienbarg, Laube, Gutzkow voltak irányítói ennek a mozgalomnak. A felszabadulás ideje azonban még nem érkezett el. A haladó szellem íróinak táborá ennek ellenére is folyton növekedett. Különösen a lírai költészetet lendítették fel az ifjúnémet írók, mert e téren juttatták kifejezésre a kor politikai törekvéseit: a szabadságot, egyenlőséget. Azok közül, akik megkísérelték ezt a szellemet hazánkban is ébrentartani, *Beck Károlyt* említhetjük, ahogy arról egy Metternich számára készült titkos irodalmi jelentés tanuskodik: „Als Karl Beck nach Ungarn zurückging oder zurückgehen wollte (1842), versprach ihm durch einen hier durchreisenden Ungarn Baron Eötvös die Unterstützung der Opposition in Pest. Sie glaubten ihn gut

²⁴ V. ö. Trostler József: Freytag Gusztáv magyar tárgyú elbeszélései. E. Ph. K. 1918. 395. l., Dr. Joh. Koszó: Das romantische Ungarn in der neueren deutschen Dichtung. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter. I. évf. 1., 3. lap.

²⁵ Karl Glossy: i. m. II. 20. l.

²⁶ Karl Glossy: i. m. I. XLVIII. l.

brauchen zu können; aber nun sie seine Person kennen, lassen sie ihn fallen."²⁷

Ilyen viszonyok érlelték meg és robbantották ki 1848. február 19-én az újabb francia forradalmat, melynek lángjai átcsaptak Németországba, onnan Ausztriába és a szoros érintkezés folytán Magyarországra is. Ugyanezen esztendő március 13-án egy Bécsben lezajló népfelkelés megbuktatta Metternicht kormányrendszerével együtt és ez meghozta a régen óhajtott fordulatot: a cenzúra intézményének felfüggesztését. Az időszaki sajtó termékei hatalmas betűkkel hirdették: „Die Presse ist frei!“ „Szabad a sajtó!“ Általános volt az öröm és az ünneplés. Azonban korainak bizonyult. Még fel sem ocsudtak az örömmámorból, már is tovatűnt a boldog állapot, mely átmenet volt csupán. A régi cenzúraszervezetek visszanyerték munkatérüket és a sajtó végleges felszabadulására 18 esztendeig kellett még várni.

Azok az eszmék, melyekért a XIX. század embere síkra szállt, csak a század 60-as éveiben jutottak győzelemre. Ekkor a cenzúra már nem gátolta a németországi és osztrák írókat abban, hogy saját hazájuk kiadójánál helyezték el műveiket, mégis számosat közülük Pesten adnak ki.

Személyes kapcsolat, érdek marasztotta őket a pesti kiadójánál. Idővel, szinte észrevétlenül, e régi német írógárda mellé új szárnypróbálgató írók szegődtek és hírnevük megalapozásában pesti kiadójuk igen nagy szerepet játszottak.

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a XIX. században Pesten a kiadóvilágnak olyan reprezentánsai éltek, hogy a külföldi íróknak nem vált szégyenükre, ha munkájuk címlapjára valamelyik pesti kiadócég nevét nyomták. Valósággal világhírnek örvendtek. Így pl. *Heckenast Gusztávról* többek közt azt mondja egy igen kedvelt stájer író, *Peter Rosegger*: „Er war zu seiner Zeit einer der wenigen europäischen Geister in Ungarn.“²⁸

²⁷ Karl Glossy: i. m. I. 268. l.

²⁸ Peter Rosegger: *Meine Ferien*. Leipzig 1899, 135. l.

A fentiekben megkíséreltük a XIX. századi német és magyar könyvkiadási viszonyokat történeti szempontból vázolni.

Főleg a század első éveitől 1848-ig terjedő időnek („Vor-märz”) a könyvkiadásra kiható fontosabb eseményeit tárgyaltuk bővebben, melyek — természetesen — a kor irodalmi mozgalmával és politikai törekvéseivel szoros összefüggésben vannak.

A XIX. század első felét Németországban, Ausztriában és hazánkban politikai téren a népet jogtalanságba süllyesztő abszolutizmus jellemzi, mely az irodalomra és könyvkereskedelemre a cenzúra intézményének formájában nehezedett rá. E szellemi elnyomatással szemben kifejtett ellenállási mozgalmakat, melyben a sorsközösség folytán a német, az osztrák, különösen az osztrák és a magyar írók együttműködése feltűnő, a század elejétől kezdve nyomon követhetjük.

Az első évektől 1819-ig a napoleoni harcok és a romantikusok tartják ébren a nemzeti öntudatot, az egységre és a szabadságra való törekvést. Egy rövid időre Németországban az akadémiai ifjúság is belekapcsolódik e mozgalmába.

1830-ig, a júliusi forradalmat megelőzően, a francia eszmék beszívargása Németországon keresztül Ausztriába és hazánkba egyre tart. Ezek hatása alatt írják Zedlitz és A. Grün politikai-lírai költeményeiket, melyek a kevésbbé szigorú cenzúra hazájában (Németország, Magyarország) jelennek meg.

Zedlitz és A. Grün csak előfutárjai a 30-as és 40-es években végigvonuló ifjúnémet szellemnek, mely leginkább a lírai költészet terén jut kifejezésre és szintén a politikai haladás szolgálatában áll.

Az 1848-ik esztendő meghozza a rövid ideig tartó sajtószabadságot.

A március utáni idők („Nachmärz”) már nem oly mozgalmaskodik az irodalom, s ezzel együtt a könyvkiadás terén. Ez a várakozás ideje egész 1867-ig, amikor azok az eszmék, melyekért a XIX. század embere küzdött, megvalósulnak.

Ekkor még mindig látunk német és osztrák írókat pesti könyvkiadóink katalógusain szerepelni; de már nem a cenzúra elkerülése vonzza őket hozzánk, hanem érdemes kiadóink külföldön is elismert neve.

II.

Német és osztrák írók a XIX. századi budai és pesti német szépirodalmi folyóiratainkban. (1819 – 1852).

A hazai időszaki sajtó egy nagy irodalmi mozgalom terméke, mely — épúgy mint a német színészet — Angliából indult ki, s Hollandián, Németországon és Bécsen keresztül csak a XVIII. században jutott el hozzánk.

Az első magyarországi hírlap, a latinul szerkesztett *Mercurius Hungaricus* (1705—1711), melyet a XVIII. század harmincas éveiben a Budán megjelenő németnyelvű *Wöchentlich zweimal neu aufkommender Mercurius* követ. Ez a németnyelvű hírlap a hazai német időszaki sajtó első jelentkezése, melynek kora több mint félszázadon keresztül tart, míg csak a lassan fejlődő magyarnyelvű időszaki sajtó a XIX. század 50-es éveiben egészen átveszi szerepét.

A német időszaki sajtó Mária Terézia uralkodásának második felében a felvilágosodás hatása alatt indul virágzásnak. Számos német hírlap jelenik meg ebben az időben Pozsonyban, majd Pesten, Budán és Erdélyben.

A németnyelvű folyóiratok sem késnek sokáig, színvonaluk már megjelenésük kezdetén vetélkedik a hírlapokéval.

Első központjuk a Béccsel szomszédos, fekvésénél és politikai szerepénél fogva jelentős Pozsony, melynek polgármestere, *Windisch Károly Gottlieb* 1770 körül több szépirodalmi folyóiratot adott ki hírlapjának, a *Pressburger Zeitung*-nak melléklapjaként. *Windisch* folyóirataival a bécsi *Klemm* nyomdokain halad, ki az osztrák fővárosban *Sonnenfelsszel* együtt meghonosította az angol morális hetilapokat. *Windisch* munkatársa is volt *Klemm Die Welt* c. bécsi folyóiratának.

Ezek az első pozsonyi szépirodalmi folyóiratok kevés magyar színezetet tüntetnek fel; nagyrészt német és osztrák folyóiratokból utánnyomott cikkek képezték tartalmukat. Ugyancsak *Windisch* adja ki Pozsonyban első németnyelvű tudományos folyóiratainkat a szepesi *Tersztyánszky Dániel* Bécsben megjelent tudományos lapjának hatása alatt, melynek maga is munkatársa volt.

Ha pesti és budai folyóiratainkat vizsgálódás tárgyává tesszük, arra a megállapodásra jutunk, hogy céltudatos németnyelvű szépirodalmi folyóiratok csak a XIX. század huszas éveiben jelentkeznek. A pesti és budai folyóiratok megindulása jóval későbbi mint a pozsonyiaké. Elsőnek *Winterl Jakab József* vállalkozását, *Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Hungarn* (1784), említhetjük. Ezt követték azután *Kovachich Márton György*, *Schedius Lajos*, *Rösler Kristóf* és *Lübeck Károly* tudatos, komoly törekvésű folyóiratai, melyek már átvezetnek a következő századba.

Amint láttuk, első lapkiadóink tulajdonképpen bécsi lapok munkatársai voltak, s nálunk lapot alapítva, áthozták az osztrák lapok programját, jellegét, irányát. Mindnyájan egy nagy kultúrfeladat szolgálatában állanak, mikor a külföld szellemi életét, műveltségét akarják megismertetni hazánkkal és a hazai kultúra viszonyait a külfölddel.¹

Sokkal nagyobb eredménnyel sikerül ez a feladat lapkiadóinknak a XIX. század huszas éveitől kezdődően. A nagy irodalmi érdeklődés és az enyhébb cenzúra következtében Pesten és Budán számos német szépirodalmi folyóirat létesül, melyek nemcsak a hazai, de a nagy német irodalomban is jelentős szerepet játszottak, minthogy nemes törekvésű lapkiadóink fáradtságot, pénzt nem kímélve, a jónevű hazai írók mellé a kor sokat olvasott osztrák és német íróit hívják meg munkatársaknak.

Ezeknek a német és osztrák íróknak cikkei nagymértékben hozzájárultak a legújabb irodalmi irányok Magyarországon

¹ Zuber Marianne: A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig. Budapest, 1915, 11., 35., 57., 59., 69., 70. l. Dr. Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története a legrégebbi időktől 1848-ig. Budapest 1926, 388., 456. l. V. ö. még: ifj. Pongrácz Alajos: Szépirodalmi folyóirataink 1848-ig. Budapesti Szemle 1930, 634. sz. 373. l.

való terjesztéséhez. A század első évtizedeiben a legbuzgóbb a hazai, a német és az osztrák írók együttműködése folyóiratainkban, melyekben az új irodalmi irány, a romantika vezet. Ezt később kissé letompítja a biedermeier-szellem realizmusa.

Nem a német, hanem az osztrák romantikus irány szólal meg a folyóiratokban, „mel nem más mint a gazdag osztrák barokk-tradíciók továbbélése az északnémet romantikus gondolkodás hatása alatt.”²

Körülbelül a XVIII. század közepéig Ausztriát az olasz barokk befolyásolja, hisz Bécsben él és működik egyik vezére: *Metastasio*. *Klopstock* és *Ossian* hatása alatt az osztrák barokk az ú. n. bárdköltészeté fejlődik. *Klopstock*nak hazafias ódáira és a nagy nemzeti multat dicsőítő költeményeire kell itt gondolnunk.

A XVIII. század vége felé, a *Sturm und Drang* korszakában, hazafias-nemzeti tendencia áramlik Németországból Ausztria felé, mely *Goethe Götz von Berlichingen*-jének megjelenése, *Johannes von Müller* lelkes történetírói tevékenykedése által mindjobban megerősödik. Lassan ez a hazafias nemzeti szellemű romantika áthatja az osztrák irodalom multért rajongó bárdköltészetét.

Igy keletkezett a sajátos osztrák barokk romantika.³

Erősödéséhez hozzájárult még a nagy német romantikusok látogatása Bécsben (*Zacharias Werner*, *Friedrich Schlegel*, *Wilhelm von Humboldt*, *Bettina* és *Clemens Brentano*, *Eichendorf*, *Körner*, *J. Grimm* stb.). Különösen lelkes híve az új irodalmi iránynak *Caroline Pichler*, aki elsőrangú szerepet játszott Bécs élénk irodalmi életében. Háza valóságos irodalmi szalon, találkozóhelye a költőknek, íróknak, akik között elsősorban *Hormayr*t említhetjük.⁴ *Hormayr* báró (buzgó segítő-társa még a két *Collin* is) a Németországból jövő hazafias-nemzeti szellem és *Johannes von Müller* hatása alatt az osztrák

² Dr. Pukánszky Béla: i. m. 452. l.

³ Nagl-Zeidler: Deutsch-österreichische Literaturgeschichte. Wien 1914, 840. l. Farkas Gyula: A magyar romantika. Budapest 1930, 219., 227. l.

⁴ Karl Glossy: Hormayr und Karoline Pichler. Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. Wien 1902, XII. 212. l. Caroline Pichler geborene Greiner: Denkwürdigkeiten aus meinem Leben. Mit Einleitung hg. von Emil Karl Blümmel. München 1914, I. XIII. l.

nemzet öntudatát akarta felébresztteni. Ő is a nagy német egység egyik álmodója volt: összbírodalom, mely nem fosztja meg a nemzeteket jellegüktől, de amelyben a vezetőszerp Németországé és Ausztriáé. Ennek a tervezetésnek a szolgálatában állottak irodalmi vállalatai is, melyekben kettős irány érvényesült: a hazafias és a romantikus. Folyóirataiban rengeteg történeti anyagot gyűjtött össze a nemzetek multjából (német, osztrák, cseh, magyar), melyeket az osztrák romantikus írók csakhamar feldolgoztak. Különösen sok a magyar nemzet történetével kapcsolatos feldolgozás.

Hormayr nemcsak a nevesebb osztrák romantikusokat (*C. Pichler*, a két *Collin*, *Vogl*, *Castelli*, *Hammer-Purgstall* s. i. t.) csoportosította maga körül; ott látjuk munkatársai sorában báró *Mednyánszky* Alajost (vele együtt szerkesztette *Hormayr Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, 1811—1814. c. folyóiratot) és *Gr. Mailáth Jánost*.

Kívülük igen sok magyar levelező tagja volt *Hormayr* folyóiratainak.⁵ Ez azután érthetővé teszi, hogy ugyanazt a tendenciát (hazafias romantika) észlelhetjük a kor hazai irodalmában is. Főleg a szabadságharc előtti németnyelvű szépirodalmi folyóiratainkban, melyeknek virágkora egybeesik a bécsi biedermeier korral (1815—1848.). A biedermeier először a nyárspolgárt jelentette gúnyos értelemben, azután képzőművészeti és irodalmi fogalommá lett. „A biedermeier nyárspolgár, aki az életet a maga puritán értékeiben becsülte és a fantáziát szolidabb erkölcsökre korlátozta, megelégedett a maga szűkebb házatájával, a kisvárosi padlásszobából, virágöntözés közben látott valóságokkal, azzal a mindennapos, borúra derűt hozó világgal, amelynek költőiességét ő vitte bele a művészetbe.”⁶ Így kifejlődik egy ú. n. biedermeier irodalom, mely a késői romantika, a szentimentalizmus, a szelídség, jóság és báj bélyegét viseli magán és realiztikusabb szellemével kissé tompítja a túlzott borzadály-romantikát. Célja a szórakoztatás. Terrenuma egyrészt az almanach-költészet, melynek lírai ágát epigonszerű,

⁵ Josef Wihan: Matthäus Collin und die patriotisch-nationalen Kunstbestrebungen in Österreich zu Beginn des XIX. Jahrhunderts. Euphorion 1901. Ergänzungsheft 5. Leipzig und Wien, 93—199. l.

⁶ Zolnai Béla: Bécsi biedermeier. Budapesti Hirlap. 1930. ápr. 26. 9—10. l.

dilettáns, formailag tökéletes versekben, epikai ágát életképekben, románcokban, balladákban, — hol a hazafias eszmék lassan kimaradnak — művelik a költők; másrészt: a széppróza, mely vizsont a bécsi almanach-novellisztika megnyilvánulása a hátborzongató és a szórakoztató romantika hatása alatt álló elbeszélésekben, novellákbn, úti- és életképekben, karcolatokban.⁷

Tekintettel arra, hogy az intelligens polgárság irodalmi érdeklődése a korlátok közé szorított sajtóviszonyok (cenzúra) miatt nem elégíthető ki a megkívánt módon, ezt a tömegnek írt biedermeier szórakoztató-irodalmat is — mely leginkább folyóiratokban került a nyilvánosság elé — hálásan fogadja az olvasóközönség.

Nálunk, főként pesti és budai németnyelvű szépirodalmi folyóirataink osztrák munkatársaival honosul meg ez az irodalmi szellem, melynek első jelentkezését a *Pannonia* c. folyóiratban látjuk.

1. A „Pannonia“ 1819—1822.

Az első pesti tisztán irodalmi tartalmú folyóiratot, a *Pannoniát* gróf *Festetics Károly Albert* indította meg 1819-ben. Teljes címén: *Pannonia. Ein vaterländisches Erholungsblatt für Freunde des Schönen, Guten und Wahren*. Hetenként kétszer jelent meg, szerdán és szombaton Pesten, *Trattner János Tamás* nyomdájában. Az első két évfolyam alakja negyedré, az utolsó kettőé nyolcadré. Külsejében és beosztásában is (először következik valamilyen irodalomtörténeti cikk, azután költemények, novellák, verses rejtvények és az irodalmi és színházi híradások) *Castelli* Bécsben kiadott *Der Sammler* (1809—1846) c. szépirodalmi folyóiratának a mása. Rajzos vagy képes mellékletek csak gyéren, egyszer-kétszer fordulnak elő évfolyamaiban.

Miként a címe is feltűnteti, a szép, jó és igaz pártolása a folyóirat főcélja, melyet különben is bőven kifejt a kiadótulajdonos és főszerkesztő, *Festetics*, amint az alábbi sorokból kiviláglik: „Pannonia, unter diesem Titel erscheint seit 10-ten

⁷ Nagl-Zeidler: i. m. II. 735. l.-tól.

April d. J. alle Mittwoch und Sonabend eine Zeitschrift zu Pesth auf einem halben Bogen in Quart, welche mit Ausschluss aller rein-politischer Gegenstände, sich mit all dem befasst, was in Ungarn und den mit selben verbundenen Provinzen das Fach der Literatur und Kunst darbietet, nebstbei aber wird diese Zeitschrift auch von Zeit zu Zeit eine genaue Übersicht des Zustandes und der Leistung aller Bühnen dieser Provinzen liefern...⁸ Igéri továbbá, hogy a tudomány világába is betekintést nyer majd olvasóközönsége, minthogy az általános műveltséggel kapcsolatos tudományos kérdésekről, a kultúra haladásának megfelelően, állandó közlemények jelennek majd meg lapjában.

Ezen szép és sok reménnyel kecsegtető program után azt kell hinnünk, hogy egy igen hosszúéletű folyóirattal állunk szemben, melyet az olvasóközönség, mint „első fecskét” örömmel üdvözölt. Sajnos, alig esett túl *Festetics* a kezdet nehézségein (többször folyamodott úgy a magyar, mint az osztrák arisztokrata körökhöz, hogy támogassák segéllyel és előfizetéssel ifjú vállalkozását⁹), már is meg kellett szüntetnie lapját. Ennek oka részben állítólagos személyi hibáiban, részben a kor mostoha irodalmi viszonyaiban rejlik.

Festetics sehogysem tudott kora cenzúrintézményeivel megbarátkozni. Folytonosan tilalomba ütköztek lapjának közleményei és a pesti cenzorfőnök, *Stifft*, nem győzi a jelentést a rendőrminiszterhez, *Sedlnitzky*hez.

Először 1820-ban, a *Pannonia* 62. számában közölt Grillparzer-elégiával, *Die Ruinen des Campo Vaccino in Rom* vont a magára a könyvvizsgáló hivatalok figyelmét. *Grillparzer* költeménye legelőször az *Aglaja* című bécsi zsebkönyv hasábjain jelent meg. Ezt a példányt az *Aglaja* kiadója valamelyik bajor hercegnőnek dedikálta, s anélkül, hogy Bécsben a megfelelő példányok megjelentek volna, elküldötte Münchenbe. A müncheni osztrák követség csakhamar tudomást szerzett erről és vele együtt természetesen a bécsi központi cenzúrahivatal is.

⁸ A *Pannonia* szerkesztőségének az I. évf. számaihoz mellékelt különnyomatából.

⁹ Wiener Nationalbibliothek: Ein Gesuch des Grafen C. A. Festetics an Rainer, Erzherzog von Österreich. 55/56. (Kézirat.)

Mivel a zsebkönyv bajor égisz alatt jelent meg, ebben bizonyos mellőzést láttak Ausztriával szemben és a cenzorok elkobozták az *Aglájá*-nak *Grillparzer* költeményét közlő példányát, melynek nem volt szabad többé nyomtatásban megjelennie.¹⁰

Festetics ennek ellenére megszerezte a költemény szövegét és kihasználva a hazai szabadabb cenzúraviszonyokat, 1820-ban, a *Pannonia* 62-ik számában kinyomatta.¹¹ Ez nem kerülte el a bécsi központi cenzúrahivatal figyelmét. Vizsgálatot is indítottak annak felderítésére, hogy miként játszotta ki *Festetics* a pesti cenzort, de már későn, mert a *Pannonia* 62-ik száma közkezezen forgott. Ha ezen már nem is lehetett segíteni, a bécsi központi cenzúrahivatal nem felejtette el ezt a szabálytalanságot, s kettőzött figyelemmel kísérte a *Pannonia* közleményeit.¹²

1822-ben, a *Pannonia* 51-ik számában *Der grosse Christoph* címen névtelenül egy cikk jelenik meg, mely *Adolf Bäuerle*, bécsi színházi író és kritikus ellen becsületsértő támadást tartalmazott. A cikk tagadhatatlanul *Bäuerle* személye ellen irányul, amennyiben életrajzi adatait eltorzítva állítja az olvasó elé: „Es war ein Lump (t. i. Bäuerle), und dieser Lump war ein Bandmachergesell (Bäuerle atyja szalagkészítő volt). Weil aber die Bänder nicht von selbst entstehen wollten, wenn er die Hände in den Sack steckte, und weil er einen mächtigen Genius in seinem Kopfe pumpen hörte, so hörte er auch auf, ein Bandmachergesell zu sein und ward ein Tagscheriber.“¹³ Ennél súlyosabb támadások, sőt vádak is előfordulnak a közleményben: Christoph (Bäuerle) büntetett előéletű, lopott és ezért börtönben is ült. Kiszabadulása után az éhség készítette egy lap megindítására, mely alkalmat adott arra, hogy az előfizetési díjakat elsikkassza. Lapjának címe „gemeine Zeitung”. — Még a feleségét sem kíméli a cikk írója, akit az ismert latin közmondással, *similis simile gaudet*, jellemez. Csak az nyug-

¹⁰ Franz Grillparzer: *Sämtliche Werke*. Hg. von A. Sauer. Tagebücher und literarische Skizzenhefte. IV. 208—209. l.

¹¹ Orsz. Levéltár. Helytartó Tanácsi osztály: Depart. Revisio Librorum. 820. Fontes 18. Positio 8.

¹² Orsz. Levéltár. Helytartó Tanácsi osztály: Depart. Revisio Librorum 820. Fontes 19., 20., 22. Positio 8.

¹³ *Pannonia* 1822, i. hely.

tatja meg, hogy *Bäuerle* vállalatával együtt a tönk szélén áll: „...ich höre eben, dass der grosse Christoph in den letzten Zügen liege, — und — de mortuis asinis soll man nichts übles sprechen.”¹⁴

Valóban *Bäuerle*nek számos előfizetője mellett is nagy anyagi gondjai voltak, mert vetélkedni akart a külföld gazdag kivitelű illusztrált lapjaival és — ha paradox állításnak hangzik is — belebukott virágzó vállalatába.

Ebben a korban gyakoriak voltak a lapok közötti súrlódások. *Adolf Bäuerle* egyébként már 1819-ben panaszlevelet intéz a budai cenzúrahivatalhoz azon sértegetések miatt, mellyel a *Pannonia* munkatársai (nevet nem említ) őt és újságját (*Allgemeine Theaterzeitung*) elhalmozzák.¹⁵ Azonban ilyen éles személyes támadásra, mint amilyen a *Pannonia* negyedik évfolyamának 51-ik számában megjelent, nem igen volt példa. Nem sikerült megállapítanunk, hogy ki volt a cikk értelmi szerzője; lehet, hogy maga *Festetics*, kit *Bäuerle* többször a jogtalan utánnyomás vádjával illet. Végre a bécsi központi cenzúrahivatal megsokallta a *Festetics* által elkövetett sok szabálytalanságot és betiltotta a *Pannoniát*.

Sedlnitzky 1822. júliusában, benyújtva a betiltott könyvek jegyzékét, megteszi *Festetics*re vonatkozó észrevételeit is: már jó ideje mint hírhedt kalandor ismeretes és ennélfogva aligha képes tartalmas folyóiratot szerkeszteni. Felvesz minden érték-telen cikket „von unnützigem Scriblern und boshaften Scribenten”, melynek következménye lapja nivótlansága. Ezért indítványozza, hogy a pesti cenzor fokozott elővigyázattal bánjék *Festetics*csel és közöljön róla megbízható információt, vajjon kezében hagyható-e a *Pannonia* szerkesztése, vagy sem.¹⁶ Az információ nem is késik. Már 1822. október 31-én megküldi *Stifft* válaszát *Sedlnitzky*nek, valóságos életrajzot közölve a tolnai grófról. Szerinte *Festetics* már ifjúkorában nem volt kedvelt egyéniség. Egyideig katonáskodott és a hadnagyi rangig vitte. Ekkor leköszönt és hiábavalónak bizonyult atyja, *Feste-*

¹⁴ *Pannonia* 1822, i. hely.

¹⁵ Orsz. Levéltár. Helytartó Tanácsi osztály: Depart. Revisio Librorum. 1819. Fontes 5. Positio 11.

¹⁶ Wiener Staatsarchiv. Konferenz-Acten. 1822/338.

tics Ferenc minden ellenszegülése, egy rosszhírű színésznőt vett el feleségül. A semmittevő *Festetics Károly* csakhamar nyakára hágott vagyonának és hogy valamiképen fenntarthassa magát, megindította a Pannoniát. Azután kihasználva a vállalkozással járó előnyöket, mindenféle csalást és zsarolást követett el: „... Sowohl von mehreren seiner Hausgenossen als von Anderen dieser misshandelte und mit Kunstgriffen überlistete kamen Klagen über ihn an die Behörden und höheren Stellen und er verlor so sehr alle Achtung und alles Zutrauen, dass jeder Rechtliche und Wohlgesittete ihn wie Einen mit der Seuche Behafteten floh.“¹⁷

Stiftt a *Pannonia* betiltását javasolja, mert a feddhetetlen előélet első feltétele annak, hogy valaki olyan nemes vállalkozás élén álljon, mint a lapszerkesztés.

Igy húzták keresztül intrikus kezek *Festetics* szép tervét és a *Pannonia* 1823-ban már nem jelenhetett meg. A róla táplált vélemény később sem változott. Hiába kért *Festetics* betiltott lapjáért megfelelő kárpótlást, folyamodványát, mint helytelen életmódot folytató emberét, ridegen elutasították.¹⁸ Mennyiben volt igaza a referensnek *Festetics* személyét illetően, nem tudjuk, mivel életrajzi adatai hiányosak. Elvitathatatlan érdeme azonban, hogy ő az első, aki szépirodalmi folyóirattal megpróbálkozott és minden erejével arra törekedett, hogy ezzel kapcsolatos tervét megvalósítsa. Maga is írogatott lapjába költeményeket, elbeszéléseket és színitudósításokat. Gyakran magyar íróink munkáit is fordítgatta németre.¹⁹ Nem elégedett meg a hazai írógárdával. Számos német és osztrák író gyűjt a *Pannonia* köré, kik között nem egy érdekes egyéniség akad.

Az első osztrák író, *Schlechta*, közleményével 1819-ben, a *Pannonia* 56. számában találkozunk. *Franz Freiherr von Schlechta* (1796—1875) ahhoz a régi bécsi költőgenerációhoz tartozott, amely a hivatalnoki, katonai, vagy papi pálya mellett pihenőóráiban a lantot is meg-megpengette. Lírai, epikai és néha drámai próbálkozásai (melyeket az egykorú kritika erőtlennek, túlságosan szentimentálisnak tartott) a 20-as évek

¹⁷ Wiener Staatsarchiv. Konferenz-Acten. 1822/359.

¹⁸ Wiener Staatsarchiv. Konferenz-Acten 827/64.

¹⁹ *Pannonia* 1819, 46. sz.

szépirodalmi folyóirataiban jelennek meg. A Pannoniában közzétett cikkei javarészt költemények, melyek a szelíd húrokat pengető osztrák líra igazi reprezentánsának mutatják. Néha rezignált, melankólikus hangon szólal meg: „Was soll dein tiefes Bangen du ungestümes Herz?“ (*Erhebung.*), s úgy érzi, hogy elveszti életenergiáját, akarata ereje végül is győzedelmeskedik hangulatán. Majd meg a tiszta erkölcs zászlója mellé szegődik *Tugend* című költeményében: a legnagyobb hős az, aki győztesen kerül ki a jóérzés és a szenvedélyek harcából. Igen kedves és finom hangú költemény, mely gazdag és művelt lélekre vall. A szerelem is ihletője; ilyenkor a vágy érzése uralkodik költeményeiben: „Und alles muß vergehen, nur meine Sehnsucht nicht“ (*Nacht*). Majdnem minden költeményében megtalálható természetszeretetének visszhangja, mely mindig derűs harmóniát vált ki lelkéből és ügyes megfigyelőnek, leírónak tünteti fel. A *Der Dichter*-ben azt az örök ellentétet fejezi ki, melyet a megnemértés támaszt a költő és a laikus, a mindennapi ember lelke között. Egyedül a természet képes visszhangozni a költői szív finom érzelmeit.

A kor irodalmi divatjának megfelelően ő is megírja a maga romantikus elbeszéléseit. A Pannoniában a *Der Fluch* szerepel. Sötét rejtélyesség, átok, a hold varázsereje hatástkeltő eszközei, a várúr, várkisasszony, a fehér és a fekete lovag hősei. Schlechtát a Pannoniában közzétett cikkei szorgalmas és lelkiismeretes költőnek mutatják, ki igen sokszor kisegítette a közleményekben szűkölködő Festeticset.

A Pannonia második évfolyamának 62-ik számában *Franz Grillparzer* sokat emlegetett és a cenzorok által szigorúan elbírált *Die Ruinen des Campo Vaccino in Rom* című költeményével találkozunk. Amint láttuk, utánnnyomás, mely Festetics egyéb kifogásolható ügyeivel együtt a Pannonia betiltását vonta maga után. A költemény finom elégikus hangulatokból fakadt Grillparzernek egy olaszországi útja alkalmával. Ihletője az elmúlás gondolata, mely erőteljes hangon jut kifejezésre.

Grillparzer még egy közleményével találkozunk a Pannoniában: *Berthas Lied in der Nacht*. Csupa zene ez a kis költemény, melyet szinte ritmusa predesztinál altatódallá. Ez is utánnnyomás, melyért Adolf Bäuerle meg is támadta Festeticset. Jogtalan utánnnyomással vádolta, mire Festetics két igazoló

levelet²⁰ intéz Grillparzerhez, melyekben hangsúlyozza ártatlanságát. Elmondja, hogy *Coremans* (bécsi könyvkereskedő és író) juttatta el hozzá a költemény kéziratát, melynek kinyomatási jogát, mint erre felhatalmazott, engedte át számára. Bizonyoságul mellékeli *Coremans* erre vonatkozó levelét is. Megemlíti, hogy Grillparzer *Kusslehre* című munkájának a kéziratát is elküldötték neki. De mivel az illető nem volt erre feljogosítva, nem is jelenteti meg lapjában mindaddig, míg Grillparzer nem engedélyezi. Reménykedik abban, hogy Grillparzer egyszer saját jószántából megajándékozza majd a Pannoniát egy-két kisebb cikkével: „Könnten sich Euer Wohlgeboren aber entschliessen und wirklich mein rastloses Streben durch Ihren sehnlichst zu wünschenden Beitritt belohnen, und durch kleine Beyträge von Zeit zu Zeit, das Bäuerlesche Lügen-Gericht zu schanden machen — so wäre dies mehr als ich mir je zu hoffen erlaubte.”²¹

Kérése hiábavalónak bizonyult, ahogy ezt a Pannonia további számai igazolják. Grillparzernek nem volt elég bizalma az új folyóirathoz.

Franz Gräffer, (1785—1852) bécsi író 1820 végétől kezdve egészen 1821. augusztus 31-ig *Festetics* társszerkesztője a Pannoniánál. Nem meghasonlás, vagy anyagi ügyek vonják el a folyóirattól, mondja²² búcsúsoraiban. Jövőjére való tekintettel ajánlatosabbnak látja, ha megválnak *Festeticstől*, mivel mindvégig a legnagyobb harmóniában működött. Gräffer roppant termékeny író, kinek munkássága *Wurzbach* szerint: „Schriftstellerei, die manchmal in Buchmacherei ausartete.” Az írói és a könyvkereskedői hivatás közti küzdelme gyakran kifejezésre jut munkáiban. A Pannoniában írt cikkei közül legtöbb a könyvismertetés, az irodalmi értekezés, melyek ügyes toll és éles kritikai szem bizonyítékai. *Von einer Shakespeares betreffenden neuen Unternehmung* című értekezésében igen eredeti gondolat köré építi fel kritikáját. Szerinte a klasszikusokból kiadott szemelvényeknek is megvan a maguk értéke. Shakespearét például

²⁰ Franz Grillparzer: *Sämtliche Werke. Briefe und Dokumente*. 2 Bde. I. 332/333. l.

²¹ Franz Grillparzer, i. m., *Briefe und Dokumente* I. 333. l.

²² Pannonia 1821, 70. szám.

minden szava jellemzi; épen ezért helyteleníti és cáfolja azoknak a felfogását, kik a szemelvényeket céltalannak tartják, mert az író egyéniségének csak mozaikképei.

Érdekes az a cikke is, melyben megvitatja (A. W. Schlegel hatása alatt), hogy a magyar származású Klingsor a *Nibelungenlied* szerzője (*Der Dichter des Nibelungenliedes, ein Ungar*). Nem tartja lehetetlen állításnak, azonban a történeti kritikát kiálló bizonyítékok hiányoznak. Azután meleg szívvel fűzi hozzá: „Möchte es einem der zahlreichen gelehrten Forscher dieses glanzumstrahlten Heroenlandes, das nicht minder auch in dichterischer Beziehung so reiche und vollgültige Ansprüche in gerechtem Selbstgefühl lautlos in seinem Schosse birgt, gefallen, dieses Blatt mit irgend einem Aufschluss zu erfreuen.“

A Klingsor-kérdés különösen a mult századtól kezdve foglalkoztatta úgy a hazai, mint a külföldi — leginkább német — tudósokat és még mai megfeytése is hipotéziseken épül fel.

Leginkább A. W. Schlegel állítása, mely szerint a magyar származású Klingsor lenne a Nibelung ének szerzője, újította fel a vitát: 1816. körül gróf Mailáth János foglalkozik élenken a kérdéssel, s először a *Geschichte der Magyaren* című munkájában, később Plötz Hermann nevű barátjának írt levelében (1846. ápr. 14.) arra a megállapításra jut, hogy Klingsor a német lovagrend vitéze volt, aki II. Endre uralkodása alatt hosszabb ideig tartózkodik hazánkban. Erre a feltevésre Mailáthot a történetíró Kemény József gróffal való megbeszélése készítette.²³ Azóta a Klingsor-kérdéssel többen foglalkoztak.²⁴ Az eddigi kutatások eredménye szerint Klingsor alakja Wolfram von Eschenbach Parsival-jából származik. A „Klingesaere“ (azaz költő) és „Klingsor“ szavak hasonló hangzása folytán a „Klingesaere“ szó értelme összekapcsolódott a „Klingsor“ névvel s így lett Klingsor költő.

Magyarországi szt. Erzsébet halála után a róla alakult monda Klingsorral jósoltatta meg a királylány születését és ezért magyarszármazásúvá tette. Később azután a filológusok

²³ Lábán Antal: A Klingsor-mondához. EPhK. Budapest 1914, 695—699. l.

²⁴ Dr. Heinrich Gusztáv: Klingsor aus Ungerlant. EPhK. Budapest 1878, 47. l. Hienz Ármin: Magyarországi Klingsor a mondában. Budapest 1909.

ennek a magyarországi „Klingsornak” tulajdonították a *Nibelungenliedet*.²⁵

Gräffer ezenkívül a történelem és földrajz köréből is közöl cikkeket, melyekben nem törekszik hitelességre; mert célja a szórakoztatás. Ilyenek a *Wo lag das Paradies*, vagy *Zur Literatur des Caffeh* című közleményei.

Költeményei gondolatokban és színes képekben gazdagok, de nehézkesek és fordulataikban erőltetettek. (*Nach Pannonien, Bona und Brunoro*, románc). Csupán a szorgalom eredményei, melyek az igazi költői vénát nélkülözik.

Johann Ludwig Deinhardstein (1794—1859) mint bécsi drámaíró lett ismeretes. Számos folyóiratba dolgozott s maga is szerkesztője volt az ismert *Wiener Jahrbücher der Literatur* című folyóiratnak. Cenzor is volt és mint ilyen mindent elkövetett, hogy az írók és könyvkiadók irigylésre nem méltó helyzetén könnyítsen. A Pannoniában csupán egy szonettsorozatot közöl, *Aeneas und Dido*, mely Vergilius nyomán írt költői feldolgozás. A Pannonia szerkesztősége megjegyzi, hogy az egyetemen esztétikai előadásokat tartó Deinhardstein egy esztétikai tankönyv számára írta a fenti szonetteket, melyeket közlés céljából átengedett a Pannoniának.²⁶

Igen szorgalmas osztrák munkatársa a Pannoniának *Wilhelm Freiherr von Eyb* is (1795—1831). Lírai költeményeiben gazdag és jólsikerült a természetfestés. Élete vége felé melanholikus lesz, ami verseiben is kifejezésre jut. A Pannoniában írt költeményei közül nem egy édeskésízű, kora ízlésének megfelelő kis biedermeier versike. Legszebb köztük a *Heinrich und Florette oder die Liebe am Garenne Brunnen* című elbeszélő verssorozat, melyben igen jól érvényesül finom érzéke a barokk költészet iránt. Mint egy gobelin-képsorozat, úgy tűnek elénk a költemény egyes jelenetei, melyek vezérmotívuma a minden áldozatra kész női szív szerelme. Az elmúlás gondolata ihleti a *Das todte Kind an seine Aeltern* című költeményében. Önkénytelenül is *Vörösmartynk* hasonló tárgyú költeménye, a *Kis gyermek halálára* jut eszünkbe. Persze az igazi költői erő csak

²⁵ Dr. Heinrich Gusztáv: Hienz Ármin, *Magyarországi Klingsor a mon-dában*. Budapest 1909. EPhK. Budapest 1911, 203—206. l.

²⁶ Pannonia 1821. 60. szám.

Vörösmarty költeményében nyilvánul meg. Eyb a szomorú és megrázó valóságot, a halál gondolatát kissé ridegen, mondhatnám hátborzongatóan fejezi ki: „Auf meinem Leibe einen sich Wurm und fleischigt Moos.” Szinte csodálatos, hogy az egyébként finomkodó költő ilyen módot választott gondolatai kifejezésére, de érthető, mert ezeket a képeket abból a világból vette, melyben ő annyira otthonos volt: a természet világából.

*Ignaz Franz Castelli*²⁷ (1781—1862) azok közé az osztrák írók közé tartozik, akik Magyarországra is ellátogattak. A napoleoni hadjáratok idején tartózkodott hosszabb ideig nálunk, Tatatóvároson, mikor egyik költeménye, egy Napoleon ellen izgató, tüzes katonadala miatt menekülnie kellett Bécsből. Sokoldalú, jótollú író; maga is több folyóirat szerkesztője. Festeccsel levelező viszonyban volt s a magyar gróf Castelli első levelére örömmel és büszkélkedve válaszolja: „Je weniger ich auf eine gefällige Zuschrift von ihrer Seite gefasst war, desto mehr erfreute mich ihr Name unter diesem Brief...”²⁸ Castelli a Pannoniában egész sorozatát nyújtja az irónikus hangú, a romantikusok által annyira kedvelt epigrammaszerű verseknek (*Kleinigkeiten, Alte Sprüche im neuen Gewande* címen), melyekben finom humor és ritka szellemesség párosul. Különösen idézhető ezek közül a *Zündbare Materie* című, jóízű csattanója miatt:

„Das Licht der Vernunft ist ein seltsames,
Denn wo in den Köpfen Stroh ist,
Da brennt es eben nicht.”²⁹

Munkáit friss, természetes előadás és formakésztség jellemzi.

Mint Castelli szűkebb honfitársa, *Karl Stegmayer* (1800—1862) is eljutott Magyarországra vándorlásai közben, mikor egy összeesküvésnek minősített diákcsínyért el kellett hagynia Bécsset. Kedvenc műfaja az úgynevezett „Schauderroman”. A Pannoniában is egy ilyen túlzott romantikájú, északi tárgyú monda képviseli, *Ringulph und Malvina*. Stegmayer csak a folyóirat utolsó évfolyamához szegődött munkatársul ép úgy

²⁷ Dr. J. Fr. Castelli: i. m. I. 156. l.

²⁸ Függelék. Levelek: 1. sz.

²⁹ Pannonia 1821. 54. sz. „Kleinigkeiten”.

mint *Benedict Freiherr von Püchler* (1797—1842), a Pannónia utolsó osztrák munkatársa. Püchlert sivár anyagi helyzete sodorta az írói pályára. Szinte koldusmódra halt meg. Tehetelenségről tanuskodó művei silány szárnypróbálgatások a dráma és a széppróza terén. A Pannoniában megjelent elbeszélésében a romantika hatását látjuk. (*Die Wiedervergeltung*). Meseszövése valószínűtlen, jellemzése fogyatékos. A romantikus motívumok javarészt a véletlen sajátos játékából alakulnak.

A Pannónia nagyrészt osztrákokból álló írói körének hazai német költőink között is nem egy követője akadt, kik gyakran minden egyéni színezetet nélkülöző munkáikkal, mégis bizonyos élenkséget és ami a fődolog, új eszméket, szélesebb látókört vittek irodalmunkba.

2. Az „Iris“ folyóirat 1825—1828.

A Pannónia betiltása után három esztendeig nem akadt vállalkozó szellem, aki folytatni merte volna Festetics megkezdett munkáját. Bár a Pannónia az utat már megjelölte, a vállalkozás kockázatos volta mindenkit visszariasztott.

1825-ben azután, két ambíciózus férfiú, *Stielly Károly* és *Rosenthal Sámuel*, egymást kölcsönösen támogatva, segítve, kellő felkészültséggel kiadták az új szépirodalmi folyóiratot: *Iris, Zeitschrift für Wissen, Kunst und Leben* címen. Ez is hetenként kétszer jelent meg — szerdán és szombaton. Budán, a kir. egyetemi nyomdában nyomták és Pesten a régi Kigyó-utca 390. szám alatt adták ki. E folyóiratnak tulajdonképen csak a neve új, mert egészen Festetics, helyesebben mondva, a német szépirodalmi folyóiratok nyomdokain halad. Formája negyedrért, a *Cottánál* Stuttgartban kiadott *Morgenblatt für gebildete Stände*-hez (1807—1865) hasonló.

Gazdag programmal az *Iris* szerkesztősége sem fukarkodik. Ígér értékes, nívós költői és prózai közleményeket, értekezéseket, színtudósításokat, kritikai dolgozatokat. E mellett kettős feladatot vállal: „Das Ziel dieser Zeitschrift ist: einestheils jeder Klasse von Lesern eine angenehme Belehrung und eine geistreiche Unterhaltung zu verschaffen, andernteils Ungarn und das Ausland wechselseitig von ihrem intellektuellen und gesellschaftlichen Leben zu unterrichten (welch letzterer Umstand

durch eine deutsche Zeitschrift in Ungarn am ausführbarsten wird) ...³⁰

Ezzel a kulturális közvetítő programmal az Iris szerkesztősége csak a XVIII. század hazai német lapkiadóinak nyomaiba lép.

Hogy a szerkesztőség, bizalmat keltsen a folyóirat iránt, megjelöli díszes és előkelő íróseregét, mint csalogató eszközt előfizetői számára. Természetesen, a hangsúly az osztrák munkatársak névsorán van.

Stielly és Rosenthal először együtt buzgólkodnak a lap szerkesztésében. Stielly³¹ inkább adminisztrációs teendőket végez, míg Rosenthal belső munkatársa is az Irisnek. Rosenthal³² egyébként mint pesti hírlapíró és szerkesztő ismeretes. Később Bécsbe költözött és innen is szorgalmasan levelezett külföldi lapokba. Irodalmi tevékenysége lexikális jellegű. 1826-ban, az Iris 139. számától kezdve már nem találkozunk nevével, mert Stielly összekülönbözött szerkesztőtársával. Még pedig alighanem alaposan, amint ez 1829-ben *Adolf Bäuerle*hez intézett leveléből kitűnik: „... der Hauptspitzbube, der elende Kleckser Rosenthal hatte neulich bald seine jüdische Seele eingebüsst, und kömmt auch ohne einen derb abgedroschenen blauen Rücken gewiss nicht davon.”³³

Rosenthal eltávozása után Stielly maga veszi kezébe folyóirata szerkesztését. Ő vezeti az Iris színházi és irodalmi rovatait is. Ebben segítségére van bécsi barátja, Adolf Bäuerle, az *Allgemeine Theaterzeitung* szerkesztője. Kölcsönösen hirdetik egymás lapját, hogy ismertté tegyék és minél több előfizetőt szerezzenek. „Rücken Sie *also* gleich, wenn Sie nur Ihre *wahre* Freundschaft beweisen wollen, ein paar empfehlende Worte über die Fortsetzung der Iris 1827 in Ihr Blatt ein”³⁴ — kéri Stielly Bäuerlét.

³⁰ Anzeigebblatt az Iris 1826, 69. számához.

³¹ Stielly életkörülményeiről semmi különösebb adatunk nincsen.

³² Szinnyei József: Magyar Irók élete és munkái. Budapest 1894. XI. k. 118. l. Osztern Rózsa: Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig. Budapest, 1930, 51., 60. ll.

³³ Függelék. Levelek: 5. sz.

³⁴ Függelék. Levelek: 4. sz.

A pesti és bécsi irodalmi, színházi újdonságokat is megírják egymásnak; ezek azután *Wiener*, illetőleg *Pesther Correspondenz* címen kerülnek folyóirataikba. Erre vonatkoznak Stielly következő sorai is: „Nehmen Sie eine gewachsene Correspondenz über Pesth auf, wenn ich Ihnen eine schicke?“³⁵

Láthatjuk, hogy Stielly a legautentikusabb helyről, a bécsi *Allgemeine Theaterzeitung* szerkesztőjétől szerezte az irodalomra és színházra, egyszóval a kultúreseeményekre vonatkozó információit. Az irodalmat neves osztrák és hazai német írók képviselték folyóiratában. Közülük nem eggyel már a Pannónia hasábjain is találkoztunk, de ezek mellett számos új munkatársra akadunk, akik végigkísérték az Irist rövid életén, melynek 1828-ban vége szakadt. Stielly 1829-ben folytatni akarta még az Irist, mint erről a tervéről A. Bäuerlét értesíti: „Die Iris wird, sobald eine neue Druckerei hier etabliert seyn wird, was schon im Werke, wieder erscheinen, jedenfalls mit 1. Juli, wenn nicht schon eher.“³⁶ Tervét azonban már nem valósíthatta meg és az Iris, mely derék és jellemzilárd szerkesztőjének annyira szívéhez nőtt, nem látott többé napvilágot. Stielly elkerült Temesvárra, ahol a kir. liceum tanára és a *Temesvárer Wochenblätter* szerkesztője lett. Bäuerlével való barátsága zavartalanul továbbra is fennállott és ezalatt is többször kérte, hogy hirdesse Bäuerle a *Temesvárer Wochenblätter*-t, melynek „az Iris egykori kiadója és dramaturgia a szerkesztője.“³⁷

Az Iris oszták munkatársai közül elsőnek a már megismert *Franz Gräffert* említjük. Bizarr és érdekfeszítő ötleteit, tréfáit karcokban (*Die Vergeltung*, *Die Mahlzeit*) juttatja kifejezésre. Ezenkívül egész sorozatát nyújtja a bohókás beállítású jellemrajzoknak *Charaktere* címen, melyeknek pikáns, francia ízük van és *La Bruyère*-re emlékeztetnek.

J. F. Castelli is olyannak mutatkozik, mint amilyennek először láttuk: friss, jókedvű és szellemes (*Scherzglosse*, *Sprichwörtliches A-B-C-Büchlein*). *Vorwort* címen két évfolyamon keresztül (1825., 1826.) verses előszót ír az Irishez. 1826. évi

³⁵ Függelék. Levelek: 3. sz.

³⁶ Függelék. Levelek: 5. sz.

³⁷ Wiener Stadtbibliothek. Sign. J. N. 9404. — Berkeszi István, A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története (Temesvár 1900) c. munkájában a „Temesvárer Wochenblätter“-ről említés nincsen.

előszava valóságos kommentárja a folyóiratnak. Elmondja, hogy sok előfizető meleg szimpátiája közepette egy évfolyamot már megért. Hozott költeményt, elbeszélést, anekdotát, charadot, kritikát, recenziót. Eddig hetenként kétszer jelent meg, most már háromszor fogja megörvendeztetni olvasóközönségét. Tartalmasabb is lesz mint eddig, mert állandó tudományos híradással bővül. Castelli költeményekkel is megpróbálkozik, de nem lírai tehetség és ezért versei színtelenek; ilyen a *Susanna* című, mely az ismert bibliai monda költői feldolgozása. Ezt az epizódot, mely már annyi festő ecsete alól került ki világhíresen, Castelli egyszerűen csak versbe foglalja. *Die Amorsrose* tárgya a női ártatlanság, melyhez a megfelelő mély érzelem hangjai hiányoznak, osztrák barokkizű szerelmi enyelgés. Látszik, hogy a líra nem megfelelő terrénem számára, csupán formaérzéke csillogtatására szolgál.

Wilhelm Freiherr von Eyb annál inkább otthon van e téren. Ir is annyi hangulatos, a természetért rajongó költeményt, hogy az Iris majdnem minden számába jut belőle egy-egy. Igazi romantikus költőnek tünteti fel népdalszerű lírája: *Taubenlieder*, *Mailieder*, *Grabenlieder* cím alatt, hosszú sorozatban jelennek meg költeményei. Jelzőhalmozás és érzelmi túltengés jellemzi őket, melyet a friss természetfestés helyenként ügyesen tompít.

Epikus-lírai versei közül említésreméltó a *Zriny*. 1566. című magyartárgyú költeménye, melyben a szigeti veszedelmet és ostromot írja le erőteljes, lelkes elbeszélő hangon. Osztrák és német írók magyar tárgyú költeményeivel gyakran találkozunk XIX. századi német folyóiratainkban. Egyrészt, mivel az osztrák és német írók a kor hazafias tendenciájú költészetének hódoltak, mely anyagát a német, magyar és szláv nemzetek történelméből merítette; másrészt a külföldi munkatársak mindig tekintettel voltak arra is, hogy magyarországi folyóiratba írtak.

Eyb kitűnik az Irisben balladáival is, melyek az osztrák iskola tehetséges költőjének mutatják. A XIX. század osztrák balladaköltészete a klasszikus és romantikus német balladaköltészet nyomán *Bürger*, *Herder*, *Schiller* és *Uhland* hatása alatt fejlődött. Kialakulása szoros összefüggésben van a század eleji hazafias, nemzeti törekvésekkel, mikor A. W. *Schlegel* és *Hor-*

mayr báró hatalmas előharcosai annak, hogy a tudomány és a művészetek a haza szolgálatába szegődjenek. A. W. Schlegel felolvasásaiban, Hormayr folyóirataiban (főleg az *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*-ban) rámutatnak arra a kiaknázhatatlan anyagra, melyet az osztrák és német nemzet történelme a művészetek számára nyújt. A magyar történelem híres és érdekesebb epizódjait — ugyancsak Hormayr folyóirataiban — báró *Mednyánszky Alajos*, gróf *Mailáth János* és *Csaplovics János* ismertetik. A költői feldolgozások nem is késnek és egyre-másra jelennek meg a történeti regények, színművek, eposzok, hazafias ódák, különösen nagy számban a történeti tárgyú románcok és balladák. Szinte elárasztották az osztrák írók úgy a hazai, mint a külföldi folyóiratokat románcokkal, balladákkal, melyeknek alakjait nagy Babenbergekek, Habsburgok, Árpádok, Korvinok és a történelem neves német, osztrák, magyar és szláv vezérei közül választották.

Ha a XIX. századi osztrák ballada-költészet fejlődését vizsgáljuk, három periódust különböztethetünk meg a fejlődés menetében. Az első korszak (1810—1820.) a Göttingaiak, *Körner* és *Schiller* hatása alatt áll. Osztrák képviselői: *C. Pichler*, *J. Fr. Castelli* és a két *Collin* testvér. Ebben az első tömegtermésben még nagyobb a lelkesedés, amellyel a hazaszeretetet és az uralkodóház iránti hűséget juttatják kifejezésre — mint a művészet. Páthosz, puffogó frázisok, végnélküli helyzetrajzok, egyszerűval külsőséges dekorációk jellemzik még ezt az ifjú osztrák balladát. Legtöbbször a középkor ideális világát, a le-tűnt lovagkort elevenítik fel. Jó, nemesgesztusú császárok, bátor lovagok, finomlelkű nők a hősei. Formája a régi német négyütemes hangsúlyos vers és a csonka párrímek. A versszak rendszerint négysoros. 1820—1830-ig *Uhland* és *Heine* balladáit szolgálnak mintául. Ekkor az osztrák költők: *Leitner*, *Ebert*, *Seidl*, később *Duller* és *Kaltenbrunner* balladáit már haladást jelentenek az előző korszakhoz képest. A cselekmény jobban koncentrálódik, a szereplőket élesebben rajzolják, a nyelv is csi-szoltabb. Ebben az időben írják a legtöbb magyar tárgyú balladát is és divattá lesz a balladaciklus. A harmadik periódusban (1830—40) bizonyos mértékben az ifjú-német szellem benyomul az osztrák balladaköltészetbe is, mely így politikai célok szolgálatába szegődik. Ide tartozik *Anastasius Grün Der*

letzte Ritter c. románcciklusával. Vele rokonszellemű *Lenau*, magyar pusztaképeivel, új utat mutat a német és osztrák költőknek. Ennek az iránynak és a naiv balladának, mely az egyszerű és őszinte néplélek visszhangja, *L. A. Frankl* és *J. N. Vogl* igen tehetséges követői.³⁸

Eyb az osztrák ballada fejlődésének második korszakába tartozik. *Des Ritters Kreuzfahrt* c. romantikus balladáját említjük az Irissel kapcsolatban, mely tehetséges költő munkája. A költemény indítéka pszichológiai momentum: a nő nem elég-szik meg puhaszívű, gitártpengető kedvesével; hősnek, talpig férfinak akarja ajándékozni szívét és elküldi a kereszteshadjá-ratra. A trubadur ott leli halálát, de utolsó órájában megüzeni asszonyának, hogy hősnek ajándékozta szívét. Ez a kis költemény, amelyben az epikai, lírai és drámai elem tökéletes összhangban jelenik meg, Konrad v. Würzburg „Herzemäre” c. elbeszélésének egyes motívumait tünteti föl. Eybnek kiválóan fejlett érzéke van a tragikum iránt. Élete vége felé, mint már említettük, ború ül lelkén s ez érezhető költeményein is (*Nacht-Gemälde, Grabenlieder*).

*Johann Gabriel Seidl*³⁹ (1804—1875) munkálkodása az akkori osztrák költészet egész birodalmát bevilágítja. Írt lírai költeményeket (ezek a legsikerültebbek), epikus-lírai verseket, elbeszéléseket, alkalmi költeményeket és dolgozatokat, kritikát. Rendkívül sokoldalú író, még a drámától sem maradt távol és egy írotársával (*Biedenfeld*) ú. n. *Compagnie Arbeit*-eket készített. Háromfelvonásos melodramáját, a *Mantel und Becher*-t Pesten adják először (1831-ben).⁴⁰ Sokat írt folyóiratokba ott-hon és külföldön. Az Irisben már kora ifjúságában megcsillogtatja költői tehetségét s mint vérbeli lírikus mutatkozik be. Seidl egészen sajátos egyéniség. Lírai költeményei (*Ob? — Per sel!, Das erste, Der Abend, Erotische Tändeleien, Ein und einst*) mélyen átélte, meleg érzések hullámvázai. Szokatlanul muzikálisak. Tudatos lírikus munkái, aki költeményeivel nem csatla-

³⁸ Dr. Rudolf I. Binder: Johann Nepomuk Vogl und die österreichische Ballade. Prager Deutsche Studien 6. Prag 1907, 1—16. l.

³⁹ Dr. Wolfgang v. Wurzbach: Johann Gabriel Seidl. Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. Wien 1905, XV. 158—185. l.

⁴⁰ Kádár Jolán: A pesti és budai német színészet története 1812—1847. Budapest 1914, 154. l.

kozik kora romantikus költőihöz. Sajátságos, szemérmesség nélküli erkölcsösség, pietizmus nélküli jámborság, nyugalom jellemzik. Minden egyes költeménye a természet szépségét, a házi béke derűs nyugalmat fejezi ki finom gondolatokban és képzet-társításokban. A tisztán emberinek visszhangja ez, a költészet elragadtató varázsába burkolva. A forma is, melyekbe költeményeit öltözteti, tiszta és nemes, mint a bennfoglalt érzésvilág.

Epikus-lírai költeményei közül a magyartárgyú *Titus Dugonits*-ot kell kiemelni, mely az 1456-ban Belgrádnál lefolyt török-magyar csatározások harci visszhangja. Igazi lelkesedés és tűz hatja át ezt a kis elbeszélő költeményt, mely arról tanuskodik, hogy írójuk nem csupán a lágyhangú szerelem költője. Pedig a komoly ballada nem megfelelő téren számára, mert hiányzik nála a felfogás mélysége és nyelvének sincsen elég balladai ereje. Elbeszélést is írt az Irisbe *Die große Wache* címen, mely keleten játszódó mese. Ügyes, a romantikusoknál megszokott sajátságok és a drámai felépítés jellemzik. Amit a lírikus Seidlről mondtunk, fenntartható a novellistára nézve is.

Elbeszéléseit, novelláit maga jellemzi legjobban: „Hüllen lyrischer Ideen, die ein Herz suchen, wie das ist, aus dem sie kamen.“⁴¹ Seidl elbeszélései, novellái a biedermeier korszellem visszhangjai. Uralkodó elemük a késői romantika és a szentimentalizmus, céljuk a szórakoztatás.

*Graf Anton Alexander Auersperg*⁴² (1806—1876), álnéven *Anastasius Grün*, a híres *Spaziergänge eines Wiener Poeten* szerzője is elküldte verseit az Irisnek. Ekkor még nyoma sincsen költeményeiben a Metternich szisztémájával szembeálló szellemnek, melyet később olyan férfias erővel szólaltat meg. Még alig húsz esztendő, máris mint kiforrott lírai egyéniség áll előttünk. Legszebb versei között a *Lebensharfen* című mély érzelmekkel tele, gondolati költemény, mely a kettős és örök-emberi küzdelmet egy szelíd és egy villámló, haragotszóró hárfa hangjaihoz hasonlítja. E hangsokaságon a sötét, komor és harcias hangok (a lélek árnyoldalai) győzedelmeskednek

⁴¹ Nagl-Zeidler: i. m. II. 747. l.

⁴² Carl Glossy: Anastasius Grün. Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. Wien 1901, XI. 104. l.

mindaddig, míg a testet visszaváltja az anyaföld és a lélekről lehull az anyagiság pora. Szerelmi versei, meleghangú kifejezései a szerelem dicsőítésének, mely a röghöztapadt ember egyedüli éltető eleme a földön. Mindezeket az érzéseket csipkefinomságú forma tartja össze.

Karl Stegmayer bányászdalaival szerepel az Irisben. Mint chemnitzi bányásznövendék az egyhangú, materiális bányászteendőket dalaival akarta élénkebbé tenni. Ilyen például a *Bergmanns Vaterland* is; szimbolikus költemény: a bányász a költő, a nemesérc pedig a költészet. Ahol ilyen nemesérc található, ott a költő igazi hazája. Romantikus mondája, *Der Höllenbund*, Velencében játszódik és a Faust monda elemeit használja fel. A főhős húsz esztendeig tartó életörömért eladja lelkét az ördögnek. Kiábrándultan és megcsömörlötten egyezik bele húsz esztendő mulva, hogy a sátán érvényesítse a szerződést. Ez az elbeszélés, bármennyire is túlteng benne a romantika, csírájában a sokat élt és sokat tapasztalt Stegmayer azon meggyőződéséből fakad, hogy az örömök, az önző élet nem elégítik ki az embert.

Michael Leopold Enk von der Burg (1788—1843) bécsi benedekrendi szerzetes, költő, filozófiai és kritikai munkákat írt. Költői művei tanúságai annak a belső küzdelemnek, mely pályája (nem érezte magát a papi pályára hivatottnak) és természetete között fennállott. Az élet célja és értéke, az erkölcsi zsinórmérték fontossága problémái, melyeket a determinista szempontjából vizsgál. Költeményei az emberi szív és lélek helyes ismeretéről és jó megfigyelőképességről tanuskodnak. *Emy oder die Frauen* című prózai elmélkedése az asszony nehéz sorsát vázolja és meg akarja helyzetével békíteni. Gazdag költői reflexiókban, de helyenként érezzük a filozófust és a tanult író.

Benedict Freiherr von Püchler az Irisbe is eljuttatott egy költeményt: *Bathany oder Bruderliebe und Vasallen Treue* címen, mely két Batthyány testvér szeretetét és királyhűségét írja le.⁴³

⁴³ Az Iris szerkesztősége megjegyzi, hogy Püchler költeménye tárgyát Hormayr „Taschenbuch für die vaterländische Geschichte” 1823. évfolyamából (222. l.) merítette.

Ernst Freiherr von Feuchtersleben (1806—1849) az osztrák „Vormärz” népszerű filozófusa. Korán felébredt már lelkében a költészet szeretete, mely hű kísérője élete végéig. Az Irisben fiatalkori lírai költeményei képviselik. Nagy helyet foglal el bennük a reflexió és a gondolati elem. Sokat tépelődik az emberiség sorsán, az élet célján. Ilyen irányú költeménye az *Iris*, mely arra inti a költőket, használják ki a rövid életet tehetségük kifejlesztésére. Az élet köteleességteljesítésből áll, s ha a boldogságot nem is, de megelégedést találhatunk a földön. A természetet végtelenül szereti és az istenek lakhelyének nevezi (*Götter*). A magyar föld természeti szépségét dicséri *Zriny* című költeményében, melyben igazi ihlettel méltatta a szigeti hős érdemeit. *Über das Genie* című jellemrajzában a lángész mivoltát és sorsát írja meg a megnemértő tömeg felfogásában. Igen sikerültek az igazsághoz közeljáró megállapításai a genie szokásairól, életmódjáról. Rögtön látjuk, hogy nem egyszerű íróval hanem pszichiáter orvossal van dolgunk. Írói és költői művei általában filozófiai és orvosi tanulmányai hatása alatt állnak. Költészetét Betty Paoli jellemezte igen találóan; szerinte: „Sein bestreben war, die Philosophie ihrer krausen Formeln zu entkleiden und sie als praktische Lebensweisheit jedem Denkfehligen zugänglich zu machen. Nicht um den Aufbau eines stolzen Lehrgebäudes war es ihm zu tun, sondern um die innere Erhebung und Förderung, die er anderen bringen konnte, indem er ihnen das Reich befreiender Gedanken erschloss.”⁴⁴

Feuchtersleben szűkebb honfitársa, *Eduard Duller* (1809—1853) az Irisbe javarészt kedves, hangulatos, szépen csengő verseket és idillikus, érzelgős szerelmi dalokat ír (*Im Strome, Knabenzeit, Lieder*). *Heinrich der Vierte* című balladája az események ügyes csoportosítása és megjelenítése által gyakorlott drámaíróra vall, aminthogy első sikereit valóban az osztrák folyóiratokban megjelent drámaival aratta.

Az osztrák romantika egyik legjelesebb képviselője az Irisben *Johann Nepomuk Vogl*⁴⁵ (1802—1866). Lírikus és epikus.

⁴⁴ Betty Paoli: *Gesammelte Aufsätze*. Eingeleitet und herausgegeben von Helene Bettelheim-Gabillon. Wien 1908, 146. l.

⁴⁵ Eugen Probst: *Johann Nepomuk Vogl*. Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. Wien 1902, XII. 165—174. l.

Minden iránt érdeklődő természetéből fakad költészetének tárgyi sokfélesége. A szerelem, a családi élet örömei, a nemzet, a haza, és a természet költészetének leggyakoribb motívumai. Ezt az ezerszínű költészetet erős dallamosság jellemzi; sokat meg is zenésítettek költeményei közül. Hangulatuk rokon a mi lelkünkével, hisz a költő anyai részről magyarországi származású (anyja, *Anna Lensch*, hazai német szülők gyermeke). Innen költészetének magyar színezete. Gyakran jön el hozzánk, hogy kedély- és érzésvilága megfelelő milieut találjon, melyet azután költészetében juttat kifejezésre (*Klänge und Bilder aus Ungarn*. Wien 1839.)." Különben is a március előtti Magyarország a népies irányzatú biedermeier festészet és költészet inspirációs talaja és a magyar Alföld népe először ezen az úton a bécsi festők és a német-osztrák költők (Beck K., Lenau) révén jut be az európai művészetbe, megelőzve Petőfit, ki klaszszikus magaslatra emelte ezt a témakört."⁴⁶ Vogl jól ismeri Magyarország természeti szépségeit, a magyar nép érzésvilágát. Rajong a pusztáért és költőtársai csak „Dichter der Steppe”-nek nevezték. Szeretettel rajzolta az Alföldet, a délibábos róna szépségét, mely összhangban van az ő lelkével is. Minden költeménye nagy leíró tehetségét tükrözi; ezek nem objektív leírások, hanem a költő hangulatának tükörképei. Igazi jelentősége a XIV. század osztrák balladaköltészetének kifejlesztésében rejlik. Mintaképei Schiller, Uhland és Lenau különösen magyar tárgyú költeményeivel. Legsikerültebbek történeti tárgyú balladáit, melyeket több európai nyelvre lefordítottak és eredetiben is igen sok osztrák és külföldi folyóiratban jelentek meg. Az Irisben is leginkább ezek és dalok képviselik. Balládaiban kitűnik fejlett érzéke a tragikum iránt, míg románcaiban inkább a líraiság az uralkodó (*Die Serenade, Das Sterbeglöckchen*). Egészen egyéni színezetűek dalai. Kora felkapta e játszi kis költeményeket, melyekben a szerelmet, a bort, az élet örömeit csattanósan, röviden énekli meg (*Trinklied im Winter, Rundgesang, Ein einzigmal, Stille Liebe*). Vogl szereti lírai költeményeiben a természet köréből vett hasonlatokat, gondosan ügyel dalainak szerkezetére, melyeknél a tartalom, előadás és a forma összhangja gyönyörködtet. Egy-két elégiája is (*Heimweh, Vor*

⁴⁶ Zolnai Béla: i. h. 10. l.

einem Friedhof, Nachts auf dem Turm) dalszerű elemeivel válik ki. Ezekben finom hangulat és érzés hullámzik. Ihletőjük az elhagyatottság érzése, a mulandóság és a halál gondolata. E panaszos, lehangoló, erőtlen hangot azonban sokszor frissesség, tűz, izgalom járja át: a szenvedélyes cigánymuzsika melódiaja. Ez Lenau hatása.

A költészet prózai ágában is munkálkodott. Elbeszéléseit a borzalmas és túlzott romantikájú tárgymegválasztás jellemzi. Ilyen a *Dank und Undank* című keleti meséje is. Keretes elbeszélés, némi didaktikai mellékízzel: a zsarnokot és hitszegőt, bármilyen hatalom birtokában álljon is, utoléri a méltó büntetés. Vogl nemcsak balladáiban, de elbeszéléseiben is a lelkiismeret költőjének mutatkozik. Roppant termékeny író és az Irisen kívül még igen sok külföldi és hazai folyóirat munkatársa. Maga is szerkesztője számos jónevű lapnak, folyóiratnak (*Österreichisches Morgenblatt* 1841—1848. *Österreichischer Volkskalender* 1845—1857).

*Karl Adam Kaltenbrunner*⁴⁷ (1804—1867) az Iris utolsó évfolyamában lép fel költeményeivel. Lírai és gondolati elem vegyül bennük, kifejezve a csendes, mélyérzésű költő lelkivilágát (*Die geweihten Sänger, Die Pharisäer, Drei*). Ezek a költemények azonban a későbbi termékeny tájköltőből még semmit sem mutatnak.

Amint láttuk, az Iris a Pannoniával szemben már nívós, kiemelkedő folyóirat, mely válogatott írókörével irányt szabott az ízlésnek.

3. „Der Spiegel“ 1828—1852.

A kor magasszínvonalú német szépirodalmi folyóirata, a *Spiegel* 1828-ban indul meg. Mindazon követelmények, melyeket a XIX. század egy jó folyóirattól megkívánt, a *Spiegel*ben megvalósultak. Talán azért is élt olyan hosszú ideig, folytonosan fejlődve, emelkedve, míg csak a nemzeti irodalom és nyelv kora át nem vette uralmát.

Főcíme mellett megszokottan hosszú alcíme is van, mely a lap megszűntéig, 1852-ig többször változott. A harmadik év-

⁴⁷ Dr. Josef Wihan: Karl Adam Kaltenbrunner als mundartlicher Dichter. Linz 1904. 1—5. l.

2
 nifj.

folyamáig *Der Spiegel — oder Blätter für Kunst, Industrie und Mode* a címe. 1830-ban már *Der Spiegel — Zeitschrift für Literatur, Kunst, Eleganz und Mode*-t olvasunk, mely azután 1848-ig így is marad. Szerdán és szombaton jelent meg Budán, ott is nyomták a kir. egyetemi nyomdában. Megjelenése első éveiben nyolcadrét, majd negyedréti alakú és 1850-től kezdve a mai napilapok formájában kerül forgalomba. Terjedelme nagyobb, mint a Pannoniáé, vagy az Irisé, melyek négy, legfeljebb hat lapból állottak, de tartalmi beosztása ugyanolyan. Havonként egyszer-kétszer a népszerűbb osztrák főhercegek, ismert írók vagy színészek arcképének rézkarcait mellékli. A folyóiraton csak a kiadótulajdonos, *Wiesen Ferenc*⁴⁸ (1786—1841) neve van feltüntetve, azonban minden valószínűség szerint ő volt a felelős szerkesztő is. Megnyerő, buzgó egyéniségének sikerült a legjobb munkatársakat működtetnie. Az ő lapja dicsekedett a legtöbb előfizetővel. Virágzó vállalatát 55 évi szorgalmas életpálya után bekövetkezett halálakor özvegye jónak látta *Rosenthal Sámuel* szerkesztésében továbbra is fenntartani. Rosenthal 1848. február 10-ig szerkeszti a lapot, amikor özvegy *Wiesen Ferencné* átadja *Saphir Zsigmondnak*⁴⁹ (1801—1866) a kiadás és szerkesztés jogát. Saphir (eredetileg orvos, ki nem folytatott praxist) nagy felkészültséggel fogott a *Spiegel* szerkesztéséhez. Mint tehetséges és élesszemű hírlapíró, rögtön átlátta, hogy szükség van valami újításra; fel kell frissíteni a lapot. Meg is változtatta alcímét — *Zeitschrift für die elegante Welt, Literatur, Kunst, Theater und Mode*-ra. Míg az alcím az újdonság erejével hat, a főcímet mintegy figyelmeztetésül a régi, elismert vállalatra, megőrzi. 1850-től kezdődően politikával is foglalkozik a *Spiegel*, mely az alcímbe: *Politisch-belletristisches Tageblatt*, is kifejezésre jut, ami azután 1852-ig nem is változik. Mint politikai lap, napilappá lett. Nyomatása pedig *Landerer és Heckenast*-nál történt.

A kor szokásához híven melléklapjai is voltak, természetesen a kiadó és szerkesztő egyezett a főlap kiadójával és szerkesztőjével. Az első *Der Schmetterling. Ein Flug- und Er-*

⁴⁸ Jelenkor 1841. 11. l. — Wiesen Ferenc közelebbi személyi adatait nem ismerjük.

⁴⁹ Szinnyei i. m. VI. k. 196. l. — Osztern Rózsa: i. m. 27., 36. ll.

gänzungsblatt zum Spiegel 1831. január 1-én indul meg. Színházi, irodalmi és napi események híradója egészen 1845-ig. Ekkor itt-ott szépirodalmi közlemények is fonódtak a híradások közé, míg az 1848-as és 1850-es évfolyamok már gazdag tartalmú szépirodalmi lapok.⁵⁰ Az utóbbi utolsó évfolyama a Schmetterlingnek. A *Pesther Handlungszeitung* című melléklapot is még Wiesen alapítja. 1836. január 2-án indul meg és egészen 1848-ig működik. Miként a Schmetterling, szintén havonta kétszer jelenik meg. Tekintettel arra, hogy ez kereskedelmi és ipari szaklap, nem érdekel bennünket olyan közelről, mint a Schmetterling. A *Telegraph* — címét valószínűleg Gutzkow ~~has~~annevű lapjától nyerte — már Saphir alatt indul meg. Mindössze egy évfolyama van, az 1848-as. Tartalma vegyes.

E széleskörű vállalkozás rövid áttekintése után lássuk most már magát a főlapot. „Der Text des Spiegels enthält: kleine Erzählungen, Novellen, Reisebeschreibungen, Gedichte (meist launigte), Anekdoten, Einfälle, Theaterberichte, Gedanken, Wortspiele, Miszellen, Neuigkeiten, Räthselspiele, Korrespondenzen und Notizen über die neuesten Zeitereignisse und außerdem die neuesten Modenberichte aus den ersten Hauptstädten Europas... Viele der geschätztesten Schriftsteller im In- und Auslande haben theils schon Beiträge versprochen, theils schon sehr gehaltvolle eingesendet.“ — jelenti a Spiegel szerkesztősége. Ez a felsorolás, vagyis mindaz, ami csak elképzelhető egy szépirodalmi folyóirat keretén belül, a Spiegel állandó tartalomjegyzékének tekinthető. Az eddig említett folyóiratoktól eltér abban is, hogy tartalma nem tisztán irodalmi. A Spiegel divatlap is. Ez csak mellékesen jöhet számításba, mivel csak a folyóirat utolsó lapjához csatolt divathíradásból és egy színes divatképből áll. Lényege az irodalmi rész, mely leginkább német és osztrák írók közleményeiből tevődik össze.

Elsőnek mindjárt *Ernst Freiherr von Feuchtersleben* kell említenünk, prózai és verses aforizmaival. 1829-től kezdve már nem is találkozunk vele többé a Spiegel hasábjain.

⁵⁰ A Schmetterling 1849-ben nem jelent meg. A Spiegel szerkesztősége az 1850. évi 9. számban meg is jegyzi: „...durch die Ungunst der Zeitverhältnisse längere Zeit hindurch unterbrochen blieb.“ A Spiegel 1849-ben szintén csak részben jelent meg.

Eduard Duller sem mondható e lapnál túlságosan termékenynek. Háromszor találkozunk nevével mindössze: először egy kis anakreoni ízű dalt közöl tőle a lap (*Lieder*). Második közleményét: *Der Johannisseggen* az elgondolás finomsága emeli ki. A halál borongó hangulata uralkodik ezen a románcon, mely tiszta szimbólum. A vándorló ifjú mielőtt utolsó, nagy útjára indulna, még egy serleg bort kér búcsúzóul a korcsmárostól. Az a legfinomabb borát tolja elébe legcifrább serlegében, melyet az ifjú fenéig ürít, hogy erőt szerezzen a nagy útra. Komoly, ünnepélyes színezet vonul végig e költeményen, melyen meglátszik, hogy mély reflexió és benső érzelmek szülötte. Finom szatíra jellemzi az *Intermezzo* című kétfelvonásosát. Ügyes felépítésű dialógusai nem tagadják meg a drámaíróit.

A Spiegel leghűbb német munkatársa *Johann Gabriel Seidl*. Hosszú tizenhárom esztendőn keresztül elegendő alkalmá volt egész egyénisége és költői tehetsége kibontakoztatására. Több, mint ötven költeményt írt a Spiegelbe. Alkalmi költeményeket az egyes új évfolyamokhoz (*Der Zauberspiegel, Die Bitte um einen Neujahrsprolog, Die verschleierte Dame* stb.). Dalolható lírai költeményeket, melyeket ragyogó derű és megelégedés jellemmez; ihletőjük a tiszta szerelemszülte boldogság, a természet és az ártatlan életörömök (*Herz und Auge, Der Traum, Enttäuschung, Walzerlied*). Igen szépek epikai költeményei is, melyek lírai érzelmeken átszűrűt románcok és balladák (*Der Orakelspruch, Der Kaisers Retter, Die Kaisers-Lilie*). Az utóbbiakra jellemző, hogy Seidl harmóniával tele egyéniségének nincs érzéke a balladához megkívánt tragikai elem iránt. Balladának nevezett románcai között több a magyar tárgyú, mint a *Die Korvinus Linde* is, mely megénekli Mátyás király kedves hársfáját, amit gonosz kezek kidöntöttek. Másik magyar tárgyú költeménye (melyet szintén balladának tart) *Der Kaisers Retter*, ismert történeti mondát dolgoz fel. A magyar vitéz ráartísága a vezérmotívuma. E költeményeken mindenütt meglátszik a tárgy szeretete és Seidlnek nemzetünk iránt táplált rokonszenve. Sokat verses rejtvényei közül is a Spiegelben jelentett meg (*Charade, Der Nebenbuhler, Tonrättsel*). Egy-két költeményében *Meta Communis* álnév mögé rejtőzik (*Einst und Jetzt, Das Thema, Die Kreuzköpfe*). Találkozunk egy elbeszélésével is: *Die Blaue*, a kor divatjának megfelelően keretes el-

beszélés, de a romantika leghalványabb nyomát sem látjuk rajta. Inkább reális vonások tűntetik ki, melyek valóban átélt élmény színezetét adják az ügyes elbeszélésnek.

Seidlhez hasonló éltetője a Spiegelnek *Johann Nepomuk Vogl*. Dalok (*Liebesantrag, Berg und Thal, Die Liebesmühle*) és legnagyobbbrészt románcok (*Der treue Sohn, Klein Karin, Sintram*) és magyar tárgyú balladák képviselik (*Das Ungarweib, Magyarentod, Die Ungarreiterin*). Az utóbbiaknak történeti hátterük van; hősei és hősnői a családját, asszonyát feltő, vitéz magyar férfi és az erénye megvédéséért még a halált sem rettegő magyar nő.

A *Das Ungarweib* című izgató jelenettel kezdődik: a szép magyar nő menekül az őt üldöző bulgár vitéz elől. Útját elvágja egy hirtelen feltűnő mocsár, melyen nem tud átlábalni. Választania kell a szegyeteljes élet, vagy a biztos halál között. S ő nem habozik, a halált választja. Már-már összezsapnak feje felett a szennyes hullámok, mikor az erény angyala kimentti. Ahogy borzadva visszapillant, még láthatja, hogyan küzködik üldözője a halállal, mivel a futás hevében nem vette észre a mocsarat és belezuhan. — Ennek a balladának a főszereplője Vogl azon nőalakjai közül való, akiket a tett heroizmusa jellemez, akik halált megvető elszántsággal néznek szembe a sorssal.

Ilyen hősnője van a *Magyarentod*-nak is, a vitéz Dobozí hitvese. Amikor látja, hogy férje már nem tud megküzdeni a túlerőben lévő törökkel, arra kéri, ölje meg őt is, semhogy törökkézre kerüljön. Ugyanez a tárgya *Kisfaludy Sándor Dobozy Mihály és hitvese* c. románcszorújának (1822). A drámai beállítás, a tragikai elem ügyes összeválogatása és az előadás művészete emelik ki e költeményeket. A *Die Ungarreiterin*-ben nyoma sincs a komoly balladai hangulatnak. A nyalka huszár el akar rabolni egy fürdőző magyar lányt. A lány látszólg beleegyezik, csak arra kéri a huszárt, hogy míg felöltözik, forduljon el. A huszár engedelmeskedik, majd ezüstcsengésű kacagásra lesz figyelmes: megfordul, s látja, a lány túljárt az eszén. Felpattant a huszár lovára és elmenekült. Kedves, dévajhangú költemény, inkább vígrománcnak mondhatjuk.

Der Baccalaureus von Bologna szenvedélyeshangú olasz monda, melyet a szerkesztőség Vogl engedélyével hozott újra

az *Abendzeitung* nyomán.⁵¹ A kor szórakoztató elbeszéléseinek és novelláinak egyik sajátága, hogy a történet színhelye Dél, Olasz- és Spanyolország, vagy Kelet. Leggyakrabban Olaszország, mely izzó levegőjével érthetővé teszi a féltékenység szenvedélyes érzését. Ezek az akkor kevésbé ismert és fantasztikusnak gondolt helyek egyúttal tág teret nyújtottak gazdag, csillogó természet- és milieuraizra.⁵²

Barbara Glück (1815—1848), álnéven *Betti Paoli* a *Spiegel* ötödik évfolyamában lép fel. Itt még nem használja álnévét, hanem *Betty Glück* néven ír. *Alfred* című novellája arisztokrata körben játszódik. A jellemrajz és az érzelmi beállítottság mély és érzékeny lelkének visszhangja, míg az idegen milieu rajza gazdag úti élményeinek eredménye. Előadása érdekes, igen képzett lélekre vall. Az elbeszélés hangja, menete pedig elárulja, hogy írójuk arisztokrata társaságban is sokat forgott. Nyelve elegáns, hűvös társalgási nyelv. Glück többször járt nálunk is; egy ilyen alkalomhoz fűződik *Abschiedswort an Ungarn* című költeménye, melyben meleg hangon vesz búcsút „második hazájától”, hol alkalma volt egy szabad és nyílt gondolkodású nemzetet megismernie. Ezek nem üres szóvirágok, valóban így is érzett hazánk iránt a finomlelkű költő, akit majd az Iris nevű zsebkönyv keretén belül lesz alkalmunk közelebről is megismerni.

Franz Dingelstedt az első birodalmi német író (1814—1881) *Boa Konstriktor* című novellájával szerepel. Irónikus világfi és megfontolt művész egyidőben, aki jótékony gúnnyal rajzolja a falusi együgyűséget, mely az útfélen keresztbenfekvő női boát kígyónak nézi és valóságos donquijotei harcot vív ellene. Mesetere a megérzékeltető jellemzésnek és a kifejezésnek. Ez az első és utolsó eset, hogy Dingelstedt nevével, mint munkatársával találkozunk folyóiratainkban.

Franz Gräffer és *Benedict Freiherr von Püchler* egy-egy jelentéktelen kis költői termékkel járultak a *Spiegel* számaihoz. Gräffer *Der schweinerne Gast* című rajzával, Püchler egy alkalmi költeményével szerepel; egyik sem különösebb közlemény.

⁵¹ A folyóirat szerkesztőségének megjegyzése a *Der Spiegel* 1839, 65. számában.

⁵² Nagl-Zeidler: i. m. II. 742. l.

Julius Seidlitz (1815—1857) hosszabb ideig Pesten tartózkodó bécsi zsrnaliszta; tulajdonképen inkább a Spiegel melléklapjának, a Schmetterlingnek a munkatársa. Nem is szerepel itt egyébbel, mint egy humoros jellemrajzával: *Über Illumination und Illuminirte*, melyben tág tere nyílik szellemi frissességének csillogtatására.

Újabb vonzóerőt jelent a Spiegelnek *Ludwig Stephan Foglar* (1820—1889). Eleinte Bécsben államszolgálatot teljesít, miközben irodalmilag is tevékenykedik. Később lejön Pestre, ahol öt éven keresztül ellátta a magyarországi német folyóiratokat költeményekkel, novellákkal, kritikai munkákkal. Irodalmi közleményeit *Foglár* néven írta alá. A Spiegelben írt költeményeinek a szerelem (*Poetische Gestalten, Ruderschlag, Ein Blick voll Liebe*) a természet (*Waldsymphonien, Sonne und Nebel*) és az érzelmi és gondolati reflexió a mozgatójuk (*Bücher und Herzen, Weltlauf, Sucht die Schönheit im Gemüte*). Ehhez társul a nagy márciusi napok idején a hazaszeretet, mely a fegyverrel és vérrel kivívott sajtószabadság lelkes visszhangját kelti benne (*Jeremias, Achtundvierziger*). Hazafias meggyőződés zeng ezekből a versekből; a nép, a haza és a szabadság szeretete kapcsolódik bennük. Nehéz szívvel hallja a testvérvért szomjazó kardok csörgését, mely elől a természethez menekül (*Zuflucht*). Később, a szabadságharc leverése az ő lantjából is elégikus hangokat vált ki (*Ein letzter, ein trauriger Wunsch*), ha egy pillanatra is, visszaóhajtja a szabadság napját: „Und war es ein Tag nur des Rausches, In dem uns die Freiheit gewiegt“ — írja elszomorodott szívvel. Epikai költeményeit egy-két sikerült románc képviseli, melyeket kitűnő formaérzék jellemez (*Wellentrug*). Prózáján szatirikus vonás vonul végig, mely egy-két költeményének is sajátja: *Das Genie und der Teufel, Hier liegt ein Musikant begraben*. Különösen éles a *Frauen und Weiber, Männer und Herren* című paralellizmusában. Az elsőben a házias, eszes asszonyt és a divatdámát, a másodikban a férfit és a nyegle uracsot állítja szembe egymással. Mint prózaíró a kritikát és polémiát is kedvelte.

*Gustav Steinackert*⁵³ (1809—1877) tulajdonképen magyar

⁵³ Nagl-Zeidler: i. m. III. 564. I. V. ö. még: Hollitzer Gyula: Liszt

írónak tekinthetjük, annak ellenére, hogy Bécsben született, mert ifjúsága és férfikora nagyrészt Magyarországon töltötte.

1822 körül költözik szüleivel Pestre (atyja kereskedő, ki Anhalt-Dessauból került Ausztriába, anyja a Malvieux családból származik, mely megalapítja a rimabrézói vasgyárat). Középiskoláit hazánk különböző vidékein végezte, de eljuiott Bécsbe is. Egyetemre Halleba került. Befejezve tanulmányait. visszakerül Magyarországra és tizenkét évig, megszakítás nélkül először mint nevelő, azután mint a debreceni leányiskola igazgatója működik. Később végleg külföldre költözik, de hazánkkal való érintkezése nem szűnt meg sohasem. Íróinkkal mindvégig élénk levelezésben állott. Költői tevékenységére jellemző a magyar irodalom beható ismerete, melynek gyöngyeit hozzáértéssel és szorgalommal ültette át németre, hogy megismertesse irodalmunkat. A Spiegelben *Franz Liszt* című alkalmi ódájával kapcsolatban említhetjük, mely a nagy „varázslót”, ki a szelid susogású fát, a dühöngő vihart, Isten nyugalmit és haragját tudja ízig-vérig magyar zenéjével utánozni, dicsőíti. *Vörösmarty Mihály Liszt Ferenc* c. ódája, mellyel megelőzte Steinackert (1841) a 48-as idők magyarjának lelki visszhangja, a tetrebuszítás éneke. — Steinacker munkáit erős német öntudat hatja át, de azért a magyar népet és földjét is melegen szívébe zárta. A Magyarországon élő német nemzetiségekre vonatkozólag megjegyzi, hogy a fajok jellegét, mivoltát nem lehet elpusztítani. Ezek az államnak, mint élő organizmusnak külön fejlődő tagjai, melyek egységet képeznek ugyan az állammal (mint a fa törzs az ágaival), de ez az egység nem jelent egybeolvadást.

A magyar hegemoniát — nemzet és nemzetiségek felett egyedül a virágzó közös kultúra biztosíthatja, ezért a magyarországi német és magyar íróknak, művészeknek feladata ezt a kultúrát együtt ápolni és fejleszteni.⁵⁴

Heinrich Ritter von Levitschnigg (1810—1862) az ismert bécsi regényíró is hosszabb ideig tartózkodott nálunk. 1845-ben elfogadja a *Pester Zeitung* tárca-rovatának szerkesztését és el-

Ferenc és a weimari irodalmi élet. NPhD. VI. 66. l. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777—1848. II. 532/534. l.

⁵⁴ Turóczi-Trosztler József: A magyar reformkorszak német költője. Magyar Figyelő 1912, 23. sz. 382—391. l.

jön Pestre, ahol több folyóiratba írt költeményeket, elbeszélést, kritikát és egyéb szépirodalmi dolgozatot. A Spiegelben 1849-ben találkozunk elbeszéléseivel, melyek erősen a francia borzalom-romantika, főképp Sue és Dumas, hatását mutatják (*Die letzten Abenteuer des Grafen Monte Christo, Tausend und eine Nacht im Frack, Einst und Jetzt*). Tudatos gonddal úgy szövi meséjét, hogy a figyelmet állandóan lekösse. Különböző viszonyok közé vezeti olvasóit; a komolyabb részeket érdekes kalandok, érzelmes szerelmi jelenetek váltják fel. Szereti a rejtelmes alakokat, titkokat, amelyek megfejtését ügyesen tudja előkészíteni. Elbeszéléseit folytatólagosan közli a Spiegel egyes számaiban és sokszor a legérdekesebb ponton szakítja félbe, hogy állandóan ébren tartsa a figyelmet. Jellemrajza természetesen nem mély, mert az érdekesség kidomborítására alakjai elgondolásában sok a következtetlenség. Előadása is hozzásimul történeteihöz. Könnyen, élénken ír. Olvasása nem fárasztó, talán csak hosszabb leírásainál.

Egészen más világot tár fel *Gustav Freytag* (1816—1895) *Entfremdete Herzen* című novellája, mely a Spiegel utolsó évfolyamának dísze. Igen találóan Freytag maga „Ehstandsnovelle”-nek jelöli meg, mely a polgári társadalom életéből meríti tárgyát a biedermeier korszellemnek megfelelően és rámutat arra a veszélyre, mellyel a nő családi tűzhelyét veszélyezteti, ha feláldozza a családi élet csendes boldogságát a társadalmi élet örömeiért. Freytag a 40-es és 50-es években élénk figyelemmel kísérte hazánk sorsát. Emlékiratai, magyar tárgyú cikkei és elbeszélései tanuskodnak erről, melyek a reformkorszak idején a Magyarország iránt táplált érdeklődésből fakadtak. Egyébként is láthattuk, hogy a magyar tárgyú költészet ekkor már mindjobban tért hódít a német és az osztrák irodalomban.

Freytag magyar tárgyú elbeszéléseit (*Eine Familie zu Nagy-Enyed, Ein Kriegszug im Schwabenland, Die Haiducken von der Armee des Banus*; valamennyi *Erzählungen und Geschichten aus schwerer Zeit* c. Novellásgyűjteményében jelent meg) 1850 körül írta a magyar származású *Schlesinger Miksa Aus Ungarn* című cikksorozatának hatása alatt. Schlesinger közle-

ményei a *Grenzboten*⁵⁵ 1849-iki évfolyamában jelentek meg, melynek ugyanakkor Freytag volt a szerkeztője (1848—1870).⁵⁶

Annak ellenére, hogy a Spiegel szerkesztőségének ilyen nagyszámban sikerült német írókat munkatársakul megszereznie, gyakran előfordul, hogy ismert német írók (*E. M. Oettinger, Willibald Alexis, Ferdinand Freiligrath, Moritz Hartmann, Karl Gutzkow, Karoline Pichler*) folyóiratokban elszórt cikkeinek utánnnyomását hozza, hogy a Spiegel tartalmát gazdagítsa.⁵⁷ A szerkesztőség ambíciója lassan a kiegészítő lapot, a Schmetterlinget is a Spiegel mellé emeli és literáris lappá fejleszti, megosztva a termékeny munkatársak cikkeit a fő- és melléklap között.

Először *J. Seidlitz* novelláit (*Heute mir, morgen dir!, Ende gut, Alles gut*) és humoros karcolatait (*Der diesjährige Wein, Über die Rechtschreibung*) veszi fel a Schmetterling. Novellái a bécsi biedermeier novellisztika azon fájához tartoznak, melyek a polgári erkölcsök levegőjében születtek. Ugy a *Heute mir, morgen dir!*, mint az *Ende gut, Alles gut* érzelmes történetek, melyek két szerető szívről szólnak, kiknek meg kell küzdeniök a zsarnokoskodó, de lágyszívű nagyapa (kedvenc biedermeier szereplő) természetével, hogy egymáséi lehessenek. A nagyapa látva a két fiatal romlatlan szív boldogságát, kik elmúlt ifjúságát juttatják eszébe, elfelejti haragját, ellenkezését és örömmel egyezik bele unokája házasságába. Ezeket egyszerűség, az ügyes meseszövés és a találó elrendezés, karcolatait a szellemesség, találékonyság és a jó humor jellemzik, mely néha jótékony gúnyolódássá válik. Legkedvezőbb kritika munkáiról, hogy jól olvashatók, szórakoztatók.

L. Foglar a Schmetterlingben leginkább gondolati költeményeket írt (*Ruhelos, Stab und Leuchte*), melyeknek a halál gondolata, a költészet értékének dicsőítése vezérmotívumuk. *Der Fuchtelhans* egészséges, hangulatos falusi történet, melynek

⁵⁵ A „Die Grenzboten”-t Ignaz Kuranda alapította 1841-ben Brüsszelben, amely különösen az 50-es és 60-as években nemzeti és liberális eszméket hirdetve fontos szerepet játszott.

⁵⁶ Trostler József: Freytag Gusztáv magyar tárgyú elbeszélései, EPhK. Budapest 1918. 395. l.

⁵⁷ Az utánnnyomásokat a „Spiegel” szerkesztősége minden alkalommal megjelöli.

tárgya (korában valóban előfordult) a tehetséges parasztköltő felfedezése és boldogulása.

Miként annyi költő, Foglar sem hallgatja el hazánk természeti szépségeit. *Auf — nach Visegrád* című útleírásában költői nyelven ír a gyönyörű fekvésű Visegrádról és kirándulóhelyül ajánlja a természetkedvelőknek. Az *Auf — nach Visegrád* az egykorú bécsi irodalom kedvelt és kultivált szórakoztató úti-novella műfaját képviseli a Schmetterlingben.

L. Foglar öccsét, *Adolph Foglart* (1822—1900) is meghívja a Schmetterling munkatársának. *Die Macht der Verhältnisse* című verses elbeszélésének tárgya a hivatalnoki pályán való lassú emelkedés, mely még a szerelmes jegyespárt is elválasztja. A keserű gúny, mely sajátja, személyes élményből fakadhatott. Hisz A. Foglar, mint állami alkalmazott, maga is keresztülment azon a ranglétrán, melynek fokai ugyancsak távol vannak egymástól. A. Foglart több folyóirat ismerte költeményeiről, novelláiról és kritikái munkáiról.

H. von Levitschnigg a Spiegelben prózaíró, a Schmetterlingben költő, még pedig lírikus. Szerelmi költeményein lágy, elégikus hangulat vonul végig: az elviharzott szerelem megnyugtató szélcsendje és a visszaemlékezés (*Alte Bekanntschaft, Es mußte sein, Erinnerung*). Gondolati költeményei a költészetről és a világról szólnak aforiztikus hangon (*Gewohnheit, In der Ferne, Das Auge*). Az egyéni érzés nem jelentkezik Levitschnignél határozott erővel; színei elmosódottak, kifejezései sokszor mesterkélték. Nyelve azonban lágy és gondosan csiszolt. Formatökéletességre is törekszik.

Míg Levitschnigg csupán ügyes tolmácsa az almanach-költészetnek, *Anastasius Grün* egyéni liráját újból ki kell emelnünk. *Gedichte* címen két kis szerelmi költeményét hozza a Schmetterling, melyekben enyelgő hangon panaszolja szerelmes szíve állhatatlanságát. A *Spaziergänge* komoly költőjére ismerünk a *Volksbräuche* című gondolati költemény alapeszméjében. Szokásaiban él a nemzet! — hirdeti Auersperg Széchenyi erejével. Ezméi bőven, hatalmas áradatban ömlenek, melyekért szíve mélyéből lelkesedik. Hazaszeretet, fajszeretet és önfeláldozó munkásság hevíti. Ilyen érzelmekből fakadt Grünnek a Spiegel 1836, 26-ik számában megjelent költeménye, a *Der*

Dichter im Kerker is, mely a szólásszabadság korlátozottságát, kora cenzúraviszonyait gúnyolja:

„Zum Unglück reimt' ich einmal auf: Tyrannen,
In einem Klinggedicht, das Wort: von dannen!
Ein andermal fiel mir auf: Senatoren,
Kein anderer Reim just ein als: Midasohren!

Die Reime, traun, sind reine, regeltreue,
Ich brauchte gleich sie wieder ohne Reue.
Doch meinten darauf die Herr'n, auf mein Sonette
Gab's keinen besseren Reim mehr, als: die Kette!“

Egy-két számmal továbblapozva a Schmetterlingben, mindjárt meg is találjuk Anastasius Grün személyéhez a megfelelő kommentárt. *Eduard Bauernfeld* (1802—1890) írja, finom, művelt kritikus hangján. Kisebbségi ismertetés Auersperg egyéniségéről és költészetéről. Egyébként őt tartja Bauernfeld a 48-as bécsi mozgalmak értelmi szerzőjének *Spaziergänge* című költeményével. Bauernfeldet a kifejezőmód eleganciája és könnyed stílusa emeli ki.

Ezzel be is fejezzük ennek a nagy irodalmi vállalkozásnak az ismertetését, melynek felvirágoztatásáért, megkedveltezéséért a pálma a gazdag teendőjű szerkesztők mellett a kiváló német munkatársakat is megilleti. Megszűntével már nem akadt hozzá hasonló tekintélyű német folyóiratunk, azonban az elkövetkező nemzeti irodalom korában annál több magyar szépirodalmi lap osztozott örökségén.

4. Az „Iris“ zsebkönyv 1840—1848.

1838-ban a Spiegel tizenegyedik évfolyama egy irodalmi hirdetést tett közzé: „In G. Heckenasts Verlagshandlung in Pesth erscheint bis Ende September d. J.: „Iris“, ein Taschenbuch für 1839. Herausgegeben von Joh. Graf Mailáth und Dr. Sigm. Saphir...“⁵⁸

E szépirodalmi vállalkozást az 1838-ban pusztító árvíz kö-

⁵⁸ Der Spiegel 1838, 48. sz. 383. l.

vetkeztében megkárosult pesti könyvkiadó és könyvkereskedő, Heckenast Gusztáv felsegélyezésére alapították Gróf Mailáth János és dr. Saphir Zsigmond 1840-ben. Az Iris szerkesztőit vállalkozásukban valószínűleg *Friedrich Witthauer* hasonló célból kiadott nagyszabású árvízkönyve: *Album zum Besten der Verunglückten in Pesth und Ofen* (Wien 1838) buzdította.

Saphir azonban csak az első évfolyam szerkesztésében vett részt.

Mailáthnak (1786—1855),⁵⁹ mint jónevű költőnek és történetírónak, kit kedvelt tartózkodási helyén, Bécsben (úgy az írói körökben, mint az irodalmi szalónokban) jól ismertek, sikerült majdnem teljesen az akkor élő bécsi írógenerációt az Iris köré csoportosítani. Csakhamar számos körlevelet küldenek Heckenast nyomdájából a kiszemelt munkatársakhoz. Ezek közül megvan a J. N. Voglhoz intézett körlevél.⁶⁰

Úgy az osztrák, mint a német írók közül csak kevesen tagadták meg közreműködésüket, melyet az Iris gazdag tartalmú évfolyamai igazolnak.

Mailáth agitátori tevékenysége törhetetlen erővel folyik és mikor Heckenast megkérdezi, mivel tartozik jótevőjének, nagylelkűen válaszolja: „Sie wünschen, daß ich die honorar Bedingnisse bestimme, unter welchen ich an der Redaction der Iris ferner theilnehmen will. Die Antwort ist sehr einfach: ich brauch gar kein Honorar, sondern bitte Sie nur für meinen vergangenen und künftigen Bemühungen die Rechnung zu streichen, die ich bei Ihnen ausständig habe, und nur jedesmal sechs freie Exemplare zu geben und zwar eines der schöneren und 5 der gewöhnlichen Auflage.”⁶¹ De nemcsak Mailáth, Heckenast is egész erejével azon volt, hogy az Iris elismerést arasson. Külső formája valóságos díszkiadás számba ment. Nagyszerű kötés és a szöveg közé vegyített rézmetszetek tették tetszetőssé. Legfőbb dísz az írók jól hangzó névsora, melynek összeállítása Heckenast nem kis anyagi áldozatába került. Az írók (legnagyobb részük osztrák volt) nemcsak a jövedelmező

⁵⁹ Szinnyei i. m. VIII. 232. l. V. ö. még Flögl Celesta: Mailáth János gróf mint német író. 80., 139. l. (Kézirat a budapesti kir. egyetem német irod.-tört. intézetében.)

⁶⁰ Függelék. Levelek: 7. sz.

⁶¹ Függelék. Levelek: 13. sz.

vállalatot, de intelligenciájuknál fogva kultúrmissziót láttak az Irisben, éppen ezért tehetségük legjavát juttatták érvényre közleményeikben.

Ludwig August Frankl, a mozgékony szellemű, csehországi születésű zsidó újságíró (1810—1894) epikai és lírai költeményeivel ért el szép sikereket az Irisben. Költészetében részben a cseh-német irodalom, *Carl Egon Ebert*, részben az osztrák írók, főleg *Anastasius Grün* hatása alatt áll. Ezenkívül *Lenau* és *Byron* világfájdalma és a zsidó nép története, költészete is mély nyomot hagytak munkáin.⁶²

Emlékirataiban szívesen gondol vissza a pesti *Kolinski Ignácra* (Frankl orvostanhallgató korában, Bécsben együtt látogatta vele az egyetemet, együtt is laktak), mint aki írói fejlődésében irányítója volt. Szerinte: „Mein Kollege Ignaz Kolinski besaß eine tüchtige, allgemeine literarische Bildung und konnte sich nicht genug wundern, daß ich noch nicht den „Faust“ von Goethe kannte; er munterte mich auf, es nur zu wagen mit dem Goethe und dem Schiller. Und so las ich, nicht ohne gewisse Scheu, bis mich die tragische Schauer der Dichtung ergriffen. Kolinski und ich beschäftigten uns in unseren Gesprächen weit mehr mit schöngeistiger Literatur als mit dem anatomischen Studium, das wir fast mehr theoretisch betrieben.“⁶³

Frankl már kora ifjúságában nagy hajlandóságot árul el az irodalom iránt és később Bécsben letelepedve bekapcsolódik az élénk osztrák irodalmi életbe. Lapok munkatársa és alapítója („Sonntagsblätter für heimatliche Interessen“, Wien 1842). A folyóiratokban főképp költeményeivel tűnik ki. Az Irisben megjelent költeményei balladák (*Die Cillerthalerin im Insurrektions-Kriege 1809.*, *Kaiser Otto's Leichenzug*) és életképek (*Der Prophet und die Katze*). Van egy magyar tárgyú románca is, melynek a vezérgondolata egyezik *Vogl Der Kaisers Retter* című balladájával. *Vogl* költeményében azonban több az egyéniség. Lírája, különösen szerelmi költeményeivel válik ki. A megszokott édeskés érzelmi költészet helyett, a szenvedély erős, férfias hangján szólal meg (*Wolken, Wampir*). Vor

⁶² L. A. Frankl: i. m. XII. l.

⁶³ L. A. Frankl: i. m. 69. l.

Rom című költeményének ihletője, minden idők költőjének örök álma: Olaszország. Az elragadtatás hangján dicséri csodálatos varázsát, melynek még költő nem tudott ellentállni. Ezenkívül közöl még az *Iris* 1842. évfolyamában elhunyt költőbarátjának, és földijének *Joseph Emanuel Hilschernek* (1806—1837) Byronfordításaiból egynehányat (*Herz, Ring, Laute, An den Mond, Aus Job*) azzal a megjegyzéssel, hogy ezek Byron, Foscolo és Lamartine felülmúlhatatlan fordítójának és sok eredeti költemény szerzőjének az írói hagyatékából valók.

Eligius Freiherr von Münch-Bellinghausen (1806—1871), a Friedrich Halm néven ismert drámaíró és elbeszélő is írt az *Iris*be olasz tárgyú költeményt. Csodálatos, hogy Halm (ahogy maga is bevallja költeményében) sohasem járt Olaszországban és rapszódikushangú himnusza mégis magával ragad bennünket. Érezzük, hogy ő az osztrák iskola egyik legtehetségesebb lírikusa. Költeményeiben a finom érzésű, bensőséges, az élet szenvedéseivel szemben megértő lélek nyilatkozik meg (*Lustige Hochzeittlieder*). A nagyhangú páthosz sem hiányzik belőlük; megbocsátjuk azonban gazdag költői szépségükért és ékes nyelvezetükért.

Amiért Festetics hiába küzdött, Mailátnak sikerült *F. Grillparzert* az *Iris*nek megnyernie. Először 1840-ben a *Weh dem der lügt* című vígjátékából közöl egy hatásos monológot. Azonban nem ez tette Grillparzert az *Iris* számára felejthetlenné, hanem a *Der arme Spielmann* című novellája. Ez az érzelmekben gazdag, megható történet, mely tárgyát Bécs életéből meríti, Grillparzer klasszikusan képzett elbeszélő tehetségét erősen kidomborítja. A legszebb példája az ú. n. „Wiener Skizze”-nek, melyek Bécs polgári életének különféle megnyilvánulásairól szólnak, a maga nemében még a költő művei között is páratlanul áll és az *Iris* legékesebb drágaköve.

Grillparzer az *Iris* szerkesztősége többszörös meghívásának engedett, amikor 1848-ban közölte novelláját. Ezt feljegyzett beszélgetéseiből tudjuk, ahol többek között *L. A. Frankl* azon kérdésére, mi készítette a novella megírására, elmondja, hogy egyéni élményből fakadt. Több éven keresztül egy bécsi vendéglőben étkezve feltűnt neki egy ott játszó szegény öreg muzsikos rokonszenves alakja. Ha Grillparzer megajándékozta, mindig valamilyen latin közmondás kíséretében

köszönte meg az adományt, melyből arra következtetett, hogy jobb napokat látott valaha. Többször el is beszélgetett vele. Egyszer azután elmaradt az öreg muzsikos, s mivel Grillparzer tudta, hogy arrafelé lakott, amerre az árvíz (1830) pusztított, úgy gondolta, öreg ismerőse is az áldozatok között volt.

Ez az epizód mélyen hatott a költőre. Épen erre az időre esett Mailáth meghívása, mely alkalmul szolgált, hogy a rokonszenves muzsikos alakját megörökítse és egyúttal saját érzelmeinek is kifejezést adjon: „Ich wurde eingeladen, für ein Taschenbuch (Iris) eine Novelle zu schreiben, und so versuchte ich eine solche, in welcher mein armer, guter Bekannter als Held figuriert.“⁶⁴

Hieronymus Lorm (Heinrich Landesmann), Grillparzerrel egykorú író, az „Iris“-nek is munkatársa szintén megindokolja, hogyan került a *Der arme Spielmann* Mailáth zsebkönyvébe: „Damals hatte man in Ungarn, bei aller Pflege der eigenen Nationalität doch noch das Gefühl der hohen Wichtigkeit der deutschen Literatur für die Unterstützung des nationalen Zweckes. Bedeutende Deutsch-österreichische Schriftsteller, ich nenne nur Betty Paoli und Adalbert Stifter hatten an Gustav Heckenast ihren ausschließlichen Verleger. Auch das Taschenbuch „Iris“ zog unter seiner intelligenten Redaktion die Vornehmsten deutschen Literaturkräfte an sich, so daß es damals mit der Geltendmachung deutschen Geistes in Pest besser beschaffen war, als in Wien.“⁶⁵

Grillparzer korában nem igen ismerték fel novellája értékét — *Stifter*-t kivéve, aki nagyszerű kommentárt írt az augsburgi *Allgemeine Zeitung*-ba (1847. aug. 21.) a „Der arme Spielmann“-hoz, mely később hatással volt *Kalkstein* c. elbeszéléseire is (eredeti címe *Der arme Wohltäter*).⁶⁶

Akkor leginkább az keltett feltűnést, hogy Grillparzer konok hallgatás után ismét az irodalmi aktivitás terére lépett és újra egyre erősebben belekapcsolódott Bécs irodalmi életébe

⁶⁴ Franz Grillparzer: Sämtliche Werke. i. k. XIII. 307. l. („Erzählungen“)

⁶⁵ Hieronymus Lorm: Grillparzers „Der arme Spielmann“. Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. Wien 1894, IV. 46. l.

⁶⁶ Adalbert Stifter: Sämtliche Werke. Hg. von August Sauer. Prag 1904, V. XXVII. l. Franz Grillparzer: Sämtliche Werke. i. k. XIII. 332. l. („Erzählungen“.)

is. Novellája értékét a kritika csak a XIX. század végén ismerte fel.

M. Enk költeményeket és elbeszéléseket küld Mailáthnak. Költészetének megértéséhez a kulcsot életkörülményei adják meg. Tárgyai főképen: bölcsekedés az élet és a halál súlyos problémájáról (*Die Führerin des Lebens, Gnomen, Aphorismen*). Vívódik, gyötrődik anélkül, hogy valamilyen gondolatban megnyugodnék. Elbeszélései (*Die letzte Thräne, Naliska*) se mentek ettől a hangulattól és rendszerint morális háttérük van, persze át meg átszőve romantikus motívumokkal. Kiemeli őket finom szépségekkel tele lírai előadásuk.

J. N. Vogl és Mailáth kölcsönösen támogatják egymás lapját cikkeikkel. „Wie sehr ich übrigens Ihren Aufsatz zu würdigen weiß, glaube ich wohl am besten dadurch an den Tag zu legen, indem ich an Hochdieselben das Ersuchen stelle, mir zu erlauben, selben in mein Journal⁶⁷ aufzunehmen zu dürfen, welcher mir gewiss zur vorzüglichen Zierde gereichen wird.”⁶⁸ — írja Vogl Mailáthnak egyik levelében. Ugyanekkor arra kéri, közölje egy magyartárgyú balladáját az Irisben. Voglnak majdnem valamennyi, az Irisben levő költeménye ballada (*Donna Anna, Liebesstimme, Der Geächtete*) és romantikus tárgyú monda (*Die Kirche im Meere, Niels Abendfahrt*). Érzelmi reflexiói *Klänge aus Ungarn* című költeménysorozatában jutnak kifejezésre. A magyar pusztá a melankólia érzését kelti lelkében. „Gleicht es ganz doch meinem Innern, Arm an Freude und an Qual...” Vogl egyénisége egész komorságában, minden fájdalomával és csalódásával benne van ezekben a költeményekben.

H. R. von Levitschnigg az Irisben megint újat nyujt. Népies életképeket ír naiv, érzelmes hangon, melyeket rendszerint művészi rézkarc illusztrál (*Flora, das wallachische Blumenmädchen, Die Zigeunerfamilie, Ein Savoyardenknabe*). Ezek közül hozzánk legközelebb az *Ein Zimballschläger* áll, melynek a magyar cigány a hőse; jól csengő, pattogó ritmusával a csárdásra emlékeztet. A cigány, a vándorfiú kedvelt alakjai a biedermeier-költészetnek. Író és olvasó egyforma szívesen kép-

⁶⁷ Az Österreichisches Morgenblatt.

⁶⁸ J. N. Vogl levele Mailáthoz. Függelék. Levelek: 10. sz.

zelte őket maga elé, mint a szabadság jelképeit az elnyomatás korszakában. Érdekes költemény *Nador* című verses útleírása, tele kortörténeti vonatkozásokkal, különösen Magyarország viszonyaira. Egy hajókirándulást beszél el, melyet Pozsonytól Pestig tett meg. Miként Vogl, Levitschnigg is jól ismeri a magyar nemzetet és történetét. Bámulja a magyarság királyhűségét és áldozatkészségét.

„Der Ungar gibt sein Blut für Stefan's Erben
Nicht bloß in Schlachten mit dem Padischah;
Magyaren, laßt uns für Maria Sterben,
Für unsere Königin Theresia!“

Hazánk cenzúra- és vámviszonyaira is tesz megjegyzést:

„Ich aber sehe, fühle mit Frohlocken,
Durch Ungarn's Adern wogt es frisch und rot.
Drum, Volksvertreter, laßt die Redefreiheit,
Die eurem Mund erlaubt ist, weil er spricht,
Und sorgt, und wirkt, daß auch der Handelsfreiheit
Uralte, zentnerschwere, Kette bricht.“

Azután egyezkedésre ösztönzi nemzetünket az uralkodóházzal. Egész költeményében, mindvégig oly szeretettel ír rólunk, minthacsak hazánk fia lenne, s így ha nem is találjuk a költészet számára értékesnek munkáját, a meleg szimpátia hangja bennünket is megkap.

J. G. Seidl is barátság fűzte Mailáthhoz. Mint az *Aurora* nevű zsebkönyv szerkesztője, gyakran kér és ajánl közleményeket, sőt munkatársakat Mailáthnak, melyet az Iris szerkesztője hasonló szívességgel viszonz.⁶⁰ Seidl minden évben szorgalmasan elküldi közleményeit: költeményeket és egy-két elbeszélést. Ezekben is tudatosan szakít kora divatköltészetével. Seidl eszméért rajongó lélek, kinek nagy készsége van a legelvontabb gondolatok kifejezésére, melyek költeményeiben mély érzéssé finomulnak (*Ansicht von der Kehrseite, Meine Uhr, Nahesehen, Seifenblasen, Dichter-Alter*). Az epikus Seidl

⁶⁰ J. G. Seidl levele Mailáthhoz. Függelék. Levelek: 22. sz.

szép számmal közölt életképei, leíró költeményei mellett sem haladhatunk el említés nélkül, melyek Levitschnigg hasonló tárgyú költeményeire emlékeztetnek (*Der Jäger auf der Alm, Der Gassenkehrerjunge, Das Mühlrad im Winter, Des Winters Abzug*). Balladákat is írt, melyek azonban inkább érzelmes képek, mint balladák (*Uska, Die Haremrose, Ein lebendig Monument*).

Betty Paolit szeretetteljes hála fűzte az Irishez és szerkesztőjéhez. Mailáth levelei, tetszésnyilvánításai sokszor hatotak ösztönző erővel a hangulatai hatása alatt álló, pesszimizmusra hajló költőnőre. Közleményeit (költeményeket, főképen elbeszéléseit) mindig szívesen fogadta és a gazdag honorárium, akár jólcsengő aranyakban, akár dicséretben, sohasem késett: „Solche Worte der Zustimmung und Anmuthigung müssen wohl jedem theuer und wichtig sein, für mich aber waren sie von doppeitem Werth, denn ich empfang Ihr werthes Schreiben in einer jener Stimmungen, wo man sehr geneigt wäre, die Poesie für immer aufzugeben und es bedürfte wahrlich eines wichtigen Impulses, um mich wieder zu ihr zurückzuführen. Ich habe Ihnen also nicht bloß für die Freude zu danken, die mir Ihr Lob verursachte, sondern auch für die Erhebung, die ich daraus schöpfte und durch die manches künftige Gelingen gesichert werden dürfte.”⁷⁰ Ezeket a sorokat csakis őszinte szív diktálhatta. Tanúsítja az a buzgalom, mellyel az ifjú költőnő költeményeit és novelláit az Iris számára írta.

Amikor Betty Paoli az „Iris” munkatársa lesz, egycsapásra megváltozik anyagi és társadalmi helyzete.⁷¹ 1841-ben ugyanis az „Iris” kiadójánál, Heckenast Gusztávnál — talán Mailáth közvetítésével — megjelenik első nagyobb munkája, Lenaunak ajánlt költeményes kötete („Gedichte” Pesth 1841), mely hírt és dicsőséget szerzett az írónőnek. Ezt a nagy eseményt az „Iris”-ben közölt egyik novellájában *Auf und Untergang* is megörökíti. Elmondja, hogy Bécsben milyen nagy feltűnést keltett első könyvével. Maga a kiadó is, aki ismerte értékét, csodálkozott sikerén. A napilapokban, írói körökben, szalónokban,

⁷⁰ Betty Paoli levele Mailáthhoz. Függelék. Levelek: 17. sz.

⁷¹ R. M. Werner: Betty Paoli. Preßburg und Leipzig 1898, 24. l.

mindenütt osztatlan tetszésben volt része és nagy jövőt jósoltak neki.

Valóban így is volt. Még 1841-ben Pestre jön, hogy biztos existenciát teremtsen magának, s bár nálunk nem sikerült elhelyezkednie, mégis innen ajánlják társalkodónőül a bécsi filantrop *Joseph Wertheimer* feleségének. Wertheimerék házában alkalma nyílik a korabeli bécsi írói előkelőségekkel megismerkedni (*Grillparzer, Stifter, Hammer-Purgstall, Feuchtersleben, Kompert, H. Lorm, Deinhardstein, Ottilie v. Goethe* stb.).

1843-ban pedig *Karl Schwarzenberg* herceg özvegyének a társalkodónője, akinek első férje Esterházy herceg volt. Schwarzenberg hercegné magyar rokonsági kapcsolatainál fogva Betty Paoli is gyakran megfordul nálunk: hol *Pálffy Terézia* grófnét keresi fel Malaczkán (Pozsony m.), hol *Bretzenheim Karolina* hercegnét Sárospatakon.⁷²

Ezek a látogatásokon kívül hozzánkfüzi pesti kiadója, Heckenast Gusztáv és az „Iris” zsebkönyv is, melyekben költeményeket és novellákat közöl.

Költészetében gyöngéd és mély érzelem ihleti; különösen a szerelmet zengi a könnyed, tiszta dal hangján (*Vergütung, Vermuthung, Aufgegeben*). Legsikerültebbek azonban novellái, melyek egyéni élmény erejével hatnak, visszatükrözve az írónő küzdelmes ifjúságát (*Auf und Untergang, Ein einsamer Abend*). Bármennyire is átengedi tollát gazdag fantáziájának, Olaszországba, Spanyolországba, vagy Keletre helyezve a történés színhelyét, sohasem tud az események objektív szemlélője lenni. Rögtön megérezzük, hogy az arisztokrata milieuben lepergő eseményt a finom szalóníró maga is megleste, vagy tarka útleírásai színhelyén ő is megfordult (*Bekanntnisse, Merced, Das Mädchen von San Giorgio, Tempeltrümmer*). Épen ebben rejlik elbeszéléseinek varázsa, melyek értékes reális színezetét azonban a romantikus beszövések gyakran elhomályosítják.

Karoline Pichler (1769—1843) az ismert bécsi írónő élete utolsó éveiben szegődött az Iris munkatársaihoz és így csak egy rövid lírai költemény *Glosse* címen képviseli, ha az Iris előbb

⁷² Helene Bettelheim-Gabillon: Zur Charakteristik Betty Paolis. Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. Wien 1909, X. 191-től. Betty Paoli: i. m. VII. II.

indul meg, sokat várhatott volna tőle Mailáth, kihez személyes barátság és hála fűzte.⁷³ Pichlert a magyar mágnáscsaládokkal Hormayr báró ismertette meg. Ő vezette be Pichler szalonjába gróf Széchenyi Ferencet és családját. Az ismeretségből csakhamar barátság lett és Pichlerék többször ellátogatnak Széchenyiék nagycenki kastélyába, ahol újra megelevenedik — miként náluk — a bécsi almanach-költészetnek hódoló irodalmi szalonélet. Itt látja először C. Pichler a vele rokonlelkű költőt, *Artnér Terézt*^{73*} és báró Zay Imrénét, aki éppen olyan élénk társadalmi életet él zayugróczy várában, vagy bucsányi kastélyában, mint Széchenyiék. A legismertebb hazai írók és írónők jelennek meg összejövetelein, amelyekre most már C. Pichlert is meghívják. Egy ilyen alkalommal találkozik gróf Mailáth Jánossal, kinek történetírói hírneve már Bécsben sem kerülte el figyelmét. A személyes ismeretség csak növelte a kölcsönös megbecsülést. Pichler ezentúl többször fordul Mailáthhoz szívességért. Így pl. 1815-ben egy levelében arra kéri, legyen segítségére, hogy *Heinrich von Hohenstaufen* c. ötfelvonásos tragédiáját (a XIX. század első évtizedeiben uralkodó hazafias-nemzeti törekvések hatása alatt írt munka)⁷⁴ a pesti színházban előadják.⁷⁵ 1815. október 12-én színre is kerül nálunk, sőt többször is játszószák, utoljára 1828. január 27-én.⁷⁶ Majd történeti regényéhez *Die Wiedereroberung von Ofen* (Wien, 1828) szolgáltat Mailáth helyrajzi és történeti adatokat, melyekért C. Pichler személyesen látogat el Pestre: „... so entschloß ich mich, denn zu meiner Freundin, der Gräfin Zay, nach Ungarn zu gehen, um von Bucsán aus mit dem, seit vielen Jahren mir befreundeten Grafen Johann Mailáth (dem bekannten Geschichtsschreiber der „Magyaren“) bei dem ich mir überhaupt wegen dieser Arbeit („Die Wiedereroberung von Ofen“) Rat erholt hatte, und der aus Gefälligkeit gegen mich seine Kur in Pistryán für einige

⁷³ Caroline Pichler: i. m. II. 14., 19., 72., 98., 548. l.

^{73*} Pausz Gabriella: Nemes Artner Mária Terézia (1772—1829) és írói köre. Budapest 1917.

⁷⁴ C. Pichler: i. m. I. 425., 646. l. II. 5. l.

⁷⁵ C. Pichler levele Mailáthhoz. Függelék. Levelek: 6. sz.

⁷⁶ Kádár Jolán: A pesti és budai német színészet története 1812—1847. Budapest, 1923. 142., 201. l.

Tage unterbrechen wollte, nach Ofen zu reisen⁷⁷ — írja a „Denkwürdigkeiten“-ben. Elmondja még azt is, hogy milyen jól érezte magát Mailáth társaságában, aki készséggel mutatta meg neki Buda történeti nevezetességeit. Évek mulva, mikor Mailáth megindítja az „Iris“-t, Pichler már nem támogatja lapját cikkeivel, mert ekkor már visszavonultan él, s csak magának írogat.

E. Frh. von Feuchtersleben is örömmel küldi be az Iris szerkesztőségének közleményeit. Sajnálja, hogy csak csekélységgel járulhatott Mailáth szép vállalkozásához: „Ich wünschte nur, daß mir mehr Musse gegönnt wäre, um Ihrer freundlichen Einladung continuirlich zu entsprechen. Die, ohnehin schon so unbedeutenden Kleinigkeiten, welche ich für diesen I-sten Jahrgang einzusenden wagte, waren in der That Alles, was ich Poetisches aufzutreiben im Stande war. Ich muß also geduldig abwarten, ob mir die Verhältnisse etwa wieder Mut und Laune gewähren etwas der Art hervorzubringen.“⁷⁸ Valóban csekélységszámba mennek ezek a közlemények. Néhány szellemes, a költőket csipkedő epigrammából és versből állnak (*Epigrammatische Albumblätter, Der Einsame*); itt Mailáth csupán a jólhangzó nevet honorálhatta.

Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall (1774—1856) először F. Gräfferrel együtt szerepel az Irisben, egy verses enyelgőhangú, költői levelezés kapcsán (*Metrische Correspondenz*). Igazi terrenuma, mint orientalistának és esztétikusnak azonban a keleti tárgyú költemény és mese (*Leila, Kais und Lolna, Sebba, Rakasch und ihr Sohn Amra*).

Friedrich Schwarzenberg herceg (1800—1870) anyai részről magyar mágnáscsaládok rokona (Eszterházyak, Grassalkovichok). Mint katonatiszt, többször megfordul nálunk, s így hazánk földjét, népét jól ismerte. Magyarországon való tartózkodása idején írta útinovelláit *Aus dem Wanderbuche eines verabschiedeten Lanzknechtes* (Wien 1844—1845, V k.) címmel, melyek között magyar tárgyúak a *Corporal Teufel, Haburak, Der Hußar*. Mailáthot, kit levelében „édes öreg barátjának“ ne-

⁷⁷ C. Pichler: i. m. II. 229., v. ö. még 239., 548. ll.

⁷⁸ E. Frhr. von Feuchtersleben levele Mailáthhoz. Függelék. Levelek: 12. sz.

vez, nagyon kedvelte és örömmel járult az Irishez néhány nem mély érzésből fakadó, hangulatos, de erőtlén költeményével (*Am Kap von Napoli di Romania, Im Hafen von Syra, Balkan*). Ezek katonai élményeinek visszhangjai. Ilyen a *Liebe, Schwert, Kranz* és a *Die Riese* is, melyekben a víg katonadalokhoz hasonló hang uralkodik.

„Wenn es immer also bliebe,
Ohne Roß und ohne Liebe
Wär' die Welt gar eng und grau,
Nicht einmal der Himmel blau!“

mondja életvidáman a *Liebe, Schwert, Kranz*-ban, melynek motívumai a szerelem és a harcidicsőség.

A *Die Reise*-ben a kedvestől való válás fájdalma elhomályosítja egy pillanatra harcikedvét:

„Der Teufel hol' die Narrethei,
Die mich von Dannen trieb.
Und werd' ich einmal wieder frei,
Ich bleib bei meiner Lieb'!“

Sokszor menekül költeményeiben a természethez, melyet csodálatosan megért, amelyről oly gyöngéden tud írni, mint semmi másról. S mikor tűzvész pusztít majorátusában, melankólikusan válaszolja a költői mellékleteket kérő Mailáthnak: „Es ist mir mein Mayerhof abgebrannt und alle meine Denkfähigkeit muß sich darauf beschränken alte Schulden zu zahlen und neue zu machen. Du begreifst also, daß ich nicht in der Stimmung bin mit den Musen zu kosen.“⁷⁹ Valóban 1846-ban szerepel utoljára Schwarzenberg az „Iris“-ben *Fahrt nach Edinburg* c. szórakoztató útinovellájával.

Joseph Christian Freiherr von Zedlitz (1790—1862) hosszabb ideig tartózkodott hazánkban magyar származású felesége, Liphay Ernesztina bárónő révén. A bárónő apja, báró Liphay Antal katonai fellebbvalója volt Zedlitznek és ekkor ismerkedett meg feleségével, kit 1811-ben vett nőül. Liphayék

⁷⁹ F. Schwarzenberg hg. levele Mailáthhoz. Függelék. Levelek: 19. sz.

birtokai a Bánátban fekszenek és Zedlitz — bár 1817-ben Bécsben telepszik le — idejének legnagyobb részét felesége birtokain tölti. Pestre is gyakran ellátogat, ahol sűrűn érintkezik a mágánásokkal és írókkal. Ebben az időben él műzsájának is; sok ujság, szépirodalmi lap fogadja szívesen költeményeit és elbeszéléseit. Az *Iris* két erőteljes, érzelmes epigrammáját, *Liszt, Thalberg*⁸⁰ közli. Ezekén kívül számtalan ballada, románc dal, szonett, alkalmi költemény, fordítás származik ebből az időből.

A bécsi és pesti írókkal való gyakori érintkezése — életrajzírója, Oskar Hellmann szerint — arra inspirálta, hogy Pesten szépirodalmi lapot alapítson, mely állítólag 1825-ben *Iris, Zeitschrift für Wissen, Kunst und Leben* címen meg is indult, de Hellmannak nem sikerült belőle egyetlen példányt sem felfedezni.⁸¹ Itt minden valószínűség szerint tévedés forog fenn, mert az állítólagos lapnak címe és megindulási éve egyezik az általunk említett „*Iris*” (1825—1828) folyóirat címével és idejével. Tekintettel arra, hogy ez az „*Iris*” a Cottánál Stuttgartban kiadott „*Morgenblatt*” alakjához és beosztásához hasonló, lehetséges, hogy Zedlitz (ki Cottával baráti viszonyban volt és a „*Morgenblatt*”-ba sokat dolgozott) tanácsal látta el az „*Iris*” szerkesztőit, Stiellyt és Rosenthalt, kikhez talán maga is csatlakozni akart. Zedlitz az „*Iris*” folyóiratban sohasem szerepelt és az „*Iris*” zsebkönyvnek is — amint láttuk — csak egyetlen évfolyamába írt. 1836-ban, felesége halálakor elhagyja hazánkat, mivel házassága gyermektelen volt és a bánáti birtok viszszaszállt felesége hozzátartozóira.⁸²

A csehországi születésű *Uffo Horn* (1817—1860) finom hangulatú költeményeivel (*Der Abschiedsbrief, Die Rose von Saron, Der erste Kuss, Die Herzensproben, Wiedersehen, Einsam*) szerepel az „*Iris*” első évfolyamában. Közös motívumuk a szentimentális szerelem. Horn a bécsi almanach-líra tipikus kép-

⁸⁰ Sigismund Thalberg (1821—1871) híres kamarazenesz, ki 1834 körül Bécsben tartott koncertjeivel nagy sikert aratott.

⁸¹ Oskar Hellmann: Joseph Christian Freiherr von Zedlitz. Ein Dichterbild aus dem vormärzlichen Oesterreich. Leipzig 1910, 42/43. l.

⁸² Franz Wetzel: Sechs Lyriker. Neue Beiträge zur Deutschbanater Kulturgeschichte. Temesvár 1912, 56. l.; O. Hellmann: i. m. 18. l.

viselője. Alkalmi költő, ki kora ismertebb íróinak hatása alatt állott.⁸³

Edward Bauernfeld Sonette címen három, gondolatokban gazdag költeményét közli az *Iris*-ben. Tulajdonképpen nem igazi szonettek, hanem erős lírai aláfestésű költemények, melyeknek tárgya a költészet és a baráti szeretet.

Karl Ferdinand Dräxler (1806—1879), írói néven Dräxler-Manfred, több éven keresztül munkatársa az „*Iris*”-nek. Közleményei költemények. Az *Einer schönen Jüdin* szimbólikus életkép. A szép zsidónő, kinek vonásai kelet minden gazdagságát visszatükrözik, az erkölcsökben, tehetségekben gazdag Ausztriát jelképezi. A költő megjósolja, hogy egykor, ha az ég gyermekkel áldja meg „a szép zsidónőt,” szabadabb Európában fog-nak élni:

„Die den Befreiungstag dereinst mit Wonnebeben
Aus europäischer Gefangenschaft erleben!”

Kifejezésekben és a fantázia színes képeiben gazdag költeménye a *Die Schlafende*. Szerinte: „Ein Stoff für Pinsel, Marmorstein und Leier”. Alvó kedvesét rajzolja meg benne.

Az „*Iris*” legjelentékenyebb munkatársa Grillparzer mellett *Adalbert Stifter* (1805—1868). Azonban nemcsak Mailáth, hanem Stifter is hálával tartozik a sorsnak, hogy útjába vezérelte az *Iris* szerkesztőjét. Mailáth nélkül talán sohasem jutott volna el Stifter élete és költészete legbecsesebb támaszához, Heckenast Gusztávhoz. 1841-ben történt, hogy Mailáth nem jelentet-hetett meg egy cikket (talán a cenzúra miatt)⁸⁴ az „*Iris*”-ben, melyre számítottak. Ekkor zavarában Stifterhez fordult közleményért, aki abban az időben tünt fel Friedrich Witthauer *Wiener Zeitschrift*-jében, s egyszerre magára fordította *Kondor* című elbeszélésével a figyelmet. Stifter azt válaszolja, hogy csak irodalmi tervei vannak; készen nincs még semmije. Van ugyan egy laza, mozaikszerű elbeszélése, melynek még csak a fejezet-címei viselik egy-egy mezei virág nevét, de ezt nem meri felajánlani az „*Iris*”-nek.

⁸³ Dr. Wolfgang Wurzbach: Uffo Horn. Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. Wien 1903, XIII. 203. l.

⁸⁴ Nem tudjuk, melyik cikk.

Mailáth átolvasva a címnéküli elbeszélést, felismerte értékét, és azt tanácsolta Stifternek, nevezze el fejezetei után *Feldblumen*-nek. Egyúttal kérte, engedje meg, hogy az „Iris” 1841-i évfolyamában közölhesse.

Később Stifter egy Heckenasthoz írt levelében (1841. júl. 28.) meg is emlékezik az „Iris”-ben való első szereplésének körülményeiről, mikor éjjel nappá téve dolgozott, csakhogy Mailáth pótolhassa az „Iris” számára szükséges cikket:⁸⁵ „Ich that im vorigen Jahre der Iris den Gefallen und arbeitete Tag und Nacht an den „Feldblumen“, weil mir Graf Mailáth sagte, daß ein großer Artikel gestrichen wurde und daher die Iris die ‚Feldblumen‘ benöthige.”⁸⁶ A *Feldblumen* 1841-ben való megjelenése után a közönség Stiftert osztatlan elismerésben részesítette.

Ettől kezdve Mailáth minden esztendőben kér Stiftertől közleményt, ki készséggel teljesíti kívánságát, annál is inkább, mivel 1844-től az „Iris” kiadójánál, Heckenast Gusztávnál jelennek meg önálló munkái is.⁸⁷ — Egymásután hozza az Iris szebbnél-szebb elbeszéléseit: *Der Hochwald*, *Die Narrenburg*, *Der Hagestolz*, *Die Schwestern*, *Der Waldgänger*, *Prokopus*, melyeket később hatkötetes novellásgyűjteményében (*Studien* 6 Bde. Pest 1844-től 1850-ig, Heckenast kiadásában) újra felvett.

Heinrich Landesmann (1821—1902) az irodalomban *Hieronymus Lorm* néven ismert morvaországi születésű tárcaíró és kritikus⁸⁸ egy költeményen kívül (*Das Zauberschwert*) elbeszéléseket írt az „Iris”-be.

A „*Das Zauberschwert*” románc, melynek főszereplője Gawin, a „*Tafelrund-Ritter*”, ki egyedül képes — egy csodáserejű fegyver birtokában — a Klingsor-kastély csábításának elmentállni és így megmenekül a haláltól. A költemény romantikus színezetű, de ez csak a kor irodalmi divatjának az utóhangja. Sokkal inkább szembetűnő Lormnál az emberi lélek rejtelsei-

⁸⁵ Alois Raimund Hein: Adalbert Stifter sein Leben und seine Werke. Prag 1904, 279. l. V. ö. Adalbert Stifter: Sämtliche Werke. Hg. von August Sauer. Prag 1904, Studien, I. XXVII. l.

⁸⁶ Adalbert Stifter: i. k. XVII. Briefwechsel I. 42. l.

⁸⁷ Adalbert Stifter: i. k. Studien, II. VII. l.

⁸⁸ Bernhard Münz: Hieronymus Lorm. Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. Wien 1901, XI. 184. l.

nek boncolgatása elbeszéléseiben. A *Der Sonntagsreiter auf dem Pegasus* a reménykedő, álmodozó embert, optimizmusában mutatja be. „Wer hat nicht irgend ein Steckenpferd geritten, im Wahn, daß es ihn auf die höchsten Höhen trage, während nur sein Gedanke es war, der dem hölzernen Pferde Heben und Bewegung andichtete. Wer hat nicht irgend einen Traum gehabt von Ruhm, Liebe, Glück, der ihn mit Seligkeit erfüllte, bis er von blutigem Weh, durchschaudert, herunterstürzte.“ Az embernek a szépre, a nem mindennapira vágyódó lelke építi föl a légvárakat, hogy a küzdelmes életet elviselhetővé tegye. Az álmodozók, optimisták között a költő a legboldogabb, mert az ő álmait nem oszlatja el a rideg valóság, s számára az álmok mégis a valóság erejével hatnak. — Ez az elmefuttatás valóságos lélektani tanulmány, melynek minden egyes gondolata finom elemzésből, megfigyelésből fakadt. Néha sajátságos helyzeteket teremt elbeszéléseiben, hogy egy-egy mélyebb lelkivilágot ismertessen meg. Így *Still-Leben* c. novellájában is, melynek főszereplője egy jobb napokat látott asszony. — Ennek az elbeszélésnek nincs különösebb cselekménye; itt olyan törtéresokról van szó, melyek a kedélyélet legrejtelmesebb mélyén játszódnak le. Ugyancsak a lélek konfliktusait tárja fel az *Ein Genrebild oder l'amour par distance*.

Lorm elbeszéléseinek célja a pszichológiai és társadalmi problémák megoldása szórakoztató formában, s ezek példái a való élet emberei, mely érthetővé teszi, hogy novelláiban nyoma sincs a késői romantikának.

Johann Otto Prechtler (1813—1881) néhány lírai költeményével és elbeszéléssel kerül az Iris munkatársai közé. Költeményeiben néha fel-felcsillan a mélyenérző lélek, de legtöbbször színes képekben, hangulatokban gazdag, hideg ragyogás, melyet csak formakésztség tüntet ki (*Sehnsucht nach Italien, Verschollene Märchen, Der Orientalist*). *Eine Nacht im Gettho zu Rom* című elbeszélése felépítésével elárulja a színműíró. Mindvégig érdekfeszítő, romantikus karcolat a könnyen hevülő olasz népről, mely szubjektív élmény erejével hat.

Hogy milyen gonddal, szeretettel vezette Mailáth az Iris szerkesztését, azt igazolja *Hermann von Pückler-Muskau* (1785—1871) herceg esete. Egyike kora legragyogóbb divatíróinak, kit útleírásai kedveltettek meg. Mailáth minden igyekezete arra

irányult, hogy az Iris is közölhesse egy-két cikkét. Már 1839-ben, mikor Pückler-Muskau Pesten tartózkodott, a következő sorokat írja Heckenastnak: „Fürst Pückler-Muskau ist in Pest, haben sie ihn um einen Beytrag schon angesprochen? Er wird zwar viel Honorar begehren, aber ein glänzender Namen ist auch viel werth.”⁸⁹ Egy alkalommal, midőn Pückler-Muskau Pozsonyban volt átutazóban, Mailáth személyesen hozza tudomására kérését és ígéretet is kap. Azonban még több levélbe is került, míg megvalósult vágya.⁹⁰ 1842-ben megjelent a cikk: *Eine ländliche Erinnerung von den Ufern des Bosporus*. Kisebb útleírás, melyet az „ifjú Németország” írói abban az időben annyira felkaptak.

Adolf Bube (1802—1873) gótai születésű levéltáros, lírikus és epikus költő neve először 1843-ban szerepel az Irisben, amikor a *Lambas von Auria* című balladáját közli. Ez a ballada Schiller Graf Eberhard der Greiner von Württemberg-jének hatása alatt áll. Épügy, mint Eberhard gróf, Lambas is elveszti fiát, miközben hazájáért (Genua) harcol. Katonái megdöbbenéssel néznek Lambasra, de ő, miként Eberhard, palástolja gyermeke elvesztése fölött érzett mély fájdalmat. Bánatuknak mindketten csak a kivívott diadal után adnak kifejezést. Az Iris 1844-ik évfolyama számára a *Der Zauberring* c. románcát szánta, melyet Mailáth csak 1845-ben közölhetett, mivel a költemény későn érkezett. „Das Gedicht, Der Zauberring, welches Ihrem Brief beilag, würde ich sehr gerne in die Iris 844 aufnehmen, wenn dies noch möglich wäre, aber die Iris 844 ist schon vollständig beisammen und in der Censur.

— — — — —
Ich ersuche Sie also mir das Gedicht Der Zauberring für die Iris 845 gefälligst zu überlassen”⁹¹ — kéri Mailáth Bubét egy hozzá intézett levélben. A *Der Zauberring* történeti monda, melynek hőse Nagy Károly. Bube sikerét leginkább azon költeményeivel aratta, melyeknek tárgya valamely népmonda v. népmese volt. Utoljára *Kinderspiel* c. költeményével szerepel az Irisben. Ezekén kívül még egy magyar tárgyú balladát, *St. Ste-*

⁸⁹ Függelék. Levelek: 13. sz.

⁹⁰ Dr. Josef Trostler: Drei Briefe des Grafen Mailáth an den Fürsten von Pückler-Muskau. Ung. Rundschau II. 1913, 493. l.

⁹¹ Függelék. Levelek: 20. sz.

fan, is akart közölni, melyet Mailáth az 1849-iki évfolyam számára tartott fenn. — „Sie haben mir durch Heckenast eine Ballade für die Iris 848 zugesendet; indem ich Ihnen für die Theilnahme danke, die Sie dem Taschenbuche schenken, erlaube ich mir die Frage ob ich die Ballade — falls ich sie 1848 nicht abdrucken lassen könnte — nicht für 849 aufheben darf.“⁹² De 1849-ben az Iris — bár anyaga együtt volt már — előfizetők hiánya folytán megszűnt.

E. Duller is írt az Irisbe egy szentimentális, romantikus novellát (*Der Tausch*), melyben Goethe *Werther*jének hatása alatt áll.

Ezekkel a német és csztrák írókkal dolgozott együtt Mailáth a hazai munkatársakon kívül egész 1848-ig, a zsebkönyv megszűntéig, melyet legnagyobb részben a mindjobban romló politikai viszonyok készítettek elő. A német és osztrák munkatársak mindinkább elmaradoztak, s Mailáth lemondó hangon írja 1848. május 18-án egy Heckenasthoz intézett levelében, melyben egyúttal az „Iris” utolsó évfolyamához ad utasításokat: „Die Iris wird wenigstens schöner zu Grab getragen als die ungarische Verfassung.”⁹³ Mailáth azonkívül, hogy Heckenast talpraállítását célozta, egy titokban táplált forró óhaját akarta megvalósítani: a két szomszédos nemzet közt kiélesedett helyzetet kiváló szellemi képviselőik együttműködése által kiegyenlíteni.

5. „Der Ungar“ 1842—1848.

Az utolsó terjedelmes és számbavehető német szépirodalmi folyóiratunk a negyvenes évek elején, 1842-ben indul meg. *Klein Hermann*⁹⁴ (1805—1889), magyarosítva Kilényi János hírlapszerkesztő és fordító alapította, *Der Ungar — zeitschriftliches Organ für ungarisches Interesse, Kunst, Eleganz, Literatur, Theater und Mode* címen. Vegyes tartalmú, de főképen belletrisztikai napilap, mely az olvasóközönséget úgy a külföld, mint a belföld irodalmi és kultúréletéről tájékoztatta. Főiránya: érdekünket a külföld előtt is képviselni. „Wahrheit vor Allem und

⁹² Függelék. Levelek: 21. sz.

⁹³ Függelék. Levelek: 15. sz.

⁹⁴ Szinnyei: i. m. VI. k. 196. l.; Osztern Rózsa: i. m. 32., 36. l.

interresseloser Patriotismus" jegyében kezd meg pályafutását és a szerkesztőség (melynek tagjai többször változtak) mindvégig kitartott ezen eszmék mellett, amígcsak Klein meg nem vált a zsurnalisztikától, Bécsbe téve át lakhelyét.

Nyolc évfolyamot ért meg az Ungar. Ezalatt Klein, azonkívül, hogy lapjában tökélyre vitte mindazt, ami az előző folyóiratokat kiemelte,⁹⁵ új, eddig még csak külföldi lapokból, vagy utánnyomás útján ismert német munkatársakat szerződtetett a magyarok mellé. E külföldi munkatársak között igen sok a zsidó újságíró (Seidlitz, Hartmann, Mahler, Oettinger, Feldmann, Heller) amint Klein maga is zsidó volt és az eddig említett folyóiratokban is már többen szerepeltek, melynek az a magyarázata, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század első felében a zsidó származású írók gazdag tevékenységet fejtenek ki az irodalomban. E korban ugyanis egy általános kicserélődés veszi kezdetét Magyarország, Ausztria, Csehország és Németország zsidó írói között, kik különösen mint újságírók tűnnek fel.⁹⁶

Elsőnek a hazai német írónak tekinthető *G. Steinacker* tűnik fel, mivel már a *Spiegelben* is találkoztunk. Az Ungarba vallásos és hazafias tárgyú költeményeket írt (*Gräfenberg, Der reichste Klang*), melyek közül a *Zuruf* című Vörösmarty szövegének kiváló fordítása.

Heinrich Laube (1806—1884.) prózai cikkekkkel szerepel az Ungarban. Éles megfigyelőképessége különösen *Der teutsche Michel am Galgenberg* című elbeszélésében feltűnő. Jóízű anekdotát mond el szülőfalujáról (Sprottau), melyben gazdag leleményt, jól megrajzolt alakokat, falusi frissességet és humort élvezhetünk.

Betty Paolit az *Ein Gelübde* című novellájával kapcsolatban említhetjük, mint az Ungar munkatársát. Tárgyát, szokása szerint, az előkelő világból veszi. Mint mindig, most is ráismerünk a finomlelkű írónőre, ki kerüli az olcsó hatásokat.

Adolf Wiesner (1807—1867) szintén csak egy novellájá-

⁹⁵ A rézkarcokon és a divatképeken kívül zenemellékleteket is hozott. Utánnyomással (L. A. Frankl, O. Frhr. v. Hingenau) szaporította a közlemények számát. 1844-ben *Wegweiser und Anzeigeblatt im Gebiete der Literatur, Kunst und des Handels* címen melléklapot is indít.

⁹⁶ Osztern Rózsa: i. m. 19. l.

val, *Das ewige Wiedersehen*, szerepel az Ungarban. A legszen-
tebb érzelem: az anyai és fiúi szeretet teszi széppé és meg-
hatóvá ezt a kis elbeszélést.

Julius Seidlitz (1815—1857) munkálkodása fordulópont az
Ungar életében. Alig egy-két esztendővel a folyóirat megalápi-
tása után, ijedten vette észre Klein, hogy az Ungar hanyatlás-
nak indul. Bár nagy praxisa volt a hírlapirodalom terén (maga
is aktív újságíró), mégsem rendelkezett a zsurnaliszta azon
tulajdonságaival, melyet a gyakorlat sohasem tud megadni,
melyre szülni kell. Ekkor a szorgalmas és roppant termékeny
novella- és regényíró, J. Seidlitzet hívta meg belső munkatárs-
nak, kit anyagi körülményei is kényszerítettek, hogy elfogadja
Klein ajánlatát. Lejött Pestre és úgyszólván megmentette a
lapot. Ő vezette a tárca- és a kritikai rovatot. Irt érzelmeshangú,
romantikus színezetű társadalmi novellákat (*Die Zurückhalten-
den, Die Bekehrten*); ezek közül a *Die letzte Rose* című magyar
talajon, a pusztán játszódik le. Hősei a puszták fia, a csikós, a
cigánylány és a gazdag parasztkisasszony. Ezzel az elbeszélő-
költészetnek egy másik, e korban igen elterjedt fajával ismer-
kedünk meg: a hazai falusi és parasztköltészettel, melyben a
romantikus eszmék közül a nép és a népiesség iránti szeretet
találtak visszhangra. E népies tárgyú elbeszélések főképviselei
Hebel, Pestalozzi, Gotthold, Droste, Auerbach, akik nyomán
számos falusi történetet írtak.⁹⁷

Seidlitz *Neues Skizzenbuch* címen egész sorozatát adja
azon karcolatoknak, melyek tárgyát a pesti életből meríti.
Szereplői Pest tipikus alakjai, kiket rendszerint jóízű humorral
rajzol meg. Közvetlen üde előadásmódja és természetes kedé-
lyessége humoreszkjeiben nyilatkozik meg, melyekben a derű
mindig frissen csillog (*Lucifers Herzensergiessungen, Neue
Sprachlehre*). A humor eddig tárgyalt szépirodalmi folyóirata-
inkban is nagy szerepet játszott. A közönség szívesen fogadja.
Egyrészt szórakoztatja, másrészt az elnyomatás ellen irányuló
csipkelődésekben némi megtorlást lát.

Seidlitz munkáit különben is az ötletesség jellemzi, mely
nálá mindig sikerült. Mindössze két évfolyamon keresztül műkö-

⁹⁷ Julius Wiegand: Geschichte der deutschen Dichtung. Köln 1923,
640. l.

dött az Ungarnál, de ez épen elég volt ahhoz, hogy a lapot felvirágoztassa. Ekkor összekülönbözött Kleinnel és elhagyta Pestet (szegényen, ahogy jött), ahol már megszerették és ismerték.

Emanuel Geibel (1815—1884) *Nachts am Meere* című költeményét az Ungar 1845-ik évfolyama hozza. A meleg érzelem és a szép forma tartja össze. Nem túlságosan lírai, inkább beszédes és reflexív: az emlékezés és a szemlélet indítékai.

Moritz Hartmann (1821—1872) Geibelhez hasonlóan szintén csak egy költeményt írt az Ungarba: *An eine Frau* címen. Alkalmi költemény, melyben a vigasz rokonszenves, meleg hangján szólal meg. Hartmannak 1840 körül szándékában volt az „Iris” zsebkönyvnek is közleményt küldeni, ahogy az egyik leveléből kitűnik: „... von vielen (t. i. Almanachen) bin ich aufgefordert, so auch von der Pesther Iris, der ich einen ganzen Sonettenkranz verehren will, den ich für sehr passabel halte; es sind manche gute darunter.”⁹⁸ Tervét azonban nem valósítja meg; mindamellett továbbra is összeköttetésben marad hazánkkal. — Már kora ifjúságában ráterelődött figyelme Magyarországra, mikor mint prágai egyetemi hallgató megismerkedett a szabadkai születésű *Szarvady (Hirsch) Frigyes*szel. Hazánk iránti érdeklődése még fokozódott, mikor belekapcsolódva az ifjúnémet költők eszmeáramlatába, politikai költővé lesz. Ekkor írja a *Reimchronik des Pfaffen Maurizius* (Frankfurt, 1849) c. költeményeskötetét, melyben tizenkét egymásután következő költeménye, a magyar szabadságharcot is érinti. A szabadságharc leveretése után csak ritkán ír politikai költeményt, de ezekben már nem fordulnak elő magyar vonatkozások.

Ekkor már nem politikai viszonyaink, hanem irodalmunk érdekli. 1850. őszén Párisba költözve, felújította Szarvadyval barátságát, akivel együtt hozzáfognak Petőfi költeményeinek németre való fordításához. Szarvady tolmácsolja, Hartmann verseszedi őket.

A fordítás anyagát két kötetre tervezték: az elsőben Petőfi márciuselőtti, a másodikban az azután írt költeményeit akar-

⁹⁸ Briefe aus dem Vormärz. Eine Sammlung aus dem Nachlasse Moritz Hartmanns. Hg. von Otto Wittner. Prag 1910, 85. l. Hartmann an Meissner. 1840 d. 1-en Nov.

ták felvenni. Csak az első kötet jelent meg 1851-ben, Darmstadtban *Alexander Petőfi's Gedichte. Aus dem Ungarischen übersetzt von Fr. Szarvady und M. Hartmann* címen. Hartmann élete vége felé még eljön Pestre. 1867-ben ugyanis Pesten a *Pester Lloyd Társaság* felajánlja neki a külpolitikai rovat szerkesztését. De mivel a feltételeket, főleg a viszonyokat nem találta megfelelőeknek, a megbízatást nem fogadta el.⁹⁹

Klein kitűnő emberismerő lehetett, mert a munkatársak megválasztásában mindig rátalált az igazi emberre. Így *Moritz Mahler*ben is (1820—), aki Seidlitz mellett második alappillérje az Ungarnak.¹⁰⁰ Itt kezdi meg tulajdonképpen hírlapírói pályáját. Kedvesen írja egy cikkében Kleinről és lapjáról: „Als wir bei Ihrer letzten Anwesenheit in Wien im Gasthause zum „Igel“ so fröhlich beisammen sassen, und Ihnen das gute Bier trotz meiner schlechten Witze schmeckte, machten Sie mir den überlegten Vorschlag, abermals Ihr Mitarbeiter zu werden. Ich dachte hierauf folgendes: Als Wiener Journalist ist es Pflicht gegen die Wiener Journale, dem zu viel verbreiteten „Ungar“ wo möglich zu schaden, und da gibt es kein besseres Mittel als meine Mitarbeiterschaft...“¹⁰¹ Már ez a pár sor is jellemzi, ismerteti Mahlert és írói tevékenységének az irányát. Csupa szellemes ragyogás ez az író; amellet éles, finoman gúnyolódó kritikus, ki humoros tárcacikkeivel, szatíráival, tréfaival, beható kritikájával hamar tért hódít az olvasóközönség szívében. Ő is írt *Pester Skizzen*-eket (*Die Pestherinnen, Kreuz und Quer-gedanken über die Pesther Kunstausstellung*), melyek előadása a jóízű, szívesen hallgatott adomázó friss, ötletes beszédmodorára emlékeztet. Épen ilyen hang uralkodik a *Murmeleien* című humoros cikksorozatában is; ezekben szinte benne él a mindig jókedvű, izig-vérig szellemes Mahler. Két humoreszkje: *In Pesth vor zehn Jahren und jetzt, Briefe an Madame A. in Wien*, levélformájával és hangjával *Heine Reisebilder*-jeit juttatja eszünkbe. Heine modorában kevés humorral, de annál több öngúnnal beszél el bennük szerelmi élményeit. Mint kritikust éles megfigyelőképeség és objektivitás jellemzik. Mély betekin-

⁹⁹ Gerő Zsófia: Hartmann Móric mint politikai költő, különös tekintettel a magyarsághoz való viszonyára. Budapest 1919, 42., 49., 66., 70. l.

¹⁰⁰ Osztern Rózsa: i. m. 33., 76. l.

¹⁰¹ Ungar 1847, 282. sz.

téssel fejti ki *Polemik muss sein* című értekezésében a kritika fontosságát, mely a mozgalmas irodalmi élet alapja és a haladás egyetlen lehetősége. 1847-ben Mahler elhagyja az Ungart, melyet aránylag rövid idő alatt számos közleményével gazdagított. Maga is lapot indít Bécsben, *Der Freimüthige* címen.

Eduard Maria Oettinger elbeszéléseket közöl az Ungarban. Ezekben már alig van nyoma a romantikának (*Ein Stammbuchblatt, Wie gefällt euch diese Frau?*). Különös szeretettel rajzolja ravasz, cselszövő, hideg, számító nőalakjait. Reális megfigyelés jellemzi; különösen az ember karakterisztikumában. Elbeszéléseinek előadása tárgyának megfelelően hideg, gúnyos, mely sima, jól csiszolt nyelven jut kifejezésre.

A müncheni születésű *Leopold Feldmann* (1803—1882.) fellépését az Ungar szerkesztősége is szükségesnek találja külön megemlíteni: „... in Bezug auf den geistigen Gehalt bedeutet seine Mitarbeiterschaft für die Zeitschrift einen Wendepunkt.”¹⁰² Közleményei két irányúak: költőiek és prózaiak. Költeményei kiváló magyar lírikusok gondos átültetései (*Petőfi, Kerényi, Császár, Kuthy*), melyek nemcsak az értelmet, de az érzelmet is hűen visszatükrözik. Becsesebb ennél gazdag prózai közreműködése, mely novellákból, pesti karcolatokból, kritikai szemlékből áll (*Eine nächtliche Wanderung, Die Opfer und Pesther Frauen. Die Pesther Industrieausstellung im Jahre 1846.*) Elbeszéléseiben a szentimentalizmus és a romantika csak máz, mely mögött mély gondolatokban és reflexiókban gazdag lélek rejtőzik. Karcolatai és kritikáinak humora, gúnyja nem felületes ember élcélődése, csipkelődése, hanem a mélyenjáró ember bölcs gondolatainak kifejező formái. Feldmann az Ungar olvasóközönségének kedveltjei között említhetjük.

Isidor Heller (1816—1878) Csehországból került hozzánk. Ő szintén Klein jól kiszemeltjei közé tartozott, kinek munkássága az Ungarra regeneratív erővel hatott.¹⁰³ Mint a *Libussa* című zsebkönyv munkatársa, egy novellájával megragadta Klein figyelmét, s meghívja az Ungarhoz. Pestre teszi át lakóhelyét és valósággal spiritus rectora a lapnak. Majdnem minden rovatában van közleménye. Szépirodalmi munkássága a próza terén

¹⁰² Der Ungar 1845, 304. sz.

¹⁰³ Osztérn Rózsa: i. m. 33., 59—61., 66. II.

aratta legnagyobb sikereit érzelmes társadalmi novelláival, nagyszámban írt pesti karcolataival és polémiáival (*Ein ernstes Wort über eine alberne Sache*). Új jelenség volt folyóiratainkban meséjével, felfogásával és eszméivel. Eddig hiányzott a közölt elbeszélésekből az általános emberi eszmék, a társadalom rajza. Heller szívesen rajzolja a szenvedélyeket, a testi-lelki nyomort, az ember gyengéit, félszegségét, bűnöket és hibákat, melyek válságba sodorják a nemesebben érzőket is, ha nem elég erősek (*Sylvester, Der Todtengräber, Messaliance, Neujahrsrede eines Ochsen an die Menschheit*). Sokszor látszólagos objektivitása mögül is élenken érezhető jó humorú, a szatírárt kedvelő modora. Szívesen választja hazánkat is a történet színhelyéül (*Eine Fahrt ins Ungarland*) és a szereplőknek is magyar nevet ad (*Die Tänzerin*); mindamellett ezeknek kevés közük van népünk életmódjához és lelkivilágához. Pesti karcolatai közül legérdekesebb a *Pesth-Ofner Skizzen* című, mely levélformában közli Heller 'pesti benyomásait. Valóságos egyidejű korképe a székvárosnak és lakóinak. Ir a város szép fekvéséről, poros utcáiról. Megemlíti, hogy helyenként a falusi részletek a városiakkal váltakoznak. Alig van emeletes ház, az se magasabb három emeletnél. Az előkelő világ negyedéül a Váci-utca környékét jelöli meg és a bécsi Kohlmarkttal hasonlítja össze. Azután a lakosságot és szokásait ismerteti. Bemutatja a magyar típust és jókedvűen jegyzi meg a férfiak bajuszviseletéről: „Ungarn das Reich der Schnäuze.“ Elmondja, hogy két szenvedélyük van: a káromkodás és a csárdás. A férfiak épúgy mint a nők a legutolsó párisi divat szerint öltözködnek. A város belső életére vonatkozóan is megteszi megjegyzéseit: a kutyák szabadon járkálhatnak, akár a falvakban. Az üzletek cégfelirata magyar- és németnyelvű, az idősebb generáció számára, mely még németül beszél; de az ifjúságot már magyar nyelven és szellemben nevelik. Említésre méltó még a Buda elnevezés etimologizálása. Szláv eredetűnek tartja, s hozzáfűzi, hogy rögtön akadtak olyanok, kik a magyar eredet mellett érveltek, minthogy az Attilával bejövő székelyek is ismerték már ezt az elnevezést. Budát még legtöbbször Ofennek nevezi a németajkú lakosság, de elkövetkezik majd az az idő, mikor a Buda elnevezés általános lesz, mikor az ifjú generáció szelleme győzedelmeskedik.

Heller később is élénk figyelemmel kísérte Magyarország politikai helyzetét, melynek kialakulására vonatkozó, később bevált jóslatai több ízben igazolták politikai éleslátását. 1847-ben elhagyja az Ungart és visszamegy Bécsbe. A következő esztendőben már ismét nálunk van, a *Die Morgenröthe* című politikai napilapot igazgatja. Egy évig működött még Pesten, azután véglegesen visszatért Bécsbe. De érdeklődése hazánk és népünk iránt sohasem szűnt meg.

Eltávozásával az Ungar is csakhamar elvesztette életképességét. Érezte ezt maga a kiadótulajdonos, Klein is és 1848-ban beszüntette lapját, mely méltó társa volt a kor többi szépirodalmi vállalkozásainak. Az Ungar megszűntével azután le is zárhatjuk a német szépirodalmi folyóiratok korszakát.

A fentiekben a német és osztrák íróknak a hazai németnyelvű szépirodalmi folyóiratokban való tevékenységét (1819—1852.) ismertettük. Közleményeikkel irányt szabtak folyóiratainknak, visszatükrözve korunk szellemi és politikai törekvéseit: egyrészt a romantika és a biedermeier, másrészt az ifjú-német szellem és a szabadságharcok korának eszméit.

Az osztrák és németországi munkatársak száma fellépésüktől kezdve a következőkép alakult.¹⁰⁴ 1819: 1 (Schlechta o.); 1820: 3 (u. a. + Gräffer o., Grillparzer o.); 1821: 7 (u. a. + Castelli o., Deinhardstein o., Eyb o., Püchler o.); 1822: 8 (u. a. + Stegmayer o.); 1823: u. a.; 1824: u. a.; 1825: 11 (u. a. + Auersperg o., Kaltenbrunner o., Seidl o.); 1826: 13 (u. a. + Enk o., Feuchtersleben o.); 1827: 15 (u. a. + Duller o., Vogl o.); 1828: u. a.; 1829: u. a.; 1830: u. a.; 1831: u. a.; 1832: 16 (u. a. + B. Paoli o.); 1833: u. a.; 1834: u. a.; 1835: u. a.; 1836: u. a.; 1837: u. a.; 1838: 17 (u. a. + Dingelstedt n.); 1839: u. a.; 1840: 27 (u. a. + Bauernfeld o., L. A. Frankl o., Fr. Halm o., Hammer-Purgstall o., Horn o., Levitschnigg o., C. Pichler o., Prechtler o., Schwarzenberg o., Zedlitz o.); 1841: 29 (u. a. + Dräxler-Manfred o., Stifter o.); 1842: 33 (u. a. + Laube n.,

¹⁰⁴ Az írók neve mellett álló o. = osztrák, n. = németországi származásukat jelzik.

Pückler-Muskau n., Steinacker o., Wiesner o.); 1843: 35 (u. a. + Bube n., Landesmann o.); 1844: 36 (u. a. + Seidlitz o.); 1845: 42 (u. a. + Feldmann n., L. Foglar o., Geibel n., Hartmann o., Mahler o., Oettinger n.); 1846: 43 (u. a. + Heller o.); 1847: 44 (u. a. + A. Foglar o.); 1848: u. a.; 1849: u. a.; 1850: u. a.; 1851: u. a.; 1852: 45 (u. a. + Freytag n.); 1853: 0. Láthatjuk, hogy különösen az 1840-től 1850-ig terjedő időben ke-resték fel nagyszámban ausztriai és németországi írók folyóiratainkat. Az általam ismertetett folyóiratokat illetőleg a németországi és osztrák írók a következőképpen oszlottak meg: Pannonia (1819—1822): 8; Iris (1825—1828): 12; Der Spiegel (1828—1852): 13; Der Schmetterling (1836—1850): 6; Iris zsebkönyv (1840—1848): 21; Der Ungar (1842—1849): 11. E munkatársak legnagyobb része osztrák. Három folyóiratban működtek közre németországiak is: a „Der Spiegel”-ben Dingelstedt, Freytag, az „Iris” zsebkönyvben Pückler-Muskau, A. Bube és a „Der Ungar”-ban Laube, Geibel, Feldmann, Oettinger.

1848-tól kezdve nagyon megcsappan a külföldi munkatársak száma; maga a német folyóiratirodalom is csak halódik. A szabadságharc után a hazafis érzésből fakadó ellentállás megérellelte az új, a magyar nyelv és irodalom korát. S ha ez a német folyóiratokat gyökerükben el is vágta, mégis tovább éltek tradícióikban, melyeket a magyar folyóiratok vettek át. A német folyóiratok olvasóközönséget teremtettek a magyar hírlapirodalom számára, s azonkívül, hogy szórakoztatták az olvasót, emelték értelmi és erkölcsi színvonalát is. Nagy érdemük e mellett még: közvetítésüknek köszönhetik könyvkiadóink, hogy a munkatársak egy része és íróbarátaik náluk jelentették meg önálló munkáikat. Hogy milyen előnnyel járt ez könyvkereskedelmünk és kultúránk fejlődésére, az kitűnik a következő fejezetekből.

III.

Hartleben Konrád Adolf mint német és osztrák írók pesti kiadója.

A hazai könyvkereskedelem fejlődése a XVIII. században, a felvilágosodás által fellendült szellemi élet hatása alatt kezdődik. Első könyvkereskedőink tulajdonképen könyvkötők voltak, kik imádságos könyvekkel, bibliafordításokkal, tankönyvekkel, szakmunkákkal kereskedtek. Szerepüket a XVIII. században hivatásos könyvkereskedők veszik át. Ekkor a könyvkereskedelem első központjai az ország nyugati részében vannak. Pozsony és Nagyszombat ebben az időben virágzó városok. A Béccsel szomszédos Pozsony élénk szellemi és politikai, Nagyszombat tudományos életénél fogva a könyvkereskedelem megalapozására kiválóan alkalmasak voltak. Buda és Pest csak a XVIII. század végén emelkednek kultúrvárosaink sorába, mikor az ország politikai, gazdasági és szellemi súlypontja ide tevődik át. Ekkor könyvkereskedelmünk már nagyon fellendült, ami főképen a pesti könyvkereskedők érdeme.

Könyvkereskedelmünk kezdettől fogva a német irodalom szolgálatában állott, mivel a városi polgárság, részben a nemesiség kultúrája is az osztrák kultúrában gyökerezett.¹

Első könyvkereskedőink is németek voltak, kik látva, hogy a német könyvek hazánkban milyen kelendőségnek örvendenek, igyekeztek ezt az előnyt javukra fordítani és sokan Németországból Pozsonyba, Kassára, Eperjesre, Beszterczebányára, Nagyszombatra, Budára, Pestre telepedtek.

Kiadói tevékenységük megoszlott szakmunkák és szépirodalmi művek között. Az előbbieket leginkább latin, az utóbbiak francia és német nyelven jelentek meg. Az egykorú francia és

¹ V. ö. 10., 11., 12. II.

német irodalom nevezetesebb munkáit árúsították, majd a XIX. század első felében, mikor a magyarnyelvű irodalom nagyobb fejlődésnek indul, magyar irodalmi műveket is. Mindamellett a német könyvkiadás a hazai szellemi élet jelentékeny tényezője marad körülbelül a század végéig.²

A magyar könyvkereskedelem történetében *Hartleben Konrád Adolfot*³ (1778—1863) kell elsőnek említenünk azok között, kik a magyar és német irodalom körül maradandó érdemeket szereztek. Már kora ifjúságában, magas műveltségű atyja hazánál (atyja irodalmilag is tevékeny jogtudós volt) megtanulta az irodalmat szeretni, becsülni. Először a hírnévvel és dicsőséggel kecsegtető katonai pályára lép, majd a bécsi egyetem szorgalmas hallgatója. Amikor azonban az osztrák-francia háború kitörésekor körülhordozzák a véres kardot, ismét magával ragadja a harci kedv és dicsőségesen harcol egész 1801-ig, a linneburgi békéig, amikor mint hadnagy szerel le. Végleg megváltik a katonaélettől, hogy egyénisége és nemes felfogása számára annyira megfelelő hivatásának, az irodalomnak éljen. Maga is ügyesen forgatja a tollat (*Malerische Darstellungen aus Oesterreich* 1801), de a sors úgy rendelte, hogy csak közvetítője, támogatója legyen az irodalomnak, nagylelkű mecénása az íróknak. *Doll Adolf* (Pozsonyban is volt könyvkereskedése) bécsi könyvárús üzletébe lép, hogy elsajátítsa a könyvkereskedelem titkát; majd mindinkább feltámad lelkében a vágy, hogy a maga ura legyen és látva honfitársai boldogulását hazánkban, először Budára jön (1801-ben), ahol *Ivánits Zsigmond* könyvkereskedő üzlettársa. Már akkor nagytekintélyű férfiú, kit Bécs és Pest értelmiségéhez személyes ismeretség fűz. Felhasználva összeköttetéseit, 1803 körül Pesten, a Váczi utcában kiadóhivatallal egybekötött könyvkereskedést nyit, mely számos kiváló szakmunka és szépirodalmi mű szerzőjét emelte ki az ismeretlenség homályából. Kiadványai körülbelül 1812-ig német és magyar írók műveiből állanak; 1812-től kezdve azon-

² Gárdonyi Albert: A magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században, különös tekintettel Pestre és Budára. Budapest, 1917, 1—20. I. Gárdonyi Albert: Régi pesti könyvkereskedők. Budapest 1926. Magyar Könyvszemle 39., 290. l.

³ Sennovitz Adolf: A két Hartleben, Konrád Adolf és unokaöccse, Adolf. Magyar könyvkereskedők évkönyve. Budapest, 1895. V. évf. 1. II.—

ban roppantul elszaporodtak francia, főképen német kiadványai. Könyvraktáraiban úgy az egyszerűbb, mint az intelligensebb elem egyformán megtalálta a szellemi szükségleteit kielégítő könyveket.

Az egyszerű, vásári népet a ponyvairodalom termékeivel látta el, mely bécsi főüzletéből került ki és elárasztotta a hazai könyvpiacot. Ez okozta részben a hazai német irodalmi ízlés súlyedését. Tekintettel arra, hogy korában a közönség a szóra-koztató olvasmányokat (a külföldi regény a XIX. század első felében a legbiztosabb könyvárú) nagyon kedvelte, Hartleben már 1815-ben *Winterfreuden* címen egy rövidebb regényekből és elbeszélésekből álló gyűjteményt ad ki. Nagyszabású és az egész német nyelvterületen elterjedt ilyen irányú kiadványa volt még a 24 kötetből álló *Belletristisches Lese-Cabinet* és a *Neues Belletristisches Lese-Cabinet*, melyek főleg angol és francia regényeket tartalmaztak. (Sophie Gay, Élie Berthet.) Ezenkívül a rövidebb elbeszélések, anekdoták, tréfás karcolatok, költeményes gyűjtemények is nagy népszerűségnek örvendtek. Ilyen irányúak voltak Hartlebennek a francia, német és osztrák írók munkáiból rendezett kiadványai is.

Különösen sok osztrák és német író kereste fel kiadóhivatalát.⁴ Hogy ilyen nagy számban keresték, azt nagy hírének (erről V. Ferdinánd is tudomást szerzett), simulékony, finom modorának, valamint kiadványai tetszetős kiállításának köszönhetette. Finom velínapiéron, szép tiszta nyomású volt a szöveg, melyet művészi rézkarcok illusztráltak. Megjelenési formája leginkább nyolcad- vagy tizenhatodré.

A német és osztrák írók munkái közül elsőnek *J. Frh. von Hammer-Purgstall* terjedelmes, sokkötetemenő történelmi és irodalmi műveit rendezi sajtó alá, melyek az ozmán nép történetével és irodalmával foglalkoznak. Első nálunk megjelent műve a *Constantinopolis und der Bosporus örtlich und geschichtlich beschrieben* (2 Bde. 1812) c. történeti munka. Ezt követik azután az irodalmiak közül: *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos und von da zurück über Nicäa und Nicomedien* (1818) c. novellisztikus útleírása, *Samachschari's goldene Halsbänder* (1835) c. költemé-

⁴ Pukánszky Béla: i. m. 501. l.

nyes kötete és a *Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit* (1836—1838). Munkáival Hammer-Purgstall az osztrák romantikusokhoz csatlakozik. Költészetének talaja Kelet, mivel szerinte: „Im Orient müssen wir das höchste Roman-tische suchen!“⁵ Ezen művei a nyugati, első sorban a német és osztrák írók előtt eddig egy ismeretlenségbe burkolt világot, Kelet népének anyagban, színekben és új formákban gazdag költészetét tárták fel. Különösen a nagy keleti költők, a perzsa Hafis, az arab Montenebbi és a török Baki költeményeinek metrikus fordításával keltett nagy hatást, melynek legszebb példája Goethe *Westöstlicher Divan*-ja.

Matthäus von Collin (1779—1824) munkássága ugyancsak szoros összefüggésben van az osztrák romantikával.⁶ Bátyja, *Heinrich Joseph von Collin* és *Hormayr* hatása alatt olyan drámai művek sorozatos kiadását vette tervbe, melynek hősei főleg az osztrák és a német történelem dicső alakjai.

Tervét 1813-ban valósítja meg, amikor Hartleben kiadja drámáit 4 kötetben *Dramatische Dichtungen* (Pest 1813—1817) címen. 1813-ban jelentek meg: *Friedrich der Streitbare*, *Der Cid*, *Marius*, *Colthon und Colmal*, 1817-ben pedig *Béla's Krieg mit dem Vater*, *Die feindlichen Söhne*, *Der Tod Heinrich des Grausamen*, *Butes*, *Der Streit am Grab*. Ezek közül magyar tárgyú *Béla's Krieg mit dem Vater*. Főszereplői II. Endre és fia, Béla, II. Endre uralkodótársa. A dráma Endre és Béla viszálykodásával kezdődik, melynek oka az öreg király hatalom-féltése. Gonosz tanácsosai szítják apa és fiú között az ellenségeskedést, s az készteti Endrét arra, hogy saját fiában alatto-mos cselszövőt lásson, aki lesi a kedvező alkalmat, hogy apjától elragadja a koronát. Már-már végzetessé válik a helyzet, amikor a királyi házhoz hű embereknek sikerül Endrét kibéki-teni fiával. Az utolsó jelenetben az öreg király követeket küld Ausztriába menekülő fia után, hogy megvigyék neki a békülés hírért. E dráma minden erő nélkül megírt munka, melyen azon-ban meglátszik a XIX. századeleji osztrák romantikusoknak lelkesedése a történeti tárgyak iránt.

Hartleben kiadói tevékenységéhez fűződik *Clemens Bren-*

⁵ Nagl-Zeidler: i. m. II. 731. l.

⁶ J. Wiham: i. m. 93—199. l.

tano *Die Gründung Prag's* című romantikus történeti drámájának kiadása 1815-ben. E munka Brentano csehországi tartózkodása idejéből származik. Libussa mondájának drámai feldolgozása, mitológikus vonatkozásokkal tarkítva, melyben a költő a cseh nép és állam keletkezését akarja megörökíteni. Brentano egyik kiváló alkotása, mellyel kiadójának is maradandó emléket emelt.

Brentano még Prágában, míg munkáján dolgozott, egyidejűleg igyekezett annak kinyomatásáról is gondoskodni. Először *Adam Müller*hez fordult, ki akkor Bécsben tartózkodott. Erről a lépésről kebelbarátjának, Achim von Arnimnak is ír (1812. nov. 28-án): „Adam Müller hat mir aus Wien auf meine Bitte, die Libussa zu verkaufen, einen beinah submissfreundlichen Brief geschrieben und mir versichert, sie gewiss anzubringen.“⁷ Müller azonban nem tudta Brentano művét elhelyezni, s így más összeköttetést kellett keresnie. 1813-ban, augusztus végén örömmel értesíti Arnimot, hogy megismerkedett a bécsi Schaumburg-könyvkereskedés igen képzett könyvelőjével, Ecksteinnel,⁸ kinek közvetítésével valószínűleg a pesti Hartlebennél fog a Libussadráma megjelenni: „... er (t. i. Eckstein) ist der edelste und dienstfertigste Mensch, durch ihn allein wird mein Stück wahrscheinlich bei Hartleben in Pest gedruckt.“⁹

Hartleben valóban el is vállalja a „*Die Gründung Prag's*“ kinyomatását és ettől kezdve Brentano állandóan tudósítja barátait (*Arnim, J. és W. Grimm, Joseph Görres*) a nyomtatás előrehaladásáról. Így 1813. decemberében azt írja Arnimnak: „Dieses Gedicht (*Die Gründung Prag's*) wird bald gedruckt werden.“¹⁰ Majd 1814. április 5-én: „An meiner Libussa sind erst drei

⁷ Reinhold Stein: Achim von Arnim und Clemens Brentano. Stuttgart, 1894. 306. l.

⁸ Eckstein később — Brentano kérésére — J. Grimmnek is segítségére volt, mikor Grimm Bécsbe utazott, hogy a Nibelungének hohenemsi kéziratát megszerezze. Ekkor írja Brentano Grimmnek, hogy Eckstein már késéggel várja őt: „Lieber Jacob! Hiebei ein Brief für Sie an Eckstein, meinen hülfreichen, wohlgesinnten Freund, er kann Ihnen in Wien die ausgezeichnetsten litterarischen Dienste thun, ich habe ihm geschrieben...“ (Reinhold Steig: Clemens Brentano und die Brüder Grimm. Stuttgart und Berlin, 1914. 195. l.)

⁹ R. Steig: i. m. 322. l.

¹⁰ R. Steig: i. m. 332. l.

Bogen gedruckt.¹¹ 1814. október havában Brentano munkájával a nyomda elkészült.¹² Nyolcadrét alakban, 410 oldal terjedelemben került forgalomba. Igen szép kiadás volt. A címlapot művészi rézkarc előzi meg, melyet Franz Stöber bécsi rézmetsző készített. A példányok egy része Pestet, a másik része Lipszét és Pestet jelöli meg a kiadás helyéül. A kiadás éve mindkétfajta kiadványon 1815.

A könyvet sem a közönség, sem a kritika nem fogadta olyan kedvezően, ahogy azt Brentano várta. A közönség ekkor már elfordult azoktól a tárgyaktól, melyeket a korai romantika annyira kedvelt és Brentano is drámájában feldolgozott: mitológikus alapon megvilágítani egy nemzet és állam keletkezését. Caroline Pichler, kinek Brentano bécsi tartózkodása idején maga olvassa fel művét, szintén nincsen túlságosan elragadtatva, mert sok helyen homályosnak és ezáltal érthetetlennek tartja: „Brentano las uns in drei Abenden sein großes dramatisches Gedicht, Die Gründung Prag's, das bei vielen einzelnen Schönheiten sehr barokke, sehr grelle Auftritte und Redensarten und manches mir eben auch Unverständliche hatte.”¹³ Ennélfogva a könyvet nem nagyon vették, ahogy azt a Grimm testvérek és J. Görres, kik Brentano munkájának sorsát figyelemmel kísérték, leveleikben is megemlítik: „... die Libusa — írja bátyjának J. Grimm 1815. január 4-én — verkauft sich äußerst schlecht und fast garnicht.”¹⁴ Néhány évvel később viszont Görres írja a Grimm testvéreknek (1822. dec. 16-án): „... in den Wasserfluthen der Literatur wie untergegangen.”¹⁵ 1851-ben, mikor Christian Brentano megindítja Frankfurtban Clemens Brentano összes műveinek kiadását (1851—1855), a „Die Gründung Prag's” című drámát a hatodik kötetbe veszi fel.¹⁶ Ekkor már a kritika is méltányolja Brentano művét, mely-

¹¹ R. Steig: i. m. 336. l.

¹² Clemens Brentano: Sämtliche Werke. Hg. von Carl Schüdekopf. München und Leipzig, 1910. X. (Die Gründung Prag's. Hg. von Otto Brechler und August Sauer) XV. l.

¹³ C. Pichler: i. m. I. 419. l.

¹⁴ H. Grimm und G. Heinrichs: Briefwechsel zwischen Jacob und Wilhelm Grimm aus der Jugendzeit. Weimar, 1881. 405. l.

¹⁵ Fr. Binder: Joseph von Görres' gesammelte Briefe. München, 1874. III. 67. l.

¹⁶ Cl. Brentano: i. m. XVI. l.

nek az is igen nagy érdeme, hogy Grillparzert hasonló tárgyú munka, a „Libussa” (1820) megírására készítette.¹⁷

E. Frh. von Feuchtersleben Geist deutscher Classiker (1816—1819) címen egy hét kis kötetből álló sorozatot jelentetett meg Hartlebennél, mely gyűjteménye a klasszikus német írók szellemes, szólásmóddá vált mondásainak (Goethe, Jean Paul...).

Hartleben 1844-ben lakhelyét Pestről Bécsbe tette át és magával vitte pesti kiadóhivatala német osztályát is. Időközben Lipcsében is alapított kiadóvállalatot és kiadványait a következőképpen jelölte meg: C. A. Hartlebens Verlags-Expedition in Pesth, Wien und Leipzig. Így jelentek meg J. N. Vogl *Klänge und Bilder aus Ungarn* című költeményes kötete (1848), valamint J. Seidlitz, J. L. Deinhardstein és H. R. von Levitschnigg munkái. Seidlitz *Die letzten Adepten* (4 köt. 1855.) címen írt regényét adta ki Pesten, Deinhardstein pedig külföldi drámaírók munkáiból összeállított gyűjteményét, *Classisches Theater des Auslandes* (2 köt. 1856—1857). Levitschnigg pesti kiadója eredetileg Heckenast Gusztáv volt. 1859-ben azonban Heckenast váratlanul visszautasította Levitschnigg *Wien wie es war und ist. Federzeichnungen* című munkájának ajánlatát¹⁸ (e mű a bécsi karcolatok ismert típusa). Ekkor a költő említett és a még ezután következő műveivel átpártolt Hartlebenhez. Hartleben utolsó pesti német kiadványa is Levitschnigg egy munkája volt: *Turandot. Nüsse zum aufknacken für schöne doch feste Zähne. Charadensammlung* (1860), melynek tartalmát a biedermeier korban annyira kedvelt versesrejtvények képezték.

1863-ban a halál úgyszólván munkaasztala mellől szólította el Hartlebent. Üzleteit, kiadóhivatalát unokaöccsére, Adolf Hartlebenre hagyományozta, aki 1866-ban végleg túladott pesti könyvkereskedésén, mely többek birtokába ment át. A kiadói jogot pedig bécsi kiadóhivatalának tartotta fenn. Hartleben Konrád Adolf szellemi örököse a hozzá méltó, sőt vállalkozásaiban és eredményeiben őt felülmúló Heckenast Gusztáv lett.

¹⁷ V. ö. H. Müller: Die Libussa-Dichtungen Brentanos und Grillparzers. Euphorion, 1922. XXIV. 617. l.

¹⁸ H. R. von Levitschnigg levele Heckenasthoz. Függelék. Levelek: 25. sz.

IV.

Heckenast Gusztáv mint német és osztrák írók pesti kiadója.

1. Heckenast Gusztáv és kisebb német kiadványai.

A pesti német kiadványok fénykora Heckenast Gusztáv¹ (1811—1878) kiadói tevékenységével veszi kezdetét. Az erre irányuló széleskörű tevékenység, melyet már Hartlebennél is hangsúlyoztunk, Heckenastnál éri el csúcspontját.

Heckenast szintén német eredetű könyvkereskedőnk, de már hazánkban, Kassán született, ahol atyja az evangélikusok német lelkésze volt. Mostoha anyagi körülményei sok akadályt gördítettek nagy reményekkel kecsegtető tanulmányai elé és félbe kellett szakítania középiskoláit. Rövid ideig fűszeres inas. Ekkor mintha a gondviselés is megszánta volna a jobbsorsra érdemes ifjút, sógora, Wigand Ottó jónevű pesti könyvkereskedésébe kerül és így mégis közelebb van a nemes eszmék forrásához: az irodalomhoz.

Az 1834-ik esztendő váratlanul meghozza az önállóságot Heckenast számára. Wigand Ottónak egy tiltott könyv (Wesselényi Miklós báró „Balítéletek” című munkáját Lipcsében ki nyomatta és becsempészte az országba) terjesztése miatt menekülnie kellett, ha nem akart fogságba jutni. Ekkor üzletét ifjú sógorára bízta, maga pedig Lipcsébe szökött. Az ifjút férfitá érlelte a helyzet. Élete és munkássága igazolja, hogy érdemes embert ajándékozott meg a sors. Felvirágoztatta, továbbfejlesztette a rámaradt vállalatot. 1840-ben társult Landerer Lajos könyvnyomdással és ettől kezdve itthon nyomatta köny-

¹ Sennovitz A.: Heckenast Gusztáv. Magyar könyvkereskedők évkönyve. Budapest, 1891. I. évf. 1 ll.

veit. Összeköttetései behálózta egész Magyarországot, sőt kinyúltak Németországba is.

A Wigand Ottótól átvett könyvállománya és kiadványai túlnyomóan németek és azok is maradnak. Oka a kor szellemében rejtett, mely a német kultúrát és irodalmat ápolta. Miként Wigand Ottó, Heckenast sem zárkózott el a reformkorszak eszméi és törekvései elől. Wigandnak azért is kellett elhagynia hazánkat, mivel üzletében ezt a szellemet ébrentartó munkákat rejtegetett és terjesztett. A tiltott könyvek raktárát Heckenast is örökölte Wigandtól és többször minden ügyességét latba kellett vetnie, hogy a folytonosan fürkésző, kutató sajtórendőrséget kijátssza. Meg is írja titkos jelentésében egy konfidens, hogy Heckenastot nem lehet megfogni: „Aber alles umsonst, denn der geschmeidige, verschmitzte Calviner Gustav Heckenast, und Landerer — sein Associe in dem Buchdruckerei und Zeitungs-Unternehmen — wußten dem betreffenden Referanten ein „X“ für ein „U“ vorzumachen, welches nun durch vermehrte Geldmittel und ebenfalls compromittirte Verbindungen erleichtert wird... Gustav Heckenast ist der Agent, Schwager und Schwiegersohn des berühmten Leipziger Buchhändlers Otto Wigand“² — füzi hozzá még figyelmeztetésül.

Heckenast nemzetünk iránt táplált tisztelete és szeretete a márciusi napok alkalmával nyilatkozott meg legszebben, mikor nem félve a következményektől, kinyomatta a 12 pontot és *Petőfi Talpra magyarját*.

Látva, hogy az olvasóközönség legnagyobb része németül beszél, mint üzletember sem árusíthatott mást, csak német munkákat, ha azt akarta, hogy könyvállománya ne maradjon raktáraiban. Kiadványaival hasonlóképen a német irodalmat gazdagította. Heckenast képzett, az irodalomban igen tájékozott könyvkereskedő, nagyon megválogatta kiadványait. Szigorú bírálat és megfontolás tárgyává tette a kiadóhivatalába beérkezett munkákat és nem riadt vissza attól sem — bármennyire kockázatos volt is — hogy ismeretlen, új írók munkáit kiadja, ha azokat értékesnek tartotta. Az is megesett, hogy visszautasított írókat (O. Prechtler, G. A. Pichler, R. Hamerling).

Tömérek szak- és irodalmi munka jelent meg nála. Az

² Wiener Staatsarchiv. A-Acten 1838. No. 26.

utóbbiak közül, a német és osztrák írók művei után ítélve, a legszívesebben vállalta regények, elbeszélések, költemények, továbbá a közönség által kedvelt szórakoztató olvasmányok (karcolatok, útirajzok, anekdótagyűjtemények) és az élvezetes formában megírt tanulmányok kiadását.

Első német kiadványa egy posthumus munka, mely 1840-ben jelent meg *Weiland Joseph Emanuel Hilscher's Dichtungen. Poetischer Nachlass* címen. A kis nyolcadrétalakú ízléses kötet *Hilscher*³ költői hagyatékát képezi, melyet *L. A. Frankl* rendezett sajtó alá. A költemények a terjedelmes előszó után következnek, melyben Frankl méltatta a korán elhunyt költőt, egyúttal rámutatva tragikus életkörülményeire is. Hilscher önmagával és a világgal meghasonlott ember volt, ki nem tudta túlfinomodott lelkiéletével a rideg katonai pályát összeegyeztetni. Ebből az állandó lelki küzdelemből fakadt a költészetét jellemző viágfájdalma is. A *Poetischer Nachlass*-ban Hilscher eredeti költeményein kívül igen sok Byron költeményeinek a fordítása, kinek romantikus-pesszimiztikus költészete nagy hatással volt Hilscherre. Frankl Hilscherrel egy olaszországi útjában ismerkedett meg, ki akkor Milanoban teljesített szolgálatot. Az ismeretségből meleg barátság lett. Lapjaival Frankl segítségére akart lenni elhagyott költőbarátjának hírneve megalapozásában, de Hilscher időközben meghalt. A *Poetischer Nachlass*-szal Frankl a fiatalon elhunyt költő emlékének akart áldozni.⁴

J. N. Vogl első Pesten megjelent munkáját *Neueste Dichtungen*, Heckenast adta ki 1843-ban. Tartalmát Vogl folyóiratokban már megjelent és külön ezen kiadás számára írt költeményeiből válogatta össze. Ezek történeti balladák, románcok, mondák, életképek és dalok. Egyszerűbb, fűzött kiadásával Heckenast nagy forgalmat ért el, de árusította gazdagabb kivitelben is. Vogl későbbi, nálunk megjelent munkáit már Hartleben adta ki.

Gustav Steinacker-nek teológiai dolgozatai, magyarból áttettett szépirodalmi és irodalomtörténeti munkái jelentek meg Heckenastnál.

³ Lásd 53. l.

⁴ Dr. Eugen Wolbe: Ludwig August Frankl, der Dichter und Menschenfreund. Frankfurt, 1910. 55. l.

1844-ben báró Jósika Miklós kevésbé sikerült regényének, „Zrinyi a költő”-nek fordítása, *Zrinyi der Dichter, von Nikolaus Jósika. Aus dem Ungarischen übersetzt* és 1863-ban Toldy Ferenc magyar költészettörténetének fordítása („A magyar költészet története Kisfaludy Sándorig”), *Geschichte der ungarischen Dichtung von den ältesten Zeiten bis auf Alex. Kisfaludy von Dr. Franz Toldy. Aus dem Ungarischen übersetzt* címen. Steinacker nagyon szerette és értékelte a magyar irodalmat. Fordításainak célja, hogy a magyar szellemi élet kiválóságait a külfölddel is megismertesse. Önállóan megjelent fordításain kívül — mint már említettük — Petőfi költeményeit fordította szép számmal időszaki lapjainkban.

Betty Paoli is Heckenastnak köszönheti írói sikerét. 1841-ben, mikor Heckenastnál megjelent első munkája *Gedichte* címen, az osztrák íróársadalom a kor egyik igen tehetséges lírikusát ismerte fel benne, s hírneve ettől kezdve csak nőtt.⁵ Ekkor sem pártolt el első kiadójától és továbbra is Heckenastnál adta ki költeményeinek és novelláinak gazdag gyűjteményét: *Die Welt und mein Auge. Novellen* (3 köt. 1844), *Neue Gedichte* (1848), *Lirisches und Episches* (1855) címen. Ezekbe a kiadványokba nagyrészt szépirodalmi folyóiratokba írt verseit és elbeszéléseit is felvette. Úgy költeményes, mint novelláskötetei igaz, mély érzésből, egyéni élményekből fakadtak és visszatükrözik küzdelmekben és sikerekben gazdag pályafutását. R. M. Werner szerint: „Die Novellen und Gedichte Betti Paolis sind zum großen Teile Beichten mit epischen und lyrischen Verbindungen, psychologische Analysen, bei denen die Dichterin Vieles aus dem eigenen Herzen geschöpft hat.”⁶ Valóban költeményei és novellái nyomán meg lehetne írni életét is. A közönség mindig szívesen fogadta munkáit, egyrészt (bár a kor irodalmi irányának hatása alatt állottak) sok újszerűség, egyéniség volt bennük, másrészt a kiadványok tetszetős kiállítása vonzotta. Kétféle kiadása volt: egy egyszerűbb kötött és egy aranymetszésű díszkiadás. Mindkettő nyolcadrét formában jelent meg. Az első kiadások hamar elkeltek és így újak váltak

⁵ Lásd 57., 58. ll.

⁶ Dr. Richard Maria Werner: i. m. 38. l.

szükségessé, melyeket szintén Heckenast rendezett sajtó alá (1845).

Otto Freiherr von Hingenau osztrák író, aki *Der Bergmann* c. elbeszélését adta ki Heckenastnál; 1844-ben és 1848-ban jelent meg 2 kötetben. Magyar mágnáscsaládból származó felesége révén egész otthonos volt hazánkban. Lírai és epikai próbálkozásai a magyar élet köréből merítik tárgyukat. Sokszor környezetét, foglalkozását rajzolja bennük (bányatanácsos és geológus volt).

Eduard Duller az ifjúság számára írt meséinek második és harmadik kiadását, *Märchen für die Jugend* (4 Hefte. 1845—1846) és az *Erzherzog Karl von Oesterreich* (1847) című életrajzot említhetjük mint Heckenast kiadványait.

J. L. Deinhardstein novelláit és elbeszéléseit jelenteti meg néla: *Erzählungen und Novellen* (1846). Később (1856) Hartleben kiadásában szerepelnek munkái.

Ludwig Foglar igen sokszor fordul elő Heckenast kiadványainak katalógusaiban magyar tárgyú költemények, novellák és egy drámai évkönyv: *Verworfenne Schauspiele* keretében. Ez a drámai évkönyv több író társa (A. Foglar, Levitschnigg) drámáiból és saját kísérleteiből tevődik össze. Magyar tárgyú költeményeit *Freiheits Brevier* címen 1848-ban adta ki. A válságos 48-as idők eseményeiből fakadtak, s hirdetői a felszabadulás felett érzett örömeinek. A kor demokratikus hangja és hazafias meggyőződése erősen kicseng belőlük.

Nálunk megjelent novellái: *Clara von Visegrád* (1846), *Ein Stück Leben* (1847). A Clara von Visegrád egyszerű, érzelmes történet, melynek magyar nevű szereplői magyar talajon mozognak. Ezzel az elbeszéléssel Foglar ahhoz az irodalmi irányhoz csatlakozik, mely a külföldi olvasóközönségnek hazánk iránti érdeklődését akarta kielégíteni.

H. R. von Levitschnigg épúgy, mint Foglar pesti tartózkodása idején adja ki Heckenastnál munkáit: novellákat, regényeket, *Ein Märchen* (1847), *Der Montenegriner oder Christenleiden in der Türkei*, *Roman* (1853). Mindezeknél értékesebb azonban az 1850-ben megjelent *Kossuth und seine Bannerschaft* című korrajza, melynek háttere a márciusi napokat követő idő. Széles mederben tárgyalja hazánk politikai viszonyait, közigaz-

gatási szervezetét és szívesen foglalkozik nagyjainkkal is. Mint korkép ügyes munka. Később (már említett okokból kifolyólag)⁷ Hartleben a kiadója.

Franz Stelzhamer (1802—1874) munkáit Adalbert Stifter ajánlja Heckenastnak: „Ich habe das Werk Heckenast empfohlen!... aber jetzt ist Kriege und Revolutionszeit, du mußt also das Gedicht mindestens sechsmal abschreiben lassen. Denn wenn es auf dem Dampfschiffe zu Heckenast nach Pest hinuntersegelt, so schießen die Aufrührer auf das Schiff, sie schießen möglicherweise deine Schrift zu Schanden und dein Werk ist zu Grunde gegangen!“⁸ — mondja (állítólag) tréfásan Stifter Stelzhamernek. Novelláit, elbeszéléseit és dialektusban írt költeményeit említhetjük: *Jugendnovellen* (1847), *Heimgarten* (2 Bde. 1847), *Liebesgürtel. Hochdeutsche Lieder* (1867). Az utóbbit (Liebesgürtel. Hochdeutsche Lieder) már Pozsonyban 1876 körül adta ki Heckenast. Stelzhamer az akkori osztrák-bajor líra legnagyobb képviselője. Az örök ifjúság egészséges, erőteljű duzzadó hangja uralkodik frissességgel, harmóniával tele költeményein. Ennek köszönhetette népszerűségét. Közönsége, kiadója egyaránt kedvelte.

Emil Mario Vacano (1843—1892) a romantikában gyökerező morvaországi költő változatos élményeinek gyűjteményét adja ki Heckenastnál *Historische Studien* (1870), valamint egy bécsi korrajzot *Wiener Fresken* címen. (Az utóbbi Pozsonyban jelent meg 1876-ban.)

Heckenast ebben az időben már teljhatalmú úr a kiadás terén. Nem ő keresi fel ajánlataival a nevesebb írókat, ellenben azok kísérik meg munkáikat az európai tekintélynek örvendő könyvkereskedőre bízni. Ő pedig jól meggondolja, hogy kiket vesz pártfogásába. Válogat, mert válogathat. Visszautasítja az ismert drámaíró és lírikus, *Otto Prechtler* (1813—1881) ajánlatát, aki 1841. április 28-án így ír neki: „Ihre namentlich im Ausland so sehr creditirte Firma, so wie die schöne Ausstattung der bei Ihnen verlegten Artikel bestimmt mich, Ihnen

⁷ Lásd 82. l.

⁸ Emil Kuh: *Zwei Dichter Oesterreichs: Franz Grillparzer und Adalbert Stifter*. Pest, 1872. II. r. 474. l.

den Verlag meiner Gedichte anzubieten.“⁹ A salzburgi születésű *Georg Abdon Pichler* (1806—1864) Stelzhamer megzenésített költeményeit szeretné kiadni Pesten.¹⁰ Nagy kár, hogy Heckenast *Robert Hamerling* (1830—1889) *Ahasver in Rom* című epikai költeményét sem fogadja el, pedig ez a munka az ismert osztrák költő legjobban sikerült munkái közé tartozik. Hamerling nagyon bízott Heckenastban: „Indem ich nun grosses Gewicht darauf legen würde, das Werk in den Händen eines renomierten und tätigen Verlegers zu wissen, erlaube ich mir, es Ihnen anzubieten.“¹¹ Mindhiába; kérését nem hallgatta meg. Lehetséges, hogy az író által ajánlott feltételek nem voltak elfogadhatók.

Meg kell emlékeznünk még egy fontos eseményről, mely, ha sikerül, nagyban hozzájárul Heckenast kiadói tevékenységének emeléséhez. Heckenast ugyanis szerette volna Grillparzer összes műveit értékes kiadványainak sorába felvenni. Kétszer is megkísérelte a költővel és örököseivel való megegyezést, de eredmény nélkül. Először Grillparzerrel tárgyalt, kit barátja, Adalbert Stifter és az „Iris” zsebkönyv révén jól ismert. 1846-ban eléje terjeszti ajánlatát. Ennek értelmében, tíz esztendő leforgása alatt kiadja összes műveit, amiért a költőnek 8000 forint tiszteletdíjat fizet. A kiadás 6—7 kötetből állana. Az első tartalmazná a költeményeket, a második vegyes tartalmú írássokat. A többi kötet Grillparzernek 1846-ig nyomtatásban megjelent drámáit. Három fajta kiadást tervezett: egy díszkiadást, egy egyszerűbb, de szintén szép kivitelű kézi- és egy olcsóbb, népies kiadást. Grillparzer azonban, aki akkor meglehetősen visszavonultan élt, a könyvkiadók minden hasonló kísérlete elől elzárkózott, s így életében nem is jelent meg műveinek teljes kiadása.¹² Halálával azután újból időszerűvé vált a kiadás kérdése és Heckenast most már *Theobald Frh. von Rizy*hez fordul, ki mint rokon, barát és örököseinek megbízottja közremű-

⁹ Otto Prechtler levele Heckenasthoz. Függelék. Levelek: 23. sz.

¹⁰ G. A. Pichler levele Heckenasthoz. Függelék. Levelek: 24. sz.

¹¹ Ein ungedruckter Brief Robert Hamerlings. Ung. Rundschau. München und Leipzig, 1914. 251—252. l.

¹² Franz Grillparzer: Sämtliche Werke. i. k. I. XVIII. l.

ködik Grillparzer műveinek kiadásában.¹³ A sok vállalkozó könyvkiadó között Heckenast — hivatkozva magával az íróval folytatott megbeszélésére — magának követeli az elsőbbséget. Rízyvel közölt feltételei szerint az első kiadás 8—10 kötetre terjedne és 2500 példányból állna, melyért Grillparzer örököseinek 8000 forintot ajánlott. A további kiadásokból, ha szükségessé válnának, kötetenként 20 krajcár részesedést, azzal a megindokolással, hogy Stifter *Studien*-jeiből 15.000 példányt adott el és hasonló esetben Grillparzer örökösei 3000 forintot kapnának.

Különben sem óhajtja ő a kiadás örökjogát megvenni, írja Rízynek, mivel ez túlságosan merész vállalkozás lenne: „Das Anerbieten einer bestimmten Summe auf das volle Eigentum für die Dauer der gesetzlichen Rechtsschutzes zu stellen, nehme ich Anstand, da mir eine Vereinbarung dieser Art für beide Teile zu gewagt erscheint. Der Absatz, den Grillparzers Werke namentlich im Auslande finden werden, ist ganz unberechenbar und es bietet sich auch nicht der geringste Anhaltspunkt für das zu erhoffende geschäftliche Resultat.”¹⁴ Rízy nem találta kielégítőnek Grillparzer örököseire nézve Heckenast ajánlatát, s így a stuttgarti Cotta könyvkiadóval egyezett meg, ki hajlandó volt a kiadás örökjogát megfelelő összeg ellenében megváltani.

A 80-as években Heckenast mindjobban belefáradt az ernyedetlen szorgalomtól ösztönzött munkálkodásba (ekkor már magyar kiadványai is, lépést tartva a nemzeti aspirációk érvényesülésével, százakra mentek) és túl akart adni üzletén. 1873. április 1-én ment végbe a nevezetes tranzakció, melynél fogva Heckenast Gusztáv pesti üzleteit az erre a célra alakult, ma is virágzó Franklin-társulatnak adta át, magyar kiadványaival együtt. A németeket a Franklin-társulat nem volt hajlandó átvenni, ennél fogva Heckenast magával vitte Pozsonyba, ahol a házában elhelyezett kiadóhivatalában továbbra is gondozta őket. Így azután az óhajtott nyugalom csak terv maradt; Heckenast egész 1878-ban bekövetkezett haláláig folytonosan dolgozott. Ekkor tűnt ki, hogy mennyire szívéhez nőtt az íróvilág-

¹³ Carl Glossy: Theobald Freiherr von Rízy. Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. X. 251. l.

¹⁴ Franz Grillparzer: Sämtliche Werke. i. k. I. XXI. l.

nak és az olvasóközönségnek. Országos gyásztól és fájdalomtól visszhangzottak a főváros legismertebb lapjai (Vasárnapi Ujság, Magyarország és Nagyvilág, Fővárosi Lapok) és még sokáig elhantolása után is, fel-felhangzott a nagyságát és érdemeit méltató dicséret szava. Nemcsak mint kiadó, mint ember is kiváló volt. Nemes eszméinek leglelkesebb terjesztőit az írókban találja. Becsüli, szereti, barátságával tünteti ki őket. Sokat érintkezik velük, gyakran megfordul családi körükben, valamint azok is vendégei fényűzéssel és ízléssel berendezett pilis-maróti birtokán. Támogatása, jótanácsai, nagylelkű ajándékai sem maradnak el. A jótékonyosság különben is alaptermészetéhez tartozik. Sohasem tagadja meg a szegény, de ambíciózus olvasnivágyók kérését és készséggel küld ingyen példányokat könyveiből, meleghangú levél kíséretében.¹⁵ Nem annyira az ajándék, mint inkább a tapintatos, jóságos tónusu levél teszi a megajándékozottakat (pl. Roseggert) barátjaivá. Kora társadalma is kedvelte, tisztelte családjával egyetemben. Csak a sors bánt kíméletlenül ezzel a harmónikus lelkű emberrel, mert ajtaján a halál többször bekopogtatott.¹⁶ Egyéniségének a legszebb emléket azok az íróbarátai (Stifter, Rosegger) állítottak, kiknek kiadása a legnagyobb érdeme és a hazai könyvkereskedelemnek felejthetetlen büszkesége.

2. Adalbert Stifter és Heckenast Gusztáv.

Író és kiadó rendszerint jó viszonyban állnak egymással, ami üzleti összeköttetések természetes következménye. *Adalbert Stifter* és *Heckenast Gusztáv* kapcsolata azonban nem nyugodott pusztán üzleti alapokon, bensőségesé tette azt a barátság. Barátságuk ellenségeskedéssel kezdődött. 1841-ben ugyanis Stifter, az *Iris* zsebkönyv munkatársa, a harmadik évfolyamra szóló közleményével, *Der Hochwald* (eredeti címén *Der Wildschütz*), elkésett. *Mailáth* még csak elnézte volna a

¹⁵ A *Lesehalle der deutschen Studenten*. Prag köszönő levele Heckenasthoz. Függelék. Levelek: 26. sz.

¹⁶ Heckenast belső életére vonatkozó előadásomban *Stahl István* (Heckenast egykori tisztviselője, ki a Franklin-társulatnál ma is igen nagy megbecsülésben részesül) szíves szóbeli közlésére támaszkodom. Készséges fáradozását ezúton is köszönöm.

munka csiszolgatása miatt előállott pontatlanságot, Heckenast azonban nem volt hajlandó felvenni a Hochwaldot, mivel az Iris 1842-ik esztendőre szóló évfolyamát már kiszedték. Heckenast elhatározása roppant elkészerítette az író, s 1841. augusztus 2-án azt írja Heckenastnak, ha nem enged kérésének, elhagyja az Irist: „Es wäre mir schmerzlich, wenn ich die Iris, die so viele schöne Hoffnungen erregte, verlassen sollte, und nicht mehr in dem Kreise so schöner Nahmen, die sie schmücken, erscheinen, aber ich musste es doch thun, da mich ganz gewiss, die Liebe hiezu verlassen würde, und ich kann meine Sachen nie anders, als nur mit der innigsten Liebe machen.“¹⁷

A levél izgatott, türelmetlen, de egyúttal meggyőző hangja arra bírta Heckenastot, hogy a félretett kéziratot átolvassa. S az elbeszélés annyira lebilincselte, hogy nem tudja letenni, végig kellett olvasnia. Azonnal intézkedik a Hochwald kinyomatásáról és egynéhány már kész hasáb elmellőzésével még 1842-ben tényleg felveszi az Irisbe.¹⁸

Ez a konfliktus volt a kiinduló pontja az elkövetkező nagy barátságának, mely felhőtlen maradt egészen a költő haláláig. 1844-től kezdődően Stifter már a legnagyobb harmóniában Heckenastnál adja ki számos munkáját.

Első Heckenastnál megjelent műve *Wien und die Wiener in Bildern aus dem Leben* (Pesth 1844), mely a bécsi irodalom által — különösen a 30-as években — igen kedvelt műfaj utóhangja. Több elbeszélés gyűjteménye, melyek Bécs polgári életéből merítik tárgyukat, telve jóízű humorral és komoly gondolatokkal. A fentemlített folyóiratokban ismertetett szórakoztató novellák között számos hasonlóval találkoztunk. A könyv anyaga csak részben való Stiftertől (így az előszó, azután *Ein Gang durch die Katakomben unter der Kirche und dem Plaze zu St. Stephan, Die Charwoche in Wien, Der Tandelmarkt in Wien, Aussicht und Betrachtungen vom Gipfel des St. Stephanthurmes, Der Prater, Leben und Haushalt dreier Wiener Studenten, Wiener Salonszenen, Die Wienerstadtpost, Warenauslagen und Ankündigungen*); a mű tulajdonképen Stifter és több osztrák író társasvállalkozásának köszönheti létét. Stifter mun-

¹⁷ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 28. lev. 78. l.

¹⁸ V. ö. Á. R. Hein. i. m. 279. ll.

katársai voltak: *Karl Edmund Langer* (1819—1860.), *Johannes Nordmann* (eredetileg *J. Rumpelmaier*, 1820—1887.), *Anton Ritter von Perger* (1809—1876), *Daniel Friedrich Reiberstorfer* (1815—1848), *Franz Stelzhamer* (1802—1874) és *Sylvester Wagner* (1807—1865). A *Wien und die Wiener*t már 1841-ben tervbevétték Stifter és Heckenast, amint ez az írónak 1841. július 21-én kiadójához intézett leveléből kitűnik: „Verzeihen Sie, dass ich Sie mit diesen Zeilen behellige, es betrifft unser Unternehmen, „*Wien und die Wiener*.“ Stelzhammer, Langer und ich sind zusammengetreten, und beschlossen das Werk zu liefern, und zwar zu je 14 Tagen 2 Bogen Ich würde also die Redaction und Ordnung der Stoffe über mich nehmen, Stelzhamer und Langer senden ihre Beiträge an mich ein, ich lese sie, und gebe sie dann an Brandel bei Gerold¹⁹ ab...²⁰

A munka azonban csak 1844-ben jelent meg, mivel Stiftert egyéb irodalmi tervei is nagyon elfoglalták. A *Wien und die Wiener*-t háromféle kiadásban árúsította Heckenast: illusztrációk nélkül, rézmetszetekkel és színes képekkel. Mind a három kiadás nagy népszerűségnek örvendett. Stiftert első sikere a magyarországi és külföldi német olvasóközönség körében arra az elhatározásra bírta, hogy folyóiratokban elszórt elbeszéléseit összegyűjtse és azokat átdolgozva, újabakkal kiegészítve kiadja Heckenastnál *Studien* címen. Valószínűleg erre az irodalmi tervre célöz a Heckenasthoz 1842. június 21-én intézett levelében is: „Wenn Sie im Juli herauf kommen, (t. i. Bécsbe) werde ich auch über ein litterarisches Project mit Ihnen sprechen, von dem ich recht viel erwarte, während gar nichts dabei gewagt ist.“²¹

1842. novemberében Stifter már szorgalmasan dolgozik a *Studien* korrektúráin, amiről kiadóját is tudósítja: „Ich corrigire jezt die Studien so aufmerksam, dass ich sie fast buchstabire und hoffe, dass nichts mehr übersehen ist.“²²

S így 1843-ban már kezében vannak a Heckenast által

¹⁹ Karl Gerold bécsi könyvkiadóvállalata üzleti összeköttetésben állott Heckenasttal. Stifter gyakran kérte a Gerold-féle vállalat címére a Heckenasttól járó honoráriumot.

²⁰ A. Stifter: i. k. Briefwechsel I. 26. lev. 74. l.

²¹ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 41. lev. 112. l.

²² A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 43. lev. 115. l.

hozzájuttatott, kisédett Studien-hasábok (1843. augusztus 12.): „In Erwiderung Ihres geehrten melde ich Ihnen, daß mir die fertigen Bogen der Studien zugestellt worden sind. Ich danke Ihnen auf das Herzlichste, daß Sie das Buch so schön machen, es gefällt mir außerordentlich, auch die Vignette, der Haidebube, wird wunderschön...“²³ 1844-ben azután megjelent a Studien első két kötete (Studien I. und II. Bd. Pesth 1844) izléses nyolcadrét formában, szebbnél-szebb rézmetszetekkel illusztrálva. Az illusztrációkat *Peter Johann Nepomuk Geiger*²⁴ rajzolta és *Joseph Axmann*²⁵ készítette róluk a rézmetszeteket. Bár Heckenast kétféle példányt (egy egyszerűbbet és egy díszkiadást) bocsátott a közönség rendelkezésére, a Studien-köteteket annyira szétkapkodták, hogy 1845-ben már szükségessé vált a második kiadás is. „Bezüglich des 2-ten Auflage haben Sie mir eine ganz außerordentliche Freude gemacht, und gewiß auch darum, weil Sie in Ihrer Vorliebe und freundschaftlicher Schätzung meiner Arbeiten keine unglückliche Speculation gemacht. Ich werde beinahe nichts ändern“²⁶ — írja örömmel 1845. július 15-én Stifter Heckenastnak. Ezt az 1847-ben megjelent második kiadást azután még az író életében számos követte (1850, 1857, 1864, 1867).

1844. július 17-én Stifter figyelmezteti kiadóját, hogy jó volna a Studien további két kötetét kiadni és hirdetni. „Ich dachte mir: Wenn Sie die Zwei Bände, so wie Axmann fertig ist, sofort versendeten, und ankündigten, daß die zwei weiteren Bände Studien bis zum neuen Jahre erscheinen werden... mit diesem 4-ten Bande schlossen wir die Studien. Wenn sich im Laufe einiger Jahre wieder mehrere Novellen sammeln, so können Sie unter einem neuen Titel erscheinen.“²⁷ Azonban csak

²³ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 47. lev. 119. l.

²⁴ *P. J. N. Geiger* (1805–1880) korában ismert bécsi történeti festő és műfaragó. Stifter valamennyi munkájához Geiger rajzolta az illusztrációkat. (A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 372. l.)

²⁵ *J. Axmann* (1793–1873) brünni rézmetsző, a bécsi szépművészeti akadémiának is tagja volt. Geigernek Stifter munkái számára rajzolt terveiről ő készítette a rézkarcokat. Stifterrel baráti viszonyban állott. (A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 377. l.)

²⁶ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 58. lev. 146. l.

²⁷ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 48. lev. 122. l.

1847-ben sikerült a Studien további két kötetét könyvpiacra vinni (Studien III. und IV. Bd. Pesth 1847), mivel Stifter túlzott gondnal és óvatossággal csiszolgatta kézíratait és csak mikor már úgy érezte, hogy lelkiismeretes munkát végzett, adta ki őket kezéből. Ezenkívül többi irodalmi tervei is gátolták a Studien III. és IV. kötetének befejezésében. Stifter többször mentegőzik Heckenasthoz írott leveleiben, végül is 1846. május 22-én határozott ígéretet tesz kiadójának: „Von jezt an, wird ohne Unterbrechung an den Studien 3 und 4 Band gearbeitet, daß Sie sie bald haben.“²⁸ S valóban egy esztendő múlva a Studien I. és II. kötetéhez hasonló kiadásban és kivitelben árusíthatják a könyvkereskedők a 3. és 4. kötetet. Épúgy, mint az első két kötet, ez is több kiadást ért meg (1848, 1850, 1855).

Eredetileg Stifter 6 kötetre tervezte a Studien-t, s még 1844. szeptember 22-én közli is ezt öccsével: *Anton Stifterrel*:²⁹ „Die ‚Studien‘ werden sechs Bände geben.“³⁰ Később úgy gondolta, hogy az időközben összegyűjtött novelláit majd nem Studien, hanem valamilyen más címen fogja kiadni, de azután mégis megmaradt eredeti terve mellett.³¹ Ekkor közbejött az 1848-i forradalom, mely megakasztotta Stiftert az utolsó Studien kötetek munkájában. Csak mikor újra felébred benne a reménység, hogy költészete ismét számíthat résztvevő olvasóközönségre, akkor vette ismét elő az 5. és 6. kötet kézíratait: „Ich fragte mich im Juni an, ob Sie 5 und 6 der Studien herausgeben wollen, und wann der Druk beginne, ich würde Manuscript senden, wenn Sies wünschten: allein auch darauf bekam ich keine Antwort. Es war die politische Lage in Europa und namentlich in Deutschland so ungewiss, daß gräßliche Katastrophen nicht in der Unmöglichkeit lagen; ich dachte daher bei Ihrem Schweigen, es liege Ihnen vor der Hand nichts an diesen Unternehmungen, da ihr Erfolg zweifelhaft sein könne, und ließ das Manuscript bei mir, da man so etwas nicht gerne weg gibt, so lange man es haben kann, und so lange man einen Blick hin-

²⁸ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 67. lev. 163. l.

²⁹ Anton Stifter (Oberplan, 1810—1878) Stifter öccse, ki Linzben élt, mint tekintélyes bórkereskedő.

³⁰ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 50. lev. 129. l.

³¹ V. ö. A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 48. lev. 122. l.

ein zu thun und etwas abzuändern vermag.³² Ennélfogva az utolsó kötetek 1850-ben jelentek meg (Studien 5. und 6. Bd. Pesth 1850). Ugyanehhez az esztendőhöz fűződik a Studien I—VI. teljes kiadói jogának eladása. Stifter ugyanis pénzzavarban volt, (előlegek kérése majdnem állandóan megismétlődő témája Heckenasthoz intézett leveleinek), s elhatározta, hogy a teljes kiadói jogot elfogadható vételár mellett átruházza Heckenastra. „Wären Sie denn nicht gesonnen, zur leichteren Rangirung unserer Verhältnisse mir vor der Hand das Eigenthum der „Studien“ ganz abzukaufen?“³³ — kérdezi 1850. március 22-én kiadóját. Nem sok alkudozás után Heckenast bele is egyezik, s 1850. augusztus 1-én már írásba foglalt szerződés tanusodik erről.³⁴ Stifter 1851. augusztusában azután valamennyi munkájának kiadási jogát (beleértve azokat is, amelyeket a jövőben írni fog) felajánlja Heckenastnak: „Da die Studien Ihr Eigenthum sind, so bin ich geneigt, auch das Fernere Ihnen als Eigenthum abzutreten, oder auch nach Auflagen, wie es dann unter uns mündlich wird ausgemacht werden.“³⁵ Ez a levél megpecsételi azon ígéretét, hogy soha sem lesz Heckenaston kívül más kiadója.³⁶

Nem sokkal ezután Stifter egész erejét a régen tervezett ifjúsági elbeszélések feldolgozására fordítja. Először 1843. december 8-án említi Heckenastnak, hogy szándékában van ilyen elbeszéléseket írni: „Die Kindererzählungen ruhen für den Augenblick, bis die „Wiener“, die „Studien“ und „der Hagestolz“ (az Iris zsebkönyv 1845. évfolyama számára írt novella) in die See gestochen, dann athme ich ein wenig, und arbeite an meinen Abenden daran fort.“³⁷ Bár Stifter 1849. szeptember 8-án azt írja Heckenastnak: „Ich werde 2 Bändchen Kinderschriften zusammenstellen, und zwar gleich nach 6“³⁸ (t. i. a 6. kötet Studien), mégis csak 1853-ban jelenik meg a munka, *Bunte Steine. Ein Festgeschenk* címen. A halasztásnak kettős oka volt:

³² A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 143. lev. 301. l.

³³ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. II. 182. lev. 32. l.

³⁴ V. ö. A. Stifter: i. k. Studien. I. 333. l.

³⁵ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. II. 206. lev. 66. l.

³⁶ V. ö. Stifter: i. k. Briefwechsel. 48. lev. 122. l.

³⁷ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 47. lev. 119. l.

³⁸ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 143. lev. 301. l.

egyrészt, Stiftert hivatalos teendői (1849-ben a felsőausztriai reál- és népiskolák felügyeletével bízta meg az osztrák közoktatásügyi miniszter) nagyon elfoglalták, másrészt sokáig nem tudott az ifjúsági elbeszélések címe felett dönten. A formát illetőleg is több levelébe került, míg rávette Heckenastot, hogy tartsák meg a Studien formáját: „Indem jeder Besitzer derselben das Jugendbuch gerne dazu stellen würde, und indem der Inhalt der Erzählungen doch nicht für Kinder sondern für Jünglinge paßt, und ernst genug ist”³⁹ — írja 1850. január 9-én Heckenastnak. Így kerül azután Studien-formátumban a Bunte Steine 3 kötetben forgalomba. A közönség nagy tetszéssel fogadta (hisz ekkor Stifter munkái már népszerűek) s még az író életében, 1865-ben második kiadást ért meg. Stifter halála után Heckenast még 3 kiadását rendezte sajtó alá: 1869-ben, 1870-ben és 1876-ban.

A Bunte Steine megjelenése után kevés pihenést engedett magának Stifter. Már 1853. március 22-én arról értesíti kiadóját, hogy olyan könyv megszerkesztését vette tervbe, *Johann Aprent*⁴⁰ nevű barátjával, mely összefügg hivatali teendőivel: „Der hiesige Professor an der Realschule Joh. Aprent ein ausgezeichnete und durch und durch genialer Mann will im Vereine mit mir ein Lesebuch für die Oberrealschulen herausgeben zusammengestellt aus klassischen Mustern deutscher Litteratur so wie Auszüge aus den Alten.”⁴¹

Heckenast szívesen fogadja Stifter ezen újabb vállalkozását is, mely 1854-ben hagyja el a nyomdát *Lesebuch zur Förderung humaner Bildung in Realschulen und in Andern zu weiterer Bildung vorbereitenden Mittelschulen von Adalbert Stifter und Johann Aprent (Pesth 1854)* címen. Ez a könyv nagy csalódást jelentett Stifter számára, mivel a közoktatásügyi miniszter nem fogadta el tankönyvül, azzal az indokkal, hogy nem felel meg a tanterv követelményeinek. Telve keserűséggel, Heckenasttal közli Stifter a miniszteri döntést s egyúttal hozzáfűzi: „Ich bin zu dem Entschlusse gelangt, kein Buch mehr zu

³⁹ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 177. lev. 23. l.

⁴⁰ Johann Aprent (Olmütz, 1823—1893) 1851—1853-ig ideiglenes, 1853—1882-ig rendes tanár volt a linzi alreáliskolában. Stifterhez mély barátság fűzte.

⁴¹ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. II. 254. lev. 137. l.

machen, als zu dem als Begutachter das deutsche Volk berufen wird."⁴² Stifter úgy érezte, hogy az elutasítás oka azoknak a szűk látókörében rejlik, akik a tankönyveket bírálják, épen ezért valamennyi a tanítással kapcsolatos irodalmi tervét elejtette és visszatért szépirodalmi munkáihoz.

Ezek sorozatos történeti regényekből állottak, melyeknek tárgyát Stifter a Babenbergeek és Ottokár cseh király idejéből merítette. A regényciklus főhőseiül a Rosenberg család tagjait tervezte, akik korlátlan hatalommal uralkodtak egykor Csehország déli részén. Az anyag gyűjtés közben azonban annyira megnövekedett, hogy az osztályozásnál azt vette észre Stifter, hogy 9 kötetre terjed. Ekkor elhatározta, hogy a csak nagyon lassan haladó történeti regényekkel egyidőben egy régi elbeszélését, *Der alte Vogelfänger*, fogja regénnyé fejleszteni. Már 1853. január 12-én közli ezt Heckenasttal: „Ich bitte mir zu einem Plane Ihre Vollmacht aus. Mein nächstes Buch wird der Vogelfreund (aber unter einem Titel, der erst zu erfinden ist) dann folgen die Rosenberger. Beide Werke sollen je 2 Bände haben (die Rosenberger vielleicht 3).“⁴³

Ugyanezen év májusában már majdnem elkészült a regénnyel, mely sokkal egyszerűbb volt számára, mint a sok realitást megkövetelő történeti regények. Elküldi Heckenastnak a kész rveket, de azzal a kikötéssel, hogy munkában lévő történeti regényei után nyomatható csak ki: „Das Buch, welches ich gerne Nachsommer heißen möchte (a *Der alte Vogelfänger* végleges címe), ist fast schon ganz fertig... Ich will Ihnen den Nachsommer, wenn er fertig ist, zum lesen schiken. Herausgeben dürfen wir ihn erst nach dem Romane (t. i. Rosenbergeek), ich bitte, folgen Sie hierein meinem poetischen Instinkte und dringen Sie nicht auf die Herausgabe.“⁴⁴ Stifter azonban roppant lassan haladt előre történeti regényeivel. Heckenast is sürgette újabb mű kiadását, úgyhogy 1855. január 2-án meggondolva a dolgot, maga kéri Heckenastot a Nachsommer megjelentetésére: „Es ist mir in neuerer Zeit der Gedanke gekommen, ob nicht der Nachsommer doch vor den Rosenbergern dürfte zu drucken sein. Da Sie ihn so gerne zu lesen wünschen, so habe ich von heute an

⁴² A. Stifter: i. k. Briefwechsel. II. 296. lev. 219. l.

⁴³ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. II. 250. lev. 128. l.

⁴⁴ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. II. 262. lev. 151. l.

die Rosenberger bei Seite gelegt, und arbeite ihn völlig aus.⁴⁵ Valóban 1857. szeptember 12-én jelenti Heckenastnak: „Heute um 12 Uhr habe ich das letzte Wort des Nachsommers niedergeschrieben.“⁴⁶ Még ugyanebben az évben el is hagyta a regény a nyomdát a Studien-példányok formájában, Geiger és Axmann által tervezett és készített rézkarcokkal díszítve (Der Nachsommer, 3 Bde. Pesth 1857).

Stifter életében Heckenastnál kiadott következő és egyúttal utolsó munkája a tervezett történeti regények közül való. Tervük hosszú esztendőkre megy vissza. Stifter már 1847. augusztus 3-án említi őket Heckenastnak: „Nach Beendigung von 5 und 6 (t. i. der Studien) nehme ich die Iris-Novelle für 49 vor, die nun doch einmal eine historische sein soll: Nach derselben folgt die ununterbrochene Arbeit an dem Romane.“⁴⁷ Ebből a levélből és az utána következőkből kitűnik, hogy Stifter ezt a történeti tárgyú Iris-novellát akarta később történeti regénnyé fejleszteni. S mikor az Iris 1849-i évfolyama már nem jelent meg, Stifter céltudatosan a történeti regény számára gyűjtötte tovább az anyagot. 1848. május 26-án az írja többek közt kiadójának: „Ich arbeite schon an ‚Rosenberg‘ im hiesigen (Linzer) Musäum size ich wöchentlich 2 Mal unter Kolben, Aexten, Schwertern . . und studire in Hornecks Reimchronik.“^{48, 49} Csakhamar több kötetre terjedő történeti anyag vár feldolgozásra. Az első regény, mely a sorozatot megnyitná, *Zawisch* lenne. Az anyag felosztása közben azonban megállapítja, hogy az első Rosenbergnek, *Witikonak*, kell a regény-ciklust bevezetni. „... der Zawisch hat noch ein anderes historisch-poetisches Werk zur Begleitung, den Wittiko⁵⁰ (den ersten Rosen-

⁴⁵ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. II. 296. lev. 229. l.

⁴⁶ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. III. 350. lev. 60. l.

⁴⁷ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 108. lev. 243. l.

⁴⁸ Horneks Reimchronik: kb. 100.000 verssorból álló rimkrónika, melyet *Ottokar von Steiermark* (1265—), népszerűen *Ottokar von Horneck* írt. A munka az osztrák és német nép történetével foglalkozik 1250—1309-ig. (V. ö. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 441. l.)

⁴⁹ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 131. lev. 283. l.

⁵⁰ Stifter kezdetben még nem állapodott meg a Witiko ortographiájára vonatkozólag; csak 1860. május 31-én írja meg Heckenastnak a szó végleges formáját: „Witiko (so heisst er nun endgültig).“ (V. ö. A. Stifter: i. k. Briefwechsel. III. 427. lev. 236. l.)

berger) der nothwendig auch erscheinen muß⁵¹ — írja 1855. január 2-án Heckenastnak. Ugyanezen év júniusában már kifejezetten közli Heckenasttal, hogy az első Rosenberg-regényen, a Witikon dolgozik.⁵² Mindamellett csak nagyon lassan halad előre, mert most már hivatala mellett, krónikus betegsége is hátráltatja. Bár 1857. február 2-án azt írja nyugtalankodó barátjának, Heckenastnak: „Der Wittiko wird in Herbste 1858 fertig sein”,⁵³ csakhamar be kell látnia, hogy erejét felülmúló az ígérete és 1863. október 24-én lemondó hangon tudatja kiadójával: „Witiko ist gar noch nicht fertig, das Werk wird am ende der ewige Jude.”⁵⁴ Stifter 3 kötetre tervezte a Witikot, s mikor 1864-ben még mindig az első köteten dolgozott, elhatározta kiadója megnyugtatóására, hogy be sem várva a 2. és 3. kötet befejezését, kiadja az elsőt. Még is kérdezi ez év augusztus 28-án Heckenasttól: „Wie wäre es, wenn wir ohne säumen den ersten Band des Witiko erscheinen ließen?”⁵⁵ Heckenast örömmel egyezik bele és 1865-ben megjelenik a Witiko első kötete, melynek előszavában Stifter ígéretet tesz, hogy a következő két kötet is csakhamar a közönség kezében lesz. Ígéretét ezúttal be is váltja, mert 1866-ban megjelenik a második és 1867-ben a harmadik kötet. Valamennyi a Stifter munkáinál megszokott ízléses formában és Geiger-Axmann rézkarcaival illusztrálva. A Witiko megjelenése után úgy látszott, mintha Stifter visszanyerte volna régi munkakedvét és munkaerejét. Előveszi régi irodalmi terveit, melyek közül leginkább a *Wiener Zeitschrift*⁵⁶ 1842-ik évfolyamában megjelent elbeszélés, *Die Mappe meines Urgroßvaters* átdolgozása foglalkoztatja.⁵⁷

1866 október 27-én még reménykedve írja Heckenastnak: „Ich werde sehr fleißig sein deinen Wunsch in Bezug des 3ten Bandes zu erfüllen (t. i. a Witiko 3. kötetét). Dann kannst Du gleich die Mappe und 2 Bände neuer Erzählungen herausgeben.

⁵¹ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. II. 296. lev. 229. l.

⁵² A. Stifter: i. k. Briefwechsel. II. 301. lev. 249. l.

⁵³ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. III. 351. lev. 1. l.

⁵⁴ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. IV. 525. lev. 153. l.

⁵⁵ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. IV. 555. lev. 213. l.

⁵⁶ Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode, hg. v. Friedrich Witthauer (1793—1846).

⁵⁷ V. ö. A. Stifter: i. k. Briefwechsel. IV. 537. lev. 178. l.

Indessen rükt dann der Zavisch vor, und wird als Nebenerholung ein Lustspiel fertig. Gott gebe seinen Segen."⁵⁸ Ilyen gazdag munkásságot ígért még az író kiadójának, azonban a Witiko volt műveinek záróköve, mert 1868. január 28-án régi súlyos betegségének áldozata lett.

Ekkor Heckenast, egyrészt, hogy Stifter özvegyén⁵⁹ segítsen, másrészt, hogy az írónak nála lévő előlegeit kiegyenlítse, Stifter barátját, Johannes Aprentet bizta meg az írói hagyaték rendezésével. Aprent először Stifter különböző folyóiratokban kinyomatott elbeszéléseit adja ki Heckenastnál *Erzählungen. Gesammelt und vom Nachlasse entnommen* címen (Pesth 1869, 2 kötet).

Még ugyanabban az évben Stifter levelezését adja ki 3 kötetben *Briefe* címen, ugyancsak Heckenastnál. Leveleinek kiadása már az író is foglalkoztatta. 1864-ben, mikor először betegedett meg súlyosan, minden gondolatát felesége jövője foglalta le. Meglevő írásait illetőleg az értejáró honoráriumot végrendeletileg feleségére hagyományozza, különösen leveleit emeli ki: „Diese Briefe dürfen nur mit meiner Genehmigung gegen ein Honorar an meine Wittwe von 4000 bis 5000 fl. Ö. W. gedruckt werden.”⁶⁰ Felgyógyulása után két esztendővel ismét, viszszaátér leveleire, most már Heckenasthoz fordulva 1866. március 17-én írja: „Ich möchte etwas in deine Hände nieder legen, von dem es mir leid thäte, wenn es nach meinem Tode zersplittert oder verschleudert oder gar ungeschickt veröffentlicht würde, nemhlich meine Briefe, die ich bisher geschrieben habe, und die ich noch schreiben werde.”⁶¹ Továbbá közli Heckenasttal, hogy a levelek 4—5 kötetre terjednének, hozzászámítva még azokat is, melyeket haláláig írni fog. S mivel nincs abban a helyzetben, hogy leveleinek kiadási jogát Heckenastnak ajándékozza, 8000 pengőért átengedi neki a tulajdonjogot, melyből már életében

⁵⁸ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. V. 745. lev. 319. l.

⁵⁹ Amalia Stifter szül. Mohaupt (1811—1883), Philipp Mohaupt katonatiszt leánya 1837-ben lett az író felesége. Az öreg Mohaupt nyugdíjaztatása után Miskolczon telepedett le. Fia, Philipp, Amália bátyja altiszt volt egy Pest melletti tüzérgarnizonban. (V. ö. A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. Jegyzetek. 29. lev. 361. l.)

⁶⁰ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. Einleitung. XI. l.

⁶¹ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. V. 685. lev. 172. l.

szeretne előlegeket felvenni, a többi pedig halála esetén, a levelek kiadása után özvegyét illetné. Heckenast valószínűleg kitérően válaszolt, el akarván odázni egyelőre a levelek kérdését, mivel Stifter számláját már nagyon megterhelte. Ennélfogva Stifter következő levelében⁶² elállt tervétől, így Heckenast csak az író óhaját teljesítette, mikor Aprenttel kiadatta a leveleket. Az Aprent-féle kiadás nem teljes és a levelek szövegközlése sem állja ki a kritikát.

1870-ben adta ki Aprent Stifter utolsó munkáját Heckenastnál *Vermischte Schriften* címen, három kötetben. Az író irodalmi, szépművészeti kritikáinak gyűjteményét tartalmazta a 3 kötet (részint folyóiratokban már megjelenteket, részint a hagyatékban találtakat), ezenkívül a *Mappe meines Urgroßvaters* torzóját is hozzáfűggesztette Aprent.^{62*} Stifternek is szándékában volt *Vermischte Schriften* címen munkát írni és Heckenasthoz írt leveleiben foglalkozik ezzel a kérdéssel, de nem valósította meg tervét.⁶³ Ő szubjektív keretet tervezett e munka számára: egy Bécsben élő öreg úr (költött személy) különböző témákra vonatkozó elmélkedései alkották volna az egyes fejezeteket. Természetesen Aprentnél ilyesmiről szó sincsen.

Aprent e három hagyaték-kötetének megjelenése után (valamennyi nyolcadrét alakban és rézmetszetekkel jelent meg, épűgy, mint Stifter életében) Heckenast 1871-ben kiadta Stifter műveinek teljes kiadását 21 kötetben. Ez már nem Stifter terve szerint történt, bár az író is gondolt ilyenre, amint azt 1845. szeptember 21-én Heckenasthoz intézett levele igazolja: „Nur eine 2te Vorrede mache ich zur 2ten Auflage (t. i. der Studien) noch hinzu. Radikale Aenderungen behalte ich mir vor, wenn einmal „meine Gesamtwerke“ erscheinen, wozu Sie, wenn Gott und das Publicum günstig bleibt, eine Eleganz und einen er-

⁶² A. Stifter: i. k. Briefwechsel. V. 696. lev. 195. l.

^{62*} Megjegyezzük, hogy Heckenast még 1845-ben, mikor a *Studien* III. kötetét rendezte sajtó alá, közölte Stifter utólagos beleegyezésével a *Mappe meines Urgroßvaters* Die Antiken c. fejezetét ugyanazon évben megindított lapjában, a *Die Pester Zeitung*-ban (v. ö. A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 55. lev. 142., 383. l.).

⁶³ V. ö. A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 48. lev. 122. l. III. 362. lev. 78. l.

lesenen Geschmack entfalten mögen.⁶⁴ Az 1871-ben megjelent teljes kiadással nem zárta még le Heckenast Stifter műveinek kiadását, mikor 1873-ban áttelepedett Pozsonyba, továbbra is szeretettel gondozta költő-barátja munkáit és 1878-ban bekövetkezett haláláig meg-megjelentetett belőlük egy-egy díszkiadást.

Az eddigiekben Stifter és Heckenast üzleti kapcsolatát vázoltuk, barátságuk emlékét híven őrzi gazdag, bensőséges levelezésük. Több, mint kétszáz levél! Ha valamiképen elkallódtak volna és csak számuk lenne ismeretes, akkor is éreznénk, hogy indítékuk nem lehet tisztára üzleti érdek. Talán sohasem váltott még költő és kiadó ilyen tisztahangú és ideális tartalmú leveleket. Kitérjük szívüket, mert barátnak barát előtt nincs rejtegetni valója: egyenesek, nyíltak, őszinték.

Nemcsak a szeretet jóságos szava szólal meg bennük; olvashatunk itt mindenről: irodalom, esztétika, politika, sőt a nevelés is kedvelt témájuk. Hisz Stifter szerint: „Leben Sie recht wohl, denken Sie in Freundschaft meiner, so wie ich mit erneuter Freude für Sie arbeiten werde, da mich etwas anderes auch noch sehr freut, nämlich, daß Sie geistig so hoch stehen, an dem Inhalte der Manuscripte Theil nehmen zu können, daß mich Ihre Anerkennung mehr freut, als Ihr Honorar, während andere Krämer sind, denen das Buch nicht näher am Herzen ist, als dem Handelsmanne sein Hut Zucker, der so und so viel gelten muß.⁶⁵ — Stifter ezen beismerésével mintegy igazolja, hogy a vele egyenlő szellemi nívón álló Heckenast méltó barátságára. Kölcsönösen felismerték egymás értékét és így hamar áthidalták a kettőjük között levő távolságot.

Bár Heckenast tisztában volt azokkal az előnyökkel, melyeket számára a kedvelt, sokat olvasott író munkái jelentettek és Stifter is jól tudta, hogy munkáival kiadója vagyonának gyarapításához jelentékenyen hozzájárul, ez mégsem zavarta meg az érintkezés őszinte, szívélyes hangját. Természetesen Heckenast minden erejével arra törekedett, hogy a barátón kívül, az író is a kiadóhoz láncolja. Szinte kívánják egymásnak az eredményes munkát és irigység nélkül, örömmel köszöntik vívmányaikat.

⁶⁴ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 60. lev. 149. l.

⁶⁵ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 48. lev. 122. l.

A levelek megszólításai, zárókövei: „Mit tausend Grüßen Ihr unveränderlicher Freund“, „und bitte überzeugt zu sein von der Liebe Ihres aufrichtigen Freundes“, „Ihr wahrer Freund“ és e. h. tanui a kölcsönös vonzalomnak, mert nem konvencionális levélformák, hanem erős érzelmi átélések kifejezései.

Nemcsak az öröm, a fájdalom súlyos terhe is közelebb hozta őket egymáshoz. Így, mikor Heckenast tudósítja Stiftert kegyetlen veszteségéről, felesége haláláról, a költő megtalálja barátja szívéhez a vigasz szavait: „Vertrauen Sie der Zeit, und kommen Sie sich ernstlich selber zur Hilfe. Sie werden es empfinden, durch Schmerz geht man zu einem größeren Charakter hervor. Da die Verbindung, in der ich mit Ihnen stehe, schon so lange dauert, da Ihr Wesen mir so verwandt ist, und ich Ihnen so viele Dienste verdanke, so bin ich auch Ihr wärmster, aufrichtigster Freund. Der Schmerz hat zwar das Eigene, daß er sich in sich zurückzieht und versenkt, aber da thut man ein Unrecht gegen sich —, die Freundesrede löset ihn, und führt ihn in ein sanfteres Geleise.“⁶⁶ Ehhez hasonló vigasztalásra szükségük volt, mert a sors, elragadva szeretteiket, súlyos csapásokat mért mindkettőjükre.

Majd mikor ismét kisüt a nap Heckenast háza felett és megírja új eljegyzését, a testvérszív részt kér örömeből: „Die größte Freude bereiten Sie mir durch die Nachricht, daß Sie hoffen, wieder eine Liebe Gattin zu gewinnen. Ich segne und achte sie im Voraus, die Ihnen die Tage des Unglücks vergessen machen und vergüten wird. Ich frage nicht nach ihren anderen Eigenschaften, nur danach, wie gut sie ist: denn die Güte ist das erste und letzte Gut der Frauen.“⁶⁷

Majd mikor a levelezés már nem hidalja át eléggé a ket-tőjük között levő távolságot, meghívják egymást: Stifter jön Pestre, vagy Pilismarótra. Heckenast nézze meg a gyönyörű fekvésű Linzet. A levelek szerint Stifter mindössze egyszer járt Pesten Heckenastnál; Heckenast⁶⁸ maróti birtokára — mondhatnánk — egész életében készült, de sohasem tudta elhatározását megvalósítani. Mégis többször találkoztak, mert Hecke-

⁶⁶ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. II. 195. lev. 51. l.

⁶⁷ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. II. 215. lev. 80. l.

⁶⁸ V. ö. A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 33. lev. 96. l.

nast gyakran utazott üzleti ügyeiben Bécsbe és ilyenkor Stifter linzi házát sem kerülte el.⁶⁹ Egy alkalommal 1848 október 6-án kiadójához intézett levelében megkockáztatja a kérdést: „Wäre es denn für Sie nicht besser, wenn Sie in Wien ansäßig wären?“⁷⁰

Gyakran hasonlítja a költő közös drágakincsüket, barátságukat Schiller és Goethe barátságához: „Haben Sie den Briefwechsel Goethes und Schillers gelesen?... Wie haben sich diese zwei Männer gegenseitig gehalten und gefördert. Sie und ich, wir sind keine Schiller und Goethe, aber halten und fördern können wir uns auch. Ihr Wort gilt mir für meine Werke etwas, und die Wirkung auf ähnliche Gemüter wäre der Probe-stein der Giltigkeit.“⁷¹

Az 1865-i esztendőben Stifter a levelek bensőséges hangjának utolsó zavaró momentumát is ki akarja küszöbölni: „Sie haben sich als meinen besten und treuesten Freund bewährt, ich bin der Ihrige stets gewesen und habe Ihnen gesagt, daß ich Sie nach meiner Gattin, nebst meinen Geschwistern am meisten liebe. Geben wir uns also für die Spanne Leben, die wir noch haben, das brüderliche Du. — — — Sei also mit diesen Worten zum erstenmal begrüßt, Du mein liebster, bester Freund.“⁷²

Ezer és ezer ehhez hasonló apróság élesztette, szította ezt a barátságot, mely mindig friss és életerős maradt. Mégis, mint-ha az utolsó években megzavarta volna valami a tisztaságát; jönnek, mennek még bizalmas közlésű levelek, de érezzük, hogy egy fenyegető rém leskelődik a közelben: a beteg költőnek bizalmatlankodó, nyugtalan kedélyállapota.

S mikor a halál elszólította Stiftert, beigazolódtak 1844. december 25-én kiadójához írt sorai: „Ich bin auch von Ihrer Freundschaft so überzeugt, daß, wenn mich Gott vor der Zeit abriefe, Sie rücksichtlich der Verlegung meiner nachgelassenen Werke für meine Frau ein treuer Freund wären, da sie von

⁶⁹ V. ö. A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 29. lev. 83. l., I. 76. lev. 176. l., I. 95. lev. 218. l., III. 331. lev. 1. l., III. 438. lev. 256. l.

⁷⁰ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 147. lev. 309. l.

⁷¹ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. II. 326. lev. 325. l.

⁷² A. Stifter: i. k. Briefwechsel. IV. 586. lev. 278. l.

diesen Dingen gar nichts versteht.”⁷³ Valóban Heckenast áldozva Stifter emlékének, mindvégig a legmesszebbmenő támogatásban részesítette özvegyét.

3. Friedrich Hebbel Heckenast Gusztáv kiadásában.

1855-ben Heckenast Gusztáv kiadta Friedrich Hebbel (1813—1863.) *Erzählungen und Novellen* című munkáját. Hebbel, aki ebben az időben már Bécsben telepedett meg, a vele baráti viszonyban levő német-magyar írónak, Kolbenheyer Móricnak köszönhette Heckenasttal való összeköttetését. Kolbenheyer ugyanis többször kikérte egy-egy irodalmi kérdésre vonatkozólag nagyrabecsült barátja tanácsát, s Hebbel mindig készséggel és szeretettel állt rendelkezésére. Egy ilyen alkalommal küldötte el a híres német íróhoz Arany *Toldi*-jából készített fordítási próbáit, arra kérve, írjon hozzá néhány bevezető sort.¹ 1854. június 13-án már meg is érkezett a kedvező válasz: „Es wird mir zum Vergnügen gereichen, Ihnen und dem strebsamen Heckenast diese kleine Gefälligkeit zu erweisen.”² Nem sokkal ezután Kolbenheyer költőbarátjának ajánlja az általa németre átültetett *Toldi estéjét*.³ Hebbel viszonzásul 1855. március 4-én többek közt ezt írja: „Das Büchlein repräsentiert sich so allerliebste und ist so reizend ausgestattet, dass ich fast selbst einmal mit Herrn Heckenast ein kleines Geschäft machen mögte. Meine Novellen, zu deren Sammlung ich mehrfach aufgefordert worden bin, würden ein passendes Objekt abgeben, kurz, knapp im Styl der alten Italiäner gehalten, alle im hohen Grade dramatisch spannend, würden sie auf der einen Seite nur ein kleines Bändchen bilden und auf der anderen wahrscheinlich ein grosses Publikum finden, da man sie mit Recht zu meinen eigenthümlichsten Produktionen rechnet. Schlagen Sie es Ihrem Freunde einmal vor.”⁴ Hebbel még hei-

⁷³ A. Stifter: i. k. Briefwechsel. I. 52. lev. 132. l.

¹ A fordítás 1855-ben jelent meg Heckenastnál.

² Fr. Hebbel's Sämtliche Werke. Hist.-kritische Ausgabe, besorgt von R. M. Werner: Briefe, V. 163. l.

³ Megjelent: Pest 1857, Heckenast G. kiadásában.

⁴ Hebbel's Briefe i. m. V. 212. l.

delbergi tartózkodása idején megkísérelt novelláiból egy kis kötetre valót *Engelmann* könyvkiadónál elhelyezni, de eredmény nélkül; 1836. körül visszaküldte Engelmann a kéziratait. A neves író, Tieck sem tud rajt segíteni ajánlásaival. Azután későbbi kiadójára, Campera gondol, de ez is elutasítja. Ilyen körülmények között⁵ épen kapóra jött számára Heckenast. Kolbenheyer sietve közvetítette barátja kérését, úgyhogy még március 14-én (1855.) értesíthette Heckenastot a fejleményekről: „Heute Vormittag noch erhielt Hebbel dafür ihr bestimmtes Exemplar⁶ und zugleich die wortgetreue Copie Ihrer mir mitgeteilten Erklärung in Betreff der Herausgabe seiner Novellen.“⁷ Hebbel köszönő levele sem késik: „Für Ihre freundliche Vermittlung bei Heckenast bin ich Ihnen ebenfalls sehr verbunden, meine hiesigen Verleger (Tendler et Comp.) bringen von mir zu Ostern den Michel Angelo und zum Herbst eine ganz neue Tragödie, weshalb ich die Novellen lieber anderswo erscheinen lasse, um die Interessen nicht zu kreuzen.“⁸ Hebbel novellái *Erzählungen* und *Novellen* címen valóban még ugyanabban az esztendőben (1855.) meg is jelennek Heckenastnál.

Hét elbeszélést tartalmazott a kis kötet, melyeket Hebbel hamburgi tartózkodása első éveiben írt: *Matteo, Herr Haidevogel und seine Familie, Anna, Pauls merkwürdige Nacht, Die Kuh, Der Schneidermeister Nepomuk auf der Freudenjagde, Eine Nacht im Jägerhause*.

Hebbel nagyon kevés epikai művet írt és mint elbeszélő, ha nem is említhető a drámai íróval egysorban, mégis elárulja ezirányban is nagy tehetségét. Nyolc évvel az *Erzählungen* und *Novellen* megjelenése után, Hebbel ismét visszatér ezen munkájára és a következőket írja 1863. augusztus 1-én Kolbenheyernek: „Vielleicht könnten Sie mir eine kleine Gefälligkeit erweisen. Durch ihre Vermittlung erschien vor 8 Jahren im Verlage von Heckenast ein Bändchen *Novellen* von mir; ich habe seitdem von dem Büchlein Nichts mehr gehört. Jetzt

⁵ V. ö. „Hebbel's Novellen und Erzählungen.“ i. m. VII. XLVII. 1.

⁶ Egy tiszteletpéldányt Kolbenheyer Móric „Toldi estéje“ című fordításából.

⁷ Kolbenheyer levele Heckenasthoz a Nemzeti Múzeum könyvtárának kéziratárában.

⁸ Hebbel's „Briefe“ i. m. V. 227. 1.

wünsche ich, meine sämtlichen Werke bei Hoffmann und Campe in Hamburg erscheinen zu lassen; es handelt sich dabei, wie der Preis der Sammlung beweisen wird, nicht um ein Geschäft, sowenig auf meiner, wie auf des Verlegers Seite, es handelt sich bloss um das geistige Testament eines Schriftstellers, der das 50-ste Lebensjahr überschritten und in seiner Gesundheit einen argen Stoss erlitten hat.

Ich weiss nicht, wie weit die früheren Verleger rechtlich befugt sind, ein solches Unternehmen zu hindern. Die Leipziger Gerichte entscheiden mehrfach für den Autor, andere vielleicht anders. Aber ich habe von mehreren Seiten bereits vor meiner Krankheit die bereitwilligste Erlaubnis erhalten, und ich ersuche Sie, Herrn Heckenast um die Gleiche zu ersuchen. Ich werde seinen Einzel-Verkauf bis zum Absatz des letzten Exemplars sicherstellen und bin zu jeder Gegen-Gefälligkeit bereit, wozu sich, da ich mich jetzt stark mit Kritik beschäftige, manche Gelegenheit bieten dürfte."⁹

Hebbel aggodalma alaptalannak bizonyult, mivel Heckenast nem gátolta meg műveinek teljes kiadását. Ellenkezőleg, készséggel tett eleget kérésének, ahogy azt Hebbel 1863. szeptember 6-án hozzántézett sorai igazolják: „Empfangen Sie meinen herzlichsten Dank für die Bereitwilligkeit, mit der Sie mir Ihrerseits die Herstellung meines geistigen Testaments ermöglichen. Ich hätte mich natürlich, statt durch Freund Kolbenheyer, direkt an Sie gewendet, aber ich bin seit einem halben Jahre krank und war vor sechs Wochen noch nicht im Stande einen leserlichen Brief zu schreiben.“¹⁰

Az általa tervezett teljes kiadás 12 kötetben Hamburgban (1865—1867-ig) jelent meg. A IX. kötetben találhatók az elbeszélései és novellái. A kiadást már nem a költő rendezte sajtó alá, hanem barátja, Emil Kuh, mert Hebbel alig egy negyedévvel a fentemlített levél megírása után, 1863. december 13-án elhunyt.

⁹ Hebbel's „Briefe“ i. m. VII. 372. l.

¹⁰ Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 1930. Heft 3.: Szemző Piroska: Ein unbekannter Brief Friedrich Hebbels an den Pester Buchhändler Gustav Heckenast.

4. Péter Rosegger és Heckenast Gusztáv. A 80-as évek.

„Also der Geschäftsfreund, der Verleger. Man findet ihn manchmal ohne viel zu suchen. Im Laufe der Zeit werden ihrer mehrere und unterschiedliche“¹ — írja Peter Rosegger (1843—1918.) egyik munkájában, hol egy egész fejezetet (Meine Verleger) szentel kiadói emlékezetének. Ezen rövid, áttekintésszerű visszagondolásban a népszerű és sokat olvasott stájer író Heckenast Gusztávnak juttatja a legtisztetéltőbb helyet, mintegy igazolásul, hogy mennyire szerette az előkelő gondolkodású könyvkereskedőt.

Rosegger és Heckenast Adalbert Stifter írói egyéniségének hatása alatt ismerkedtek meg. 1869 körül ugyanis, amikor még csak Rosegger maga volt tehetségének tudatában, ismeretlenül és szegényen azzal a kéréssel fordult Heckenasthoz, küldené el számára Stifter „Studien“ című munkáit önköltségen. Heckenast, ki a törekvést mindig méltányolta, azonkívül, hogy díjtalanul bocsátotta rendelkezésére a kért köteteket, Stifter valamennyi munkáját elküldötte számára.² Alig telik bele néhány hónap, 1869. október 10-én újabb kéréssel keresi fel Heckenastot: „Mit Freuden lese ich, dass sie eine neue Herausgabe von Stifters Briefen veranstaltet haben. Ich bin ein grosser Verehrer unseres Stifter und habe sogar einigemal Gelegenheit gehabt, mit ihm persönlich zu verkehren. Man hat bei ihm stets Gutes und Edles erfahren, darum habe ich die paar Besuche bei ihm aufgeschrieben und nachdem ich heuer in meinen Ferien auch des Dichters Grab besucht habe, schrieb ich einen Aufsatz „Eine Kunde von Adalbert Stifters Grab“, welchen ich in der hiesigen Tagespost zu veröffentlichen gedenke. Ich sehne mich sehr, die neuherausgegebenen „Briefe“ zu besitzen, aber die Anschaffung derselben kommt mir eben etwas kostspielig. Nun will ich Sie heute fragen, ob Sie geneigt wären, mir ein Exemplar der „Briefe“ zukommen zu lassen, wenn ich dafür mit meinem veröffentlichenden Aufsatz eine eingehende Besprechung derselben verbände?“³ Heckenast ezúttal sem

¹ Peter Rosegger: Mein Weltleben. Leipzig, 1916. II. 69. l. —

² V. ö. Peter Rosegger: Meine Ferien i. k. 135. lap. —

³ Peter Rosegger levele Heckenasthoz. Dr. Radó Antal autogrammjúteményéből. Budapest. Függelék. Levelek: 26. sz.

tagadta meg kérését; ezt bizonyítják Rosegger 1870. január 21-én írt sorai: „Ich möchte zum Sterbetag unseres Stifter (28. Dezember) gern einen Aufsatz über ihn veröffentlichen; da aber die hiesige Tagespost vor nicht langer Zeit einen ähnlichen Artikel über Stifter gebracht hat und ich sonst mit nur wenigen Redaktionen in Verkehr bin, so bin ich in Verlegenheit, an welches Blatt ich mich wenden soll. Da fällt mir ein, das Vernünftigste könnte sein, meinen Aufsatz „Zwei Besuche bei Adalbert Stifter“ an Ew. Wohlgeboren zu senden, Sie sind sicher mit vielen Blättern in Verkehr und vielleicht könnten Sie das Stückchen mit wenig Mühe irgendwo unterbringen. — Stifter ist mir noch vielzu wenig im Volke bekannt, seine Werke sind so schön und edel, dass ich es für ein grosses Verdienst halte, sie möglichst allgemeiner unter den Menschen zu verbreiten. Darum möchte ich, daß mir Gelegenheit geboten würde, den Sterbetag des Dichters mit meinem bescheidenen Aufsatz öffentlich feiern zu können. — In zweiter Linie wünsche ich es auch wegen Ihnen, denn ich bin Ihnen sehr dankbar, daß Sie mir vor wenigen Monaten Stifters „Briefe“ geschickt haben.“⁴ Majd hálája jeléül *Sittenbilder* című munkája egy példányával ajándékozta meg Heckenastot. A gyakorlott szem, az intelligens, képzett kiadó rögtön felismeri a tehetséget. Levelét intéz a költőhöz, melyben megemlíti, hogy ha valami ehhez hasonló műve készen volna, bízta azt az ő kiadóhivatalára.⁵ Heckenast épen jókor kopogtat Rosegger ajtaján; a *Geschichten aus Steiermark* már régen készen fekszik fiókjában s a kedvező alkalom még mindig nem jelentkezett egy áldozatkész kiadó személyében. Rosegger azonnal érintkezésbe lép a pesti kiadóval, s — mondanunk sem kell — az összeköttetés nem marad meg a rideg üzleti érdek határai között. A jóindulat eleinte a kölcsönös levélváltásban nyilvánul meg. Érdeklődnek egymás magánélete iránt, hogy önzetlenül megoszthassák örömeiket és áldozatkészen a fájdalmat. Egy levelében 1870. május 5-én a következőket írja Heckenast: „Von grossem Interesse sind mir die Aufschlüsse über Ihr Leben und Ihr geistiges Ringen, die mir das grösste Interesse und die auf-

⁴ Anton Radó: Rosegger in Budapest. Pester Lloyd 1918. július 3.

⁵ Peter Rosegger: Meine Ferien i. k. 141. l.

richtigste Hochachtung für ihre Persönlichkeit einflössen. — Ihre Begeisterung für Stifter geht mir zu Herzen. Was Sie heute für diesen Dichter empfinden, hat auch mein Gemüth, seit ich das Labsal seiner Schriften kenne, erfüllt und gehoben.“⁶

Roseggernek végtelenül jól esik a szeretetteljes közeledés; a zsenge, magáraulalt ifjú sóváran ragadja meg a feléje nyújtott, tapintatosán támogató kezét s szívéből feltör a hála. De Heckenast nem nagylelkű adakozó, hanem melegszívű barát. 1871. február 3-án meg is írja Roseggernek: „Ja keinen Dank mehr für die Ihnen geschickten Bücher, denn Sie erleichtern nur die grosse Last der Vorräthe, die über meiner Wohnung in den grossen Magazinen bis zu einigen tausend Zentnern aufgetürmt sind...“

Mein lieber junger Freund! Nehmen Sie doch ja keinen Anstand, mich jetzt und in aller Zukunft auch, ganz schlechtweg Ihren lieben Freund zu nennen. Wir wollen bei der Verschiedenheit unseres Alters nichts abwägen, als die Intensität unserer freundschaftlichen Gefühle und darin möge jeder trachten es dem Anderen zuvorzuthun! Ich schliesse mich gern an jüngere Freunde, sie verjüngern mir das eigene Leben und es freut mich, wenn junge Männer sich mir in Aufrichtigkeit nähern und ich ihnen etwas sein und bieten kann.“⁷

Heckenast 1863-ban elvesztette élete legjobb barátját, Adalbert Stiftert; sokáig érezte hiányát. S mikor Rosegger megjelent, úgy érezte, hogy lelkitestvére küldötte el vigasztalására. „Meinem Gemüthe thut es wahrlich wohl, gleichsam eine Nachfolge und einen Ersatz zu finden für das innige Verhältniss, welches mich mit Stifter bis zu seinem Tode verband, indem ein junger Geist der in dieselben Bahnen lenkt, ein jugendlich frisches Gemüth, das in gleicher Tiefe dichterisch erglüht, und ein Herz, das in gleicher Güte und Reinheit für die edelsten Güter des Menschen strebt, sich mir anschliesst, und die Tage, die mir in diesem Leben noch übrig sind, durch solchen freundschaftlichen Anschluss erhellen will.“⁸ Stifter lelken keresztül ismerkedve csakhamar mint újra egymásratalált régi

⁶ Peter Rosegger: Meine Ferien i. k. 149. l.

⁷ Peter Rosegger: Meine Ferien i. k. 150. l.

⁸ Peter Rosegger: Meine Ferien i. k. 151. l.

ismerősök, boldogan sietnek egymás látogatására. Rosegger még 1871-ben megragadja a vándorbotot, hogy mentől előbb láthassa magyarországi barátját. Kedvesen írja le ezt az első találkozást *Meine Ferien* című munkájában.⁹ Vándorlólegényként indult útnak és Pest felé tartva, egészen véletlenül ért Heckenast pilismaróti birtokára. Azt sem tudta, kinek a vendége. A házigazda sem érdeklődött kiléte felől. Dédelgették, mint egy grófot. Másnap megoldódik a rejtély s meghatódva borulnak egymás keblére. Heckenast nem hallgatja el barátai előtt az örömteljes eseményt. 1871. július 10-én tudósítja erről soproni barátját, Kolbenheyer Moricot: „In diesen Tagen ist Rosegger bei mir, ein lieber junger Mensch, der noch viel schönes zu schreiben verspricht. Rosegger ist ein Bauernbursche aus der armseligsten Alpenwelt der Obersteiermark und kam erst mit seinem 20. Jahre in die Schule. Jetzt zählt er 25 Jahre. Er redigiert bei mir ein neues Buch: „Gestalten aus dem Volke“, das Ihnen seiner Zeit Freude machen soll.“¹⁰ Ettől kezdve sűrűn keresi egymást a két barát. Különösen emlékezetes az 1875-i viszontlátás, mikor Rosegger elveszítve ifjú hitvesét, Heckenastnál keres írt fájó sebére. Nem csatlakozik benne. Amit emberi szív nyújthat: finom gondoskodást, szeretetet, feledtető szórakozást, mindezzel körülvette a sorstól meglátogatottat. Rosegger a gyönyörű vidékű pilismaróti birtokon újra megtanul örülni az életnek.¹¹

Azonban nemcsak anyagi támogatást köszönhet Rosegger magyar barátjának. Heckenast atyai szeretettel állt az élet útjain még járatlan, gyanútlan, bizonytalanul lépkedő ifjú mellett. Óvta őt az irodalom terén megnyilvánuló eltévelyedésektől, a sok reménnyel kecsegtető, de helytelen költői irányoktól. Vezetője, tanácsadója volt. Nemeshangú, szép érzelmektől sugallt levelei, hasonló tiszta érzelmek visszhangját keltik a költőben. Így, mikor pártfogoltjának a következőket írja: „Wie möchte ich Ihnen in Freundschaft die Hand drücken, da ich immer wieder erfahre, daß Sie in den höchsten und reinsten

⁹ V. ö. *Meine Ferien*. 135. l. —

¹⁰ Heckenast levele Kolbenheyer Mórchoz. Dr. Brunner soproni ügyvéd birtokában. Gamauf József szóbeli közlése alapján.

¹¹ V. ö. A. Vulliod: *Peter Rosegger sein Leben u. seine Werke*. Leipzig, 1913. 78. l.

Regionen die Dichtkunst gerade so empfinden, wie ich! Wie wohltuend ist solche Verwandtschaft der Gefühle in einer Zeit namentlich, wo sich der größte Teil derjenigen, die für hochgebildet gelten, ja die heute den Ton angeben, in den Verirrungen eines traurigen Modegeschmackes gefällt. Oh, lassen sie sich doch ja nicht irre machen, mein verehrter Freund! Nur der sich zum reinen Aether der Dichtkunst zu erheben weiß, der lebt fort in den Höhen und streut seine Himmelsblumen nieder auf die Menschheit von einem Geschlecht zum andern. Haben Sie vertrauen zu sich, mein Freund, Sie sind ein geborner Dichtergeist, werfen Sie Ihr Geschenk Gottes nicht auf den Markt um die rohe Menge damit zu erlustigen, sondern pflegen Sie das Gold Ihres Herzens und gehen Sie mit aufgeschürzten Armen an die schwere Arbeit des Künstlers, der für jede Blüte seines Geistes die edelste Formgebung zu erringen sucht.“¹² Ezek a tanító szavai, nem pedig a nyereségvágyó üzletemberé; az is maradt: nevelője, apja mindvégig. Néha kifogásokat emelt az író munkálkodására vonatkozólag, de bíráló tollát mindig a legmesszebbmenő gyengédség és mély megértés vezette. Így pl. 1870. november 19-én azt írja Roseggernek: „Es ist wohl nicht möglich, daß alle Ihre Werke von gleichem Werthe seien, sowie die größten Dichter und Künstler oft ein weniger ansprechendes Werk geliefert haben, und so muß ich denn auch einige Ihrer Erzählungen für weniger gelungen halten, als andere, die ich wie Perlen erster Klasse hervorhebe.“¹³ Finom, élnélküli megjegyzéseit, melyeket igazságosság és éleslátás vezérelt, csak hálával fogadhatta a költő. Heckenast nem akart fájdalmat okozni, orvosolni, javítani akart. Sohasem erőszakolta saját meggyőződését a költőre, tanácsaival mégis mindig célt ért. „Ich verlege Ihnen das Werk ja selbstverständlich unter allen Umständen, auch wenn Sie meine Ratschläge nicht befolgen, denn am Ende ist der Instinkt des Schaffenden immer noch bedeutender als das Sehen des Kritikers, der ich obendrın garnicht bin und auch nicht sein will“¹⁴ — hangoztatja többször Heckenast.

¹² Peter Rosegger: Mein Weltleben. i. k. 72. l.

¹³ Peter Rosegger: Meine Ferien i. k. 153. l.

¹⁴ Peter Rosegger: Mein Weltleben i. k. 73. l.

Hogy mit jelentett, mennyit ért Rosegger számára Heckenast barátsága, annak igazolására saját szavait kell idéznünk, mint legékebbenszóló tanukat: „Gustav Heckenast war einer der wackersten Pioniere des Schriftthums, einer der uneigennützigsten Protektoren der Poesie und Kunst, einer der besten Patrioten, einer der vollendetsten Menschen. Wer mit ihm — und wäre es auch nur aus der Ferne — im Verkehre stand, dem wird der tiefe Gehalt dieses Mannes nicht entgangen sein. Und wer mit ihm umging, von seinem Standpunkte aus die Welt und das Leben sah, die Kunst und Natur mit ihm genoss, der weiß von seinem Charakteradel zu erzählen. Und wer vollends das Glück hatte, in ihm einen Freund zu finden, der hat erfahren, was die Freundschaft eines echten Mannes bedeutet.”¹⁵

Tovább is idézhetnénk Rosegger szívből fakadó, meleghangú megemlékezését, melyet nyolc évig tartó sűrű érintkezés váltott ki a költőből. Ezalatt jelentek meg Heckenastnál sokkötetemenő munkái: *Geschichten aus Steiermark* (1871), *Wanderleben. Skizzen* (1871), *Volkslieder aus Steiermark mit Melodien* (1872), *Gestalten aus dem Volke der oesterreichischen Alpen* (1872), *In der Einöde. Eine Geschichte in zwei Büchern* (1872), *Aus dem Walde* (1873), *Geschichte aus den Alpen* (1873), *Die Schriften des Waldschulmeisters* (Pozsony, 1875), *Sonderlinge aus dem Volke der Alpen* (Pozsony, 1876), *Waldheimat* (Pozsony, 1877) és 1872-től kezdve *Das neue Jahr Volkskalender* címen egy irodalmi évkönyve egész 1878-ig. Elbeszélések, költemények, melyek egy gazdag képzelet színes, változatos világába vezetnek bennünket.

Rosegger nagyon megnyerő író, akinek egyenes szív, becsületes, ép erkölcs az ideáljai. — Ilyennek ismerte mindig magyarországi barátja is. Kettőjük őszinte viszonyát csak egy körülmény zavarhatta meg: a halál, mely 1878-ban elragadta Heckenastot. A veszteség nemcsak a barátot, hanem az író is érzékenyen sujtotta. Más kiadó után kellett néznie.

Rosegger akkor már ismert, sőt elismert író, akit sok kiadóval hozott össze sorsa. Később, mikor *Ludwig Stackmann*al kerül összeköttetésbe, úgy érzi, újra visszatérnek a Heckenasttal töltött szép napok. Nagy, meleg barátság ez is, de nem ho-

¹⁵ Peter Rosegger: *Meine Ferien* i. k. 155. l. —

mályosítja el az elsőnek emlékét, hisz Heckenastban barátját, atyai pártfogóját tisztelte, kihez erős, elszakíthatatlan szálakkal fűzték az együtt élvezett öröm és bánat napjai.

Rosegger a Pesten kiadott német írók utolsó jelentős alakja.

*
*
*

A XIX. század utolsó évtizedei már nem kedveznek a német kiadványoknak. Az olvasóközönség igénye lassan megváltozik és érdeklődése a magyarnyelvű munkák felé irányul. Ez a jelenség összefüggésben van a városi polgárság elmagyarosodásával. Értelmiségünk jórészének műveltsége a XIX. század első felében még német; de németisége nem tudatos, hanem adottság, mely a század vége felé szinte észrevétlenül gyengül, sorvad. Béccsel való szellemi kapcsolatunk sem olyan eleven már, mint az ötvenes évekig volt. Pest fokozatos elmagyarosodásában nagy szerepe volt — a magyar nyelvű irodalom mellett — az iskolának, színháznak és a nagy nemzeti intézmények felállításának: Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Tudományos Akadémia. A magyarországi német szellemi élet megszűnését tulajdonképpen az okozta, hogy a magyar nemzeti irodalom és kultúra felledülésével szemben nem volt képes továbbra is megőrizni kulturális önállóságát. S így Heckenasttal hazánkban a német írók által képviselt irodalom egy igen fontos időszaka zárul, mely szervesen illeszkedik szellemi és irodalmi életünk fejlődésének történetébe.

Azonfelül, hogy mintául szolgált a magyar hirlapirodalom számára, új irányt és eszméket honosított meg irodalmunkban. Valóban, alig van e korban olyan írónk, akinek munkálkodásán bizonyos irányú német hatást nem érzelnénk. A német írók hatalmas lökést adtak kultúránk fejlődésének is, hisz olvasóközönséget neveltek irodalmunk számára és magyar követőik átvéve a Bécsből, egyszóval a nyugatról közvetített eszméket, életképességet oltottak nemzeti művelődésünkbe. A magyar könyvpiacnak még csak előnyére szolgált a német kiadványok gazdag sorozata; élénkítette a forgalmat, messzeföldön hirdette fejlett könyvkereskedelmünket és ezáltal ismertté tette hazánkat is.

F Ü G G E L É K.

1. Pesti kiadók és német írók kiadatlan levelei.

A levelekben szereplő személyek adatainak megállapításánál forrásul szolgáltak: Allgemeine deutsche Biographie. Leipzig 1875 ff. 54 Bde., Konstantin von Wurzbach: Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich. Wien 1857—91. 60 Bde., Sophie Pataky: Lexikon deutscher Frauen der Feder. Berlin 1898. 2 Bde., Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. Budapest 1891—1914. 14 köt., Franz Brümmer: Lexikon der deutschen Dichter und Prosaisten vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. Leipzig 1913. 8 Bde., Kádár Jolán: A pesti és budai német színiélet története 1812—1847. Budapest 1923.

1. Gróf Festetics A. Károly I. F. Castellihez.¹

Wohlgeborener Herr!

Ihr verehrtes Schreiben² vom 9-ten April erhielt ich gestern den 12-ten. Je weniger ich auf eine gefällige Zuschrift von Ihrer Seite gefaßt war, desto mehr erfreute mich Ihr Nahme unter diesem Brief, doch meine eigene Ehre und die Hochachtung, welche ich freudig und innig für alles Gute, wahrhaft literarische und folglich vorzüglich für die Personen, die es leisten, und bringen, hege, zwingen mich ihren scheinbaren, und dadurch schonungsvollen Vorwurf achten und gerade zu begegnen. Der Druckfehler in Nr. 22 meiner Zeitschrift ist wirklich ohne mein Verschulden geblieben.³ — Ich bin selbst Corrector für mein Blatt, habe in der

¹ Wiener Nationalbibliothek, Handschriftenabteilung 55—56. V. ö. 28 l. 19 — l.

² Ez a levél nincsen meg.

³ Castelli 1821-ben beküldött a Pannonia szerkesztőségének közlés céljából egy tudósítást, mely szerint a *Wiener Conversationsblatt. Zeitschrift für wissenschaftliche Unterhaltung* (1819—1822.) szerkesztőségében változás állt be. T. i. Gräffer, ki 1819—1821-ig szerkesztette a lapot, megvált a *Conversationsblatt*-tól, melynek szerkesztését Castelli veszi át. Festetics lapjának híradási és levelezési rovatában *Tagebuch aus Wien* címen (Pannonia 1821, 22. sz. 507. l.) hozta a hirdetést, melynek egyik sorába elnézés folytán hiba csúszott. Ez egy vessző elhagyásából keletkezett, mely értelemzavart okozott, amire Castelli Festeticset figyelmeztette. Festetics nemcsak fenti levelében igyekezett a megtörténtet jóvátenni, de lapjában

zweiten Correctur den Beystrich ausdrücklich hingesetzt, welches ich Ihnen stündlich zu erweisen bereit bin. Aehnliche Fälle sind häufig, und mir tut es nur leid, daß diesmal der Fall just Sie, und das im Anfange Ihres Unternehmens treffen mußte. Ich habe nie Ursache gehabt, mich dem Blatte feindselig zu zeigen, nie Anlass gefunden, der früheren und jetzigen Redaction abgeneigt zu werden; es ist gegen meinen Charakter und unter meiner Würde in Equivoquen hinterlistisch Jemanden anzufallen und der besonderen Hochachtung welche ich für Sie, als Literator, als Redakteur, und rechtlichen Menschen hege, möge Sie meiner überflüssigen Rechtfertigung zuschreiben. — Frühere und spätere Aufträge, welche das Conversationsblatt betreffen, müssen Sie überzeugen, wie sehr ich dies Blatt schätze und hochachte. Ubrigens freut es mich, daß durch diesen Zufall ich die Ehre, mit Ihnen in Correspondenz zu treten, genieße. Sie werden mich unendlich verbinden, wenn Sie mir Gelegenheit verschaffen, Ihnen zu beweisen, wie bereitwillig ich sey, Ihnen bei jeder Gelegenheit zu dienen. Genehmigen Sie die Versicherung meiner vollkommensten Hochachtung und Ergebenheit.

Pesth am 13-ten April, 1821.

Euer Wohlgeboren
bereitwilliger Diener
Graf Albert Festetics

2. Stielly Károly Adolph Bäuerléhez.⁴

Lieber Freund!

Ihren Brief⁵ vom 21. soeben erhaltend, beantworte Ihnen selben sogleich in aller Eile damit, daß ich Ihnen rathe und das zwar noch ein Mal freundschaftlichst rathe mir den Namen des Einsenders zu nennen, indem man bereits auf allerlei Personen unschuldigerweise Soupçons wirft,

is felhívtá a tévedésre a figyelmet: „Berichtigung. In Nro. 22. dieser Zeitschrift ist durch Hinweglassung eines in der Correctur ausdrücklich angezeigten Beistriches, ein sinnentstellender, und die neue Redaction des Conversationsblattes, beleidigender Druckfehler entstanden — das sowohl die Redaction der Pannonia als der Verfasser dieser Einsendung sich dagegen verwahrt wissen wollen, so berichten wir die Sache dahin, dass es in den Notizen Seite 507 erste Spalte in der 15 und 14 Zeile von unten so heissen müsse — „und Hr. Gräffer ebenso thätig als unglücklich, (hier fehlte der Beistrich) durch Hrn. Castelli ersetzt.“ (Pannonia 1821, 24. sz. 516. l.). A sajtóhibás mondat eredetileg így hangzott: „Die Redaction des Conversationsblattes wird durch einen unglücklichen Zufall verändert, und Hr. Gräffer, ebenso thätig als unglücklich durch Hrn. Castelli ersetzt.“ (Pannonia 1821. 22. sz. 507. l.).

⁴ Wiener Stadtbibliothek. Sign. I. N. 9399, 9400, 9401, 9402. — V. ö. 29—31. l.; 30—31. l.

⁵ Nincsen meg.

die zu nichts Gutem führen können.⁶ Wenn es kein Jude ist, so will ich ihn in Schutz nehmen, ist es aber ein Spitzbube, so bleibt kein ganzes Bein an ihm, für erstere Gall haben Sie also mein Wort.

Heraus muß es übrigens; wie die Gemüther aufgeregt sind entnehmen Sie aus dem, daß ich neulich denen Herren im Kemnitzerischen Kaffeehaus vorstellte, daß sie nicht schuldig wären als Redacteur den Namen des Einsenders zu nennen selbst bei gewöhnlichen belangen nicht.

Lachend gaben mir alle einstimmig zur Antwort: „Wenn Bäuerle den Namen nicht eher nennt, so nennt er ihn gewiß, wenn ein Stück von ihm aufgeführt wird, denn ausgespielt wird es nicht, so wenig, wie eine deutsche Oper.“ — Wirklich darf es auch die Theaterdirektion nicht wagen so genau sie Kabale und Liebe⁷ schon wieder ein Mal gegeben hätte. Wissen Sie schon daß vergangenen Donnerstag nach Aufführung des ungarischen Freischützen⁸ 6 Wagen nach dem Galgen hinausgefahren sind lauter Juraten, und dort mit ihrer Zeitung ein Autodafé hielten. Tatsache Amice, erkundigen Sie sich bei Paziati⁹ oder sonst jemand hier, so werden Sie die Bestätigung alles dessen was ich gesagt, erhalten. Wohin soll das führen? Zu nichts gutem! Trachten Sie zuvor zu kommen, und nennen Sie mir den Einsender und nehmen Sie auch eine Erklärung in Ihr Blatt, eine rechte Schmeichelhafte für die Ungarn auf, denn selbst die ung. Hofkanzlei hat diesen Unsinn sehr übel aufgenommen, wie ich höre. — Ich habe nichts gegen Sie werthester, und will die Sache ja ausgleichen, wir wollen uns nicht entzweien, das ist gewiß, aber wenn ich Ihnen helfen soll, so befolgen Sie was ich Ihnen rathe. Nehmen Sie nur was Ihnen das schadet, wenn

⁶ Stielly intelme és kérelme minden valószínűség szerint a pesti német színpadot és szereplőit támadó cikkekre vonatkozik, melyet Bäuerle lapjában, a Wiener Allgemeine Theaterzeitung-ban (1806—1860) névtelenül közölt. A cikk 1827. október közepén jelent meg és a pesti színházi köröket annyira Bäuerle ellen hangolta, hogy már nem is voltak hajlandók Bäuerle darabjait előadni. Stielly, ki irodalmi érdeklődése révén is jó viszonyban volt Bäuerlével, el akarta simítani az ellentéteket, arra kéri, nevezze meg a cikk szerzőjét, hogy róla elháríthassa a felelősséget. Humoros hangú cikkével is enyhíteni próbálja a történeteket: „Die Theaterzeitung einer Nachbarschaft ist dafür, dass sie die Rezension unserer Bühne von einem der längst von hier verbannten Israeliten aufgenommen, von der Obrigkeit verurtheilt worden, die sogestaltig verunreinigte vierte Kolumne des Blattes durch ein ganzes Jahr offen zu lassen, und jedesmal am Schlusse dieses Urtheil anzuhängen“ (Iris 1827. 124. sz. 496. I. okt. 20.).

⁷ Cabale und Liebe (1828) Bäuerle színműve, mely Schiller hasonnevű drámájának paródiája.

⁸ Weber Károly (1786—1826) romantikus operája.

⁹ Paziati Mihály ügyvéd sokat foglalkozott szépirodalommal. Írt költeményeket, elbeszéléseket, könyvismertetéseket Stielly lapjába, az Iris 1825-, 1827- és 1828-ik évfolyamába. Magyar költőket is fordított, különösen kitűnt Kisfaludy Károly színműveinek német fordításaival, melyeket a pesti és budai német színházak adtak elő.

die ganze grausliche Geschichte erst in Wien ruchbar wird. Beifolgend erhalten Sie die rektifizierte Anzeige der Iris, nehmen Sie solche wie ich sie geändert alsogleich auf, und halten Sie Ihr Versprechen als Mann, im Jänner auf dieselbe zurückzukommen. Sie sehen, daß ich Ihnen überall freundschaftlichst zuvorkommend die Hand biete und wenn es Ihnen Ernst ist, so wollen wir uns überall in Zukunft gegenseitig unterstützen. Wie wir gute Geschäfte machen können und was ich hiebei thun soll, geben Sie mir bekannt, ich werde dann gleich alles ins Werk setzen, was Sie glauben. —

Die Klavierschule zeigen Sie an. Schicken Sie mir doch schlaunigst die verlangten Nummern der Iris 99, 100, 106, 119, 122, 123 zu, ich brauch Sie nothwendig.

Achtungsvoll

Pesth, 26 Okt. 827.

Ihr ergebenster

C. Stielly

Baldige Antwort
es hat große Eile!

3. Stielly Károly Adolph Bäuerléhez.

Mein lieber Freund!

Antwortlich auf Ihr Schreiben¹⁰ vom 2. dieses wiederhole ich Ihnen nochmals daß der Jude¹¹ der Halunke ist, der öffentlich gesagt hat, daß Sie sich über mich lustig gemacht haben, und daß mir Einer, der mit ihm in einem öffentlichen Kaffeehause öfters zusammen kömmt diese Nachricht hinterbracht und mit seinem Ehrenwort verbürgt hat. Ich will gerne glauben, es sey nicht wahr, allein warum stehn Sie mit so einem Spitzbuben in Korrespondenz und vertrauen ihm auch nur das unbedeutendste an? Sie kennen diese Spitzbuben nicht, diese Hunde suchen alle Welt zusammenzuhetzen, um dann daraus Vorteil zu ziehen. Lassen wir also das Ganze auf sich beruhen und somit basta! Sie wissen nicht Furcht bewegt mich hiezu, denn ich kenne keine, und niemand ist in dieser Welt vor dem ich zittere; allein ich will auch mit Ihnen nicht in Unfrieden leben und um Ihnen einen Beweis meiner Freundschaft zu geben, so sende ich Ihnen beifolgend abschriftlich ein mir von Wien zugekommenes Schreiben, welches mit dem Versprechen begleitet war: mir 5 Dukaten in Gold zusenden, wenn ich es aufnehmen würde. Da die Einsendung anonym geschah und ich keine Spur habe von wem es sein könnte, so sende ich Ihnen eine Copie um vielleicht den Verfasser ausmitteln zu können. — Übrigens existieren hier mehrere Abschriften davon gleichlautend mit meiner, selbst beim Theater. Woher sie kommen, weiß der liebe Himmel! Was Sie mir anfragten, von einem persönlichen Feind der Iris schreiben, der kein Jude ist, so kümmert mich das sehr wenig, denn erstens wer hat keine Feinde?

¹⁰ Nincsen meg.

¹¹ Itt Stielly az Iris folyóirat valamelyik támadójára céloz.

Und besonders welcher Redakteur? Zweitens weiß ich ganz bestimmt, daß mir keiner mehr schaden wird, weil ich mir auch von niemand schaden lasse und mir im schlimmsten Falle denke wie Goldschmieds¹² Zunge...

Lieb wäre es mir aber, wenn Sie nicht so geheimnisvoll thäten und mir den Esel genannt hätten, der sich um Nichts so viele vergebliche Mühe macht, er wird zu seinem eigenen Leidwesen erfahren, daß man sich an einem so harten Stein, eher alle Zähne ausbeißt, eh' man ein Stäubkörnchen von ihm wegbringt.

Sind Sie also wirklich ein aufrichtiger Freund der ich Ihnen jederzeit ebenfalls bleiben will, so machen Sie mich des Spottes halber mit den näheren Umständen bekannt, handeln Sie aber nicht nach Ihrer gewöhnlichen Art und nennen Leute, die gar nie existirt haben, wie es z. b. letztlich mit diesem Hauptmann Kopecky der Fall war.

Ansonsten zu jedem Gegendienst bereitwillig und unveränderlich
Pesth 17. Febr. 828.

Ihr
aufrichtiger
C. Stielly

P. S. Nehmen Sie eine gewachsene Korrespondenz über Pesth auf, wenn ich Ihnen eine schicke?

4. Stielly Károly Adolph Bäuerléhez.

Lieber Freund!

Ihr Schreiben vom 24. Novbr. erhaltend erwiedere, daß ich den Artikel über Bosco allsogleich aufnehmen will, nur wollen Sie mir sogleich anzeigen, wenn eigentlich Bosco¹³ kömmt, denn ich möchte mich hier nicht gerne kompromittieren.

Schwanenfeld,¹⁴ der hier ist und heute seine 1. Vorstellung bei den

¹² Ignaz Goldschmied (1784—1847) prágai származású humorista, ki nek tréfái, ötletes mondásai napilapokban jelentek meg. Bécsben élt; nálunk is többször megfordult.

¹³ Bartholomeo Bosco a XIX. században élő népszerű olasz bűvész, ki Európa minden nevezetesebb városában nagy tetszést aratott mutatványai-val. — Stielly kéri Bäuerlé, hogy írjon a Pestre készülő Boscoról az Irisben, melynek 1828. 115-ik számában (460. l.) „Über den Zauberer Bosco” címen meg is jelenik Bäuerle tudósítása. — Bosco februárban vendégszerepel nálunk. Budán tartott előadásaira még a zajló Dunán át is özönlöttek a pestiek. — (Kádár Jolán: i. m. 89., 96. l.)

¹⁴ Sebastian von Schwanenfeld (kortársa Bosconak) bécsi optikai bűvész, ki 1828. december 3-án tartotta első előadását Pesten, melyről az Iris színházi rovatában emlékezik meg: „Der berühmte optisch-mechanische Künstler Sebastian von Schwanenfeld aus Wien, ist hier angekommen, und hat im Saale zu den sieben Kurfürsten sein grosses physikalisches Kabinett aufgestellt, allwo er Donnerstag nachmittags halb fünf Uhr seine erste Vorstellung zu geben die Ehre haben wird.” (Iris 1828., 122. sz. 488. l.)

sieben Kurfürsten gibt, sprengt überall aus: er komme gewiß nicht und dieß circulierte so in der Stadt, daß alle Leute wirklich zweifeln. — Was ich übrigens für Bosco thun kann soll gewiß geschehen, kommt er, so erscheinen in meinem Blatt Beurtheilungen und für das Ihrige werde ich dann ebenfalls die Berichte über Ihn schreiben.

Ihr Girafe Freund¹⁵ ist durchgefallen, doch ist man darüber einig, daß noch weit schlechtere Sachen auf die Bühne gekommen sind, und dieses daher nicht ein solches Schicksal verdient hat. Die Wahrheit hiervon lassen Sie sich von Paziazi, Goldschmied¹⁶ etz. bestätigen, wenn Sie mir schon nicht glauben wollen. Ich achte und schätze Sie recht sehr mein lieber Freund, darum berichte ich Ihnen die Wahrheit, wer Ihnen anderes sagte, kann unmöglich Ihr Freund sein.

Auch ist mir Ihre Freundschaft sehr werth und angenehm und ich habe wahrlich die beste Meinung von Ihnen, erkenne Ihre Artigkeit auch — aber Ihre Verbindungen mit dem Spitzbuben Juden, werde und muß ich ewig tadeln Rücken Sie alsogleich wenn Sie nur Ihre wahre Freundschaft beweisen wollen ein paar empfehlende Worte über die Fortsetzung der Iris für 1827 in Ihr Blatt ein.

Baldige Antwort Ihrem Sie herzlich grüßenden

Freunde
Stielly

Pesth 3 Dezember 1828.

5. Stielly Károly Adolph Bäuerléhez.

Werthester Freund!

Sie haben heute an Bosco die drei Blätter geschickt, worin von ihm die Rede ist, und wir sehen beide zu unserem Erstaunen, daß Sie das Ihnen von mir überschickte noch immer nicht aufgenommen haben. Warum thaten Sie dieß denn immer noch nicht? Ich will nicht hoffen etwa aus Bosheit oder Mißgunst, was mir fast so scheint, denn daß Sie mich und die Festigkeit meines Charakters immer verkennen, bin ich von Ihnen ja schon gewohnt. Dasjenige was ich an Bosco von seiner Ankunft schrieb und ihn bei seinem ersten Hierseyn sagte, ist nun buchstäblich eingetroffen; er hat sich nun von der unwandelbaren Rechtlichkeit meines Handelns überzeugt. Werden denn Sie nun und nimmer einsehen wollen, daß diese Juden und unser lieber Direktor Grimm¹⁷ (auch ein Jude) Spitzbuben sind, die alle am besten Galgen hängen sollten? Werden Sie mir nicht glauben, auch wenn Sie noch hundert Beweise erhalten? Bosco haben diese beiden Partheien hier so übel mitgespielt, daß er in Pesth garnicht spielen kann,

¹⁵ Die Giraffe in Wien (1827) Bäuerle vígjátéka, melyet a közönség megbuktatott nálunk.

¹⁶ V. ö. 3. sz. levél 12-es jegyzetét.

¹⁷ Fedor Grimm képzett színész, 1812—1836-ig a pesti német színház szerencsével működő bérelője.

und seine erste Vorstellung am 24. Febr. im Ofner Theater gibt. Grimm, der Halunke hat seine erste Zusage gebrochen und verlangt nun doppelt so viel Abgabe als früher, und die Juden auf seiner Seite, schimpfen nun über ihn in allen öffentlichen Orten und der Hauptspitzbube, der elende Kleckser Rosenthal¹⁸ hätte neulich bald seine jüdische Seele eingebüßt und kömmt auch ohne einen derb abgedroschenen blauen Rücken gewiß nicht davon. — Über das ganze Verhältnis werde ich Ihnen nächstens nach Boscos erster Vorstellung in Ofen, einen ausführlichen Bericht senden und ich glaube, Sie werden dann wohl keinen Anstand nehmen, aus regard für Bosco, der Ihnen so werth scheint, dieses obberührten Spitzbuben zu waschen.

Bosco läßt Sie grüßen und einstweilen durch mich melden, daß er Ihnen schon lange geschrieben hätte, wenn er seinen Säkriter nicht augenblicklich fortgeschickt hätte, der am ersten Tage seiner Ankunft allhier hinter etwas gekommen ist, was ihn hiez zu bewog. Seither besorge ich ihm die nöthigen Geschäftssachen und nächster Tage erhalten Sie die Antwort auf Ihr Schreiben mit einem Auftrage Fischers¹⁹ des Opernsängers und noch mehreres.

Beifolgende Anekdote²⁰ läßt Bosco Sie ersuchen, allsogleich so wie den eingesandten Bericht, aufzunehmen.

Wann werden Sie mir doch die erbetenen Blätter vom neuen Jahre an senden und mich aus der Verlegenheit befreien in die Sie mich durch dieses zurückstellen, verfolgt haben? Ich sage Ihnen ja, ich will Ihnen das eine Exemplar gerne zahlen und Bosco wird es Ihnen berichtigen und das Andere verdiene ich mir glaube ich doch eher, als die jüdischen Schweine, denen Sie unaufgefordert immer schicken.

Die Iris wird, sobald eine neue Druckerei hier etabliert sein wird, was schon im Werke, wieder erscheinen; jedenfalls mit 1. Juli, wenn nicht schon eher.

Sind Sie wenigstens so artig mir zu antworten, denn eine Zurücksetzung der Art habe ich denn doch nicht um Sie verdient. Zu allen übrigen wie Sie wissen

der Ihrige
C. Stielly

Pesth, 14. Febr. 829.

¹⁸ V. ö. 29., 30. l.

¹⁹ August Fischer a XIX. században Pesten működő magyar operatársaság („Ungarische National-Operngesellschaft“) jeles tenoristája.

²⁰ Valószínűleg egy hasonló tárgyú anekdotáról van szó, mint amilyen az Iris 1828. 120-ik számában (450. l.) „Boscoiana“ címen névtelenül jelent meg. A „Boscoiana“ tulajdonképpen párbeszéd alakban közzétett hirdetés, melynek célja Bosco reklamírozása.

**Gróf Mailáth János, az Iris zsebkönyv
szerkesztőjének levelezése.**

6. Caroline Pichler Mailáthhoz.²¹

Hochgebohrener Herr Graf!

Die freundliche Güte, welche Sie mir bey Ihrer Anwesenheit in Wien bewiesen, gibt mir den Muth mich in einer Angelegenheit, an Sie zu wenden, die ich in keine bessere Hand geben zu können, glaube. Am 24. d. wurde ein neues Trauerspiel von mir Heinrich v. Hohenstaufen²² gegeben, und seiner patriotischen Tendenz wegen ganz gut aufgenommen. Ich wünsche nun daß es bald auch auf anderen Theatern aufgeführt wird, weil in so vieler Hinsicht jetzt der schicklichste Zeitpunkt dazu ist. Dürfte ich es nun wohl wagen, Sie Herr Graf um Ihre gütige Verwendung zu ersuchen um Sie zu bitten, daß Sie mit dem Unternehmer des Pesther Theaters (den ich zu kennen nicht das Vergnügen habe) sprechen, oder sprechen lassen möchten, ob er es wohl aufführen möchte? Ob und wieviel dies Theater für ein Manuscript gibt weiß ich nicht — ich würde also auch diese sorge Ihrer Güte überlassen und Sie bitten müssen, den Betrag indessen bey sich aufzubewahren, bis sich irgend eine bequeme Gelegenheit findet, ihn nach Wien zu schicken. Nimmt das Theater mein Anerbieten an, so bitte ich Sie mir es gütigst wissen zu lassen und ich werde dann nach Ihrer Anweisung das Manuscript entweder an Sie, oder an die Theaterdirection in Pesth senden.²³

Verzeihen Sie Herr Graf die Zudringlichkeit mit der ich mich in dieser Sache an Sie wende, und glauben Sie, daß nur das Vertrauen auf Ihre Güte und Gefälligkeit mir diese Zuversicht gab. Erlauben Sie auch zugleich Sie der vollkommensten Hochachtung zu versichern, somit ich die Ehre habe zu seyn.

Hochgebohrener Herr Graf!

Ihre

ergebenste Caroline Pichler

Wien am 30-n 8. 1813.

²¹ Wiener Stadtbibliothek. Sign. H. J. N. 32366. V. ö. 51. I.; 58—60. I.

²² „Heinrich v. Hohenstaufen, König der Deutschen“ Caroline Pichler öt felvonásos tragédiája, melyet a korában uralkodó hazafias-nemzeti törekvések hatása alatt írt. A darabot először a bécsi Burgtheater-ben adták elő 1813. okt. 27-én a lipcsei csatában megsebesült osztrák harcosok felsegítésére. Ettől kezdve többször játszották Bécsben, Németország nagyobb városaiban és Pesten is.

²³ A Heinrich v. Hohenstaufen-t 1815. október 12-én adták először Pesten. Összesen hatszor. Az 1828. február 16-iki előadást Ferenc József királyunk születési évfordulója alkalmából rendezte a pesti német színház.

7. Mailáth és Saphir Voglhoz.²⁴

Ew. Wohlgeboren!

Das Unglück, das die blühende Hauptstadt unseres Vaterlandes so hart getroffen, wird Ew. Wohlgeboren durch öffentliche Blätter bekannt sein.

Zu den hart bedrängten, deren Habe und Gut zum größten Teil ein Opfer der schreckensvollen Überschwemmung geworden, zählen wir auch unseren hiesigen Buchhändler und Verleger, Herrn Gustav Heckenast, der durch achtungswerthe Persönlichkeit sowohl, wie durch anererkennungswürdige Verdienste um Förderung geistigen Lebens, wie um regen Entwicklung literarischer Bestrebungen im Vaterlande die vollste und wärmste Theilnahme aller Kultur- und Literaturfreunde mit Recht in Anspruch nimmt.

Die Unterzeichneten wenden sich daher mit muthiger und freudiger Zuversicht an Einen jener reich begabten Geister, die mit ausgezeichneten Genie edle Gesinnung und echte Humanität vereinigen, um gefällige und wirksame Unterstützung zu einem Unternehmen zu erbitten, das sie zum Besten des Herrn Gustav Heckenast in Ausführung zu bringen entschlossen, um ihm damit zur Gründung eines neuen Verlagsunternehmens behilflich zu werden.

Dieselbe besteht in der Redaction und Herausgabe eines

„Albums für 1839“

dessen Erscheinen wol nur dann das beabsichtigte wünschenswerthe Resultat erzielen dürfte, wenn neben dem Reize der Neuheit noch jenes anziehenden und bedeutenden Interesse in Aussicht gestellt wäre, daß Männer *von so glänzendem* und bewährtem Rufe durch großmüthige Beiträge von literarischen Spenden das Buch zu bereichern und zu zieren gesonnen seien.

Wir hegen die zuversichtliche Hoffnung, daß Ew. Wohlgeboren in Berücksichtigung des loyalen, unserer Unternehmung zu Grunde liegenden Motivs, unsere bescheidene Bitte nicht mißfällig aufnehmen werden, und sehen einer gütigen zusagenden Antwort unter Adresse des Herrn. Sigm. Saphir Dr. d. Medicin in Pesth *baldigst* entgegen, sowie wir uns in diesem Falle schätzbaren Beitrag bis Ende Juny erbitten. In der freudigen Erwartung keine Fehlbitte gethan zu haben, zeichnen wir mit vollkommener Hochachtung

Ew. Wohlgeboren

Pest, am 10t April 1838.

ergebenste

Johann Graf Mailáth

Dr. Sigm. Saphir

²⁴ Magy. Nemzeti Múzeum Kézirattára: Irodalmi Levelestár. — V. ö. 51. l.; 37—39. l.

8. Mailáth és Saphir Voglhoz.²⁵

Ew. Wohlgeboren!

Ermuntert durch die rege Theilnahme, die das Publikum dem 1-ten Jahrgang der Iris zollt, finden sich Verleger wie Herausgeber zur Fortsetzung derselben bewogen, und halten sich überzeugt, das Euer Wohlgeboren hilfreiche Unterstützung und freundliche Gunst zur glücklichen Realisirung und zum prosperirenden Gedeihen Ihres Vorhabens wesentlich und wirksamst beitragen werde.

Indem wir daher höflichst und bescheiden Euer Wohlgeboren um eine neue literarische Spende bitten, die dem Taschenbuche neuen Glanz und Zierde verleihen soll, ersuchen mit der geringen Remuneration von 30 fl. b. M. für den Druckbogen sich bescheiden zu wollen, welche sogleich nach beendigtem Drucke liquidirt werden wird.

Bei Beiträgen von besonderer Wichtigkeit oder eigenthümlicher Bedeutsamkeit erklären wir uns zu größerem Honorare bereit worüber Euer Wohlgeboren sich gefälligst mit uns verständigen wollen.

Indem wir zuversichtlicher auf Euer Wohlgeboren gefällige Unterstützung bauen und spätestens bis Ende Februar, einem wertvollen Beitrage entgegen sehen, zeichnen wir mit

vollkommener Hochachtung

Pesth, den 30. Nov. 1839.

Johann Graf Mailáth
Dr. Sigm. Saphir

9. J. N. Vogl levele Mailáthhoz.²⁶

Löbliche Redaktion!

Beifolgend mein Contingent²⁷ für Ihr Taschenbuch: Iris, sollte es zu spät kommen, so ersuche ich Sie mir es gefälligst so bald als möglich wieder zurückzustellen.

Mit vorzüglicher Hochachtung

Ihr
Ergebener
J. N. Vogl

Wien 24. Mai 842.

²⁵ Magy. Nemzeti Múzeum Kézirattára: Irodalmi Levelestár.

²⁶ Wiener Nationalbibliothek. Sign. 34/69.

²⁷ Vogl Die vier Evangelisten in der Sophienkirche zu Konstantinopel (1509) című balladája, melyet Mailáth az Iris 1842-ik évfolyamában közölt (Iris 1842. 97. l.).

10. J. N. Vogl levele Mailáthhoz.²⁸

Hochwohlgeborener Herr Graf!

Da ich meiner vielen Geschäfte wegen, nicht im Stande bin die Herausgabe des Taschenbuches Thalia²⁹ zu überwachen, sondern die Redakcion desselben dem H. A. v. Gigl³⁰ (k. k. Hofkancelleibeamten) überlassen muß, so bitte ich mich entschuldigt zu halten daß Ihr höchstwerthvoller Beitrag³¹ nicht in demselben erschien, welcher einzig dem Ungeschicke des Hrn Ziegelhauser (Sohnes der Witwe zu deren besten das Taschenbuch erscheint) zuzuschreiben kommt.

Wie sehr ich übrigens Ihren Aufsatz zu würdigen weiß, glaube ich wohl am besten dadurch an den Tag zu legen, indem ich an Hochdieselben das Ersuchen stelle, mir zu erlauben, selben in mein Journal³² aufnehmen zu dürfen, welcher mir gewiß zur vorzüglichen Zierde gereichen wird.

Möchten mich Euer Hochwohlgeboren gefälligst über dieses Ansuchen durch einige Zeilen baldigst verkündigen.

Noch habe ich schließlich zu bemerken, daß auch eine Ballade von mir die den Ungarhelden Menödy behandelt, u. die ich eigens für die Iris schrieb³³ und durch Brandl u. Sauerländer³⁴ an E. Hochwohlgeboren übersendete, nicht in dem benannten Taschenbuche erschien, wahrscheinlich ist selbe jedoch durch Saumseligkeit der benannten Buchhandlung zu spät an sein Ziel gelangt.

Genehmigen E. Hochwohlgeboren bei dieser Gelegenheit die Versicherung der wahrhaftesten Hochachtung

Wien 17. Feber 847.

Ihres
Ergebensten
Dr. Joh. N. Vogl
Redacteur des öst. Morgenblattes
etc. etc.

²⁸ Wiener Stadtbibliothek. Sign. J. N. 8796.

²⁹ A Thalia-t (1812—1862) Georg Julius Ziegelhauser színész alapította 1812-ben és élete végéig, 1820-ig mint a császár- és királyilag támogatott bécsi Theater in der Leopoldstadt évkönyvét szerkesztette. Ekkor özvegye megbízásából J. N. Vogl kerül az évkönyv élére 1849-ig. 1849-től 1862-ig pedig G. J. Ziegelhauser fia, Karl Ziegelhauser.

³⁰ Alexander Gigl (Wien 1821—) a bécsi udvari kancellária tisztviselője és Vogl szerkesztősége idején kiváló munkatársa a Thaliának.

³¹ Valószínűleg Mailáth „Das Bühnenwesen in Ungarn” c. cikkéről van szó, mely 1847-ben jelent meg J. N. Vogl Österreichisches Morgenblattjának 68-ik számában.

³² Az Oesterreichisches Morgenblatt (1836—1848), melyet 1836—1841-ig Ludwig August Frankl, 1841—1848-ig J. N. Vogl szerkesztett.

³³ Vogl Menödy című balladája nem jelent meg az Irisben, mivel Mailáth tárgyi és prozódiai kifogásokat talált benne, ahogy az Voglhoz intézett és általam közölt leveléből (Pest am 18/3—47) kitűnik.

³⁴ Brandl und Sauerländer a XIX. század egyik igen tekintélyes német-

11. Mailáth Voglhoz.³⁵

Pest am 18/3 — 47

Euer Wohlgeboren!

Vor ein par Tagen erhielt ich durch Heckenast ihre Ballade Menödi, die ich in der Iris 1848, mit Vergnügen abdrucken lasse und für die Mitteilung ich mich schönstens bedanke.

Sie werden mir aber in Bezug auf die Ballade zwei Bemerkungen verzeihen. Erstens: hat sich der Fall, der den Stoff der Ballade bildet, wirklich in Szigeth zugetragen? Mir ist das Factum unbekannt, ist es aber ein wirkliches Ereignis, so würde es wol gut sein in einer Anmerkung die Quelle anzugeben; ist aber der Stoff erfunden, so möchte ich Sie bitten statt Szigeth einen anderen Schauplatz der Ballade zu wählen, denn wir Ungarn sind gewohnt Szigeth und Zrinyi in Verbindung zu denken; es geniert jeden ungarischen Leser bei Szigeth einen anderen Namen zu hören. Zweitens: Sie behandeln den Namen Menödi gegen die ungarische Prosodie. Sie skandiren nämlich Menödy und dies ist — nach ungarischer Prosodie — unmöglich. Es muß heißen: Menödy — Menö heißt: „der Gehende“ Diese erste Sylbe dieses Wortes kann nicht lang sein. Es wäre überflüssig — nein es ist nicht überflüssig zu sagen, warum; nämlich, weil nur ein Konsonant darauf folgt; das Ö ist lang, obschon auch nur ein Konsonant folgt, — weil es akzentuiert: Ö, nicht punktirt Ö ist. Sie würden mich sehr verbinden, wenn Sie diese kleinen Aenderungen entweder selbst treffen, oder mir die Erlaubniss geben wollten. Wenn Sie aber die Ballade lassen wollen wie sie jetzt ist, werde ich sie nach ihrem Wunsch abdrucken lassen; haben sie also die Güte mir bald ihren Willen kund zu geben. Mit aller Achtung ihr ergebener

Johann Graf Mailáth

12. Ernst Frhr. v. Feuchtersleben Mailáthhoz.³⁶

Ew. Wohlgeboren!

Erhalten hiemit meine dankbare Bestätigung des Empfanges der Iris 1840. Ich wünschte nur, daß mir mehr Musse gegönnt wäre, um Ihrer freundlichen Einladung continuirlich zu entsprechen. Die ohnehin schon so unbedeutenden Kleinigkeiten,³⁷ welche ich für diesen I-ten Jahrgang einzusenden wagte, waren in der That Alles, was ich Poetisches aufzutreiben im Stande war. Ich muß also geduldig abwarten, ob mir die Verhältnisse etwa wieder Muth und Laune gewähren, etwas derart hervorzu bringen.

országi könyvkereskedőcége. Különösen kiemelendő Johann David Sauerländer (1789—1866), ki régi könyvkereskedőcsalád sarja.

³⁵ Magy. Nemzeti Múzeum Kézirattára: Irodalmi Levelestár.

³⁶ Wiener Nationalbibliothek. Sign. 47/40. Feuchtersleben v. ö. 37. l.

³⁷ Balladen: Donna Anna (Iris 1840. 85. l.); Liebesstimme (u. o.).

Ihrem Unternehmen Glück und Gedeihen wünschend, geharre ich mit
Hochachtung

Wien. 20ten Okt. 839.

Ew. Wohlgeboren
ganz ergebenster Ernst Frhr. v.
Feuchtersleben

13. Gr. Mailáth János Heckenast Gusztávhoz.³⁸

Preßburg am 10. 11. 39.

An Herrn Gustav Heckenast!

Ihr gefälliges Schreiben vom 7-ten dieses Monats ist mir gestern Abends zugekommen. Um keine Zeit zu verlieren, eile ich es auf der Stelle zu beantworten.

Das Zircular an die Mitarbeiter der Iris, welches Sie mir zur Einsicht mitgetheilt, lege ich hier wieder bei: Ich habe mir nur die Freiheit genommen, die ersten Zeilen wegzustreichen, weil das Circular wie Sie richtig bemerken, auch an solche Schriftsteller gesendet werden muß, die zum ersten Jahrgang nichts beigetragen haben.

Das Honorar von 30 Gulden (olvashatatlan szavak) p. Druckbogen scheint mir hinreichend, umso mehr da im Circular ausdrücklich gesagt wird, daß Beiträge von besonderer Wichtigkeit und eigenthümlicher Bedeutsamkeit auch größer honorirt werden sollen.

Sie wünschen, daß ich die honorar Bedingungen bestimme, unter welchen ich an der Redaction der Iris ferner theilnehmen will. Die Antwort ist sehr einfach: ich brauch gar kein Honorar, sondern bitte Sie nur für meine vergangenen und künftigen Bemühungen die Rechnung zu streichen, die ich bei Ihnen ausständig habe, und mir jedesmal sechs freie Exemplare zu geben, und zwar eines der schöneren und 5 der gewöhnlichen Auflage.

Die Circulare an Fürst Schwarzenberg,³⁹ Erzbischof von Erlau,⁴⁰ Grillparzer,⁴¹ Zedlitz,⁴² Prokesch,⁴³ werde ich mit Nachschriften versehen, ich bitte Sie also mir 6, oder wenn Sie wollen 8 von Dr. Saphir⁴⁴ unterschriebene Circularien einzusenden. Es ist besser, wenn ich ein Paar Circularien vorrätig habe, weil es möglich ist, daß vielleicht eines verunglückt durch einen Dintenclex, oder so was dergleichen und mir allen-

³⁸ Wiener Stadtbibliothek. Sign. J. N. 7648. Heckenastot v. ö. 83—115. l.

³⁹ V. ö. 60. l.

⁴⁰ Pyrker János László (1772—1847) az Iris 1840-ik évfolyamában *Be-
merkungen auf einer Reise von Lilienfeld nach Temesvár im Jahre 1806*
című útirajzát közölte (Iris 1840. 73. l.).

⁴¹ V. ö. 24—25. ll.

⁴² V. ö. 61. l.

⁴³ Anton Freiherr von Prokesch-Osten (1795—1876) politikus és író.
Terrénuma a történetírás, régiségtudomány, de írt költeményeket és sike-
rült útleírásokat is. Az Irisnek nem volt munkatársa.

⁴⁴ V. ö. 51. l.

falls noch irgend ein bedeutender Schriftsteller vorkommen könnte, für den ein solches Circular zu verwenden wäre.

Haben Sie die Güte, mir auch ein Exemplar der schöneren Auflage zu senden, damit ich es mit dem Circular durch die Staatskanzlei an Prokesch nach Aachen expedieren kann.

Fürst Pückler-Muskau⁴⁵ ist in Pest, haben Sie ihn um einen Beitrag schon angesprochen? Er wird zwar viel Honorar begehren, aber ein glänzender Namen ist auch viel werth.

An Mashilve Felsenrolf⁴⁶ will ich auch ein Circular schicken. Senden Sie mir also auch für diese ein Exemplar der gewöhnlichen Auflage.

Als von der Herausgabe der Iris zuerst die Rede war, hatten Sie den Gedanken geäußert, sie mit 8, oder 10 Stahlstichen und nach dem Vorbild englischer Eleganz auszustatten — haben Sie darüber schon einen bestimmten Entschluß gefaßt? Mir scheint daß hierüber der Absatz der Iris entscheidend sei. Wenn die wunderschöne Auflage besser geht, als die schönere, halte ich die veränderte Ausstattung nicht für rathsam.

Ich ziehe diese Tage aus, was Sie mir also schreiben oder senden wollen, adressieren Sie künftig: Lange-Gasse No. 210 zweiter Stock:

Ihr Freund
Johann Graf Mailáth.

14. Mailáth levele Heckenasthoz.⁴⁷

Gmunden am 17/8 — 48.

An die Gustav Heckenastische Buchhandlung!

Auf Ihr gefälliges Schreiben vom 15 d. welches mir in diesem Augenblick zukommt, beeile ich mich zu antworten, daß ich Dr. Duller durch die zwei Wigandsche Buchhandlungen noch im vorigen Sommer geschrieben, und ihm gebeten habe zu erlauben, daß die Novelle,⁴⁸ die er so freundlich war für die Iris 842 einzusenden, für 1843 reservirt wurde. Hierauf habe ich keine Antwort erhalten, war also der Meinung, Duller wolle diesen Vorzug nicht genehmigen; dieß that mir wol leid, aber natürlich hatte ich mich darum fügen müssen.

Das Manuscript der Novelle war damals nicht in meinen, sondern in Herrn Heckenasts Händen. Soviel ich mich erinnere, hat er es ebenfalls an Georg Wigand⁴⁹ remittirt, mit dem Bedeuten die Novelle solange zurück-

⁴⁵ V. ö. 65—66. II.

⁴⁶ Mashilve Felsenrolf személyi adatait nem találtuk.

⁴⁷ Magy. Nemzeti Múzeum Kézirattára: Irodalmi Levelestár.

⁴⁸ A Der Tausch c. novelláról van szó, mely 1844-ben jelent meg az Irisben (Iris 1844. 101. l.).

⁴⁹ Georg Wigand (Göttingen 1808—1858) egyike volt Németország legtekintélyesebb könyvkereskedőinek. A könyvkereskedelemben való jártasságot Kassán letelepedett bátyja, Ottó üzletében sajátította el. Később maga is virágzó könyvkereskedést alapít ugyanott, melyet 1834-ben Lipcsébe helyez át.

zuhalten, bis Antwort von Dr. Duller eingelaufen sein wird, ob er gestattet, daß die Novelle für 843 reservirt werde. Was weiter mit dem Manuscript geschehen, ist mir unbekannt. Ich war, wie oben angedeutet, der Meinung Dr. Duller den Druck der Novelle nicht um ein Jahr verzögert wissen, u. habe das Manuscript von Georg Wigand zurückgenommen.

Die Irrung, in die wir hiedurch gerathen sind, ist uns dadurch erklärbar, daß irgend ein Brief verloren gegangen sein muß, so daß dr. Duller entweder meinen Brief, in welchem ich um die Erscheinung für 843 ersuche, nicht erhalten hat, oder seine Antwort verloren gegangen ist. Wenn Herr Heckenast an dr. Duller schreibt, würde er sehr gut sein Dr. Duller zu ersuchen, die Novelle uns für die Iris 844 zu überlassen; es wäre doch gar zu unangenehm, wenn wir durch Ereignisse und Zufälle die außer dem Wirkungskreis der Direktion gelegen sind, ganz um Dullers Novelle kommen sollten.

Bis Ende dieses Monats bleibe ich hier. Anfangs oder bis zur Hälfte Septembers bin ich in Pest. Wenn also irgend etwas an mich einlaufen sollte, so heben Sie mir es gefälligst bis zu meiner Ankunft auf.

Ihr Freund
Mailáth

15. Mailáth levele Heckenasthoz⁵⁰

Wien am 18/5 — 48

An Herrn Heckenast!

Da der Druck der Iris nächstens beginnen muß, sende ich Ihnen was bisher bei uns eingelaufen ist, und was ich zur Aufnahme angenommen habe, und zwar:

1. St. Stefan, Ballade von Adolf Bube.⁵¹
2. Die Kindheit, Gedicht v. Theodor Klein.⁵²
3. Mina v. Aragonien, Ballade v. gr. Oldofredi-Hager.⁵³
4. Das Schwanenlied der Sybille v. Wolfram Bucher.⁵⁴
5. Die trauernden Bäume v. Jeanne Marie⁵⁵ (Prosa).

Von diesen Beiträgen war Nr. 1 schon für 847 eingesendet. Nr. 3 muß gedruckt werden, sonst bringt uns die Gräfin um. Sie hat schon 847 das

⁵⁰ Magy. Nemzeti Múzeum Kézirattára: Irodalmi Levelestár. — Mailáthnak ez a levele az 1849-ik esztendőre tervezett Irisre vonatkozók, mely az előfizetők megfogyzatkozott száma miatt már nem jelent meg.

⁵¹ V. ö. 66—67. ll.

⁵² Theodor Klein (1820—1865) kereskedő, majd biztosító intézeti titkár, ki szabad óráit a költészetnek szentelte. Lírai költeményei több kötetben jelentek meg. (Strassburg 1838, 1847, 1857, 1859.)

⁵³ Oldofredi-Hager Júlia grófnő (Debreczen 1813—1879) elbeszélésekkel, költeményekkel szerepel az Irisben.

⁵⁴ Wolfram Bucher személyi adatait nem találtuk.

⁵⁵ Jeanne Marie Gayette-Georgens (Kohlberg 1817—1895) Jeanne Marie álnéven ismert népszerű írónő.

Erscheinen erwartet, und mir sehr klagend geschrieben als sie selbe damals in der Iris nicht fand — Nr. 4. ist ein sehr gelungenes Gedicht, und wird der Iris zur Zierde dienen. — Nr. 5 ist ein guter Aufsatz. — Meinen Beitrag: Ferdinands Königswahl und Krönung erhalten Sie in wenig Tagen.

Von Frau v. Binzer,⁵⁶ Stifter,⁵⁷ und Walter Tesche⁵⁸ werden die Beiträge direkt an Sie eingegangen sein, also ist die Iris gedeckt.

Mein Aufsatz wird anderthalb Bogen groß. Stahlstiche: 1. Erzherzogin Sophie,⁵⁹ braucht keine Erklärung. 2. Waisenkinder. Fraglich, ist noch von 847 übrig. 3. Vignette zu Stifters Erzählung; braucht keine Erklärung. 4. Landschaft v. Alt,⁶⁰ 5. Lesendes Kind, 6. Müssen noch erklärt werden; für eines wäre J. v. Zerffy,⁶¹ in Pest zu ersuchen, eines an Julie Grossmann⁶² nach Breslau zu schicken, (am besten für Grossmann das lesende Kind). Das dritte einem Wiener Poeten. — Sobald ich meinen Beitrag abgesendet habe, reise ich ab. Wohin? Frankfurt, oder Berlin, oder Tyrol; ich weis es selbst noch nicht.

Leben Sie wohl bis auf, so Gott will, glückliches wiedersehen. Ihr Freund Johann Graf Mailáth.

N. S. Die Iris wird wenigstens schöner zu Grab getragen als die ungarische Verfassung. Noch eins: ich lege noch bei a) ein Gedicht v. Oldofredi Hager, Meiner kleinen Isa Grab. b) Gedankenswilde Jagd v. Jeanne Marie (Marie Gayette zu Dresden). Wenn ersteres noch Platz haben kann, so nehmen sie es auf; das Zweite in dem Fall, daß „Die trauernden Bäume“ keinen Platz hätten.

16. Betty Paoli levele Mailáthhoz⁶³.

Herr Graf!

Ihrer gütigen Aufforderung folge leistend, bin ich so frei Ihnen hienmit eine humoristische Novelle⁶⁴ zu übersenden, der ich wenn sie anders so glücklich ist Ihren Beifall zu erhalten, ein Plätzchen in der Iris für 843 zu gönnen bitte. Ich hätte nicht so lange gezögert sie Ihnen einzuschicken, wenn ich nicht durch fast beständiges Kränkeln, von jeder Be-

⁵⁶ Emilie Binzer, szül. Emilie v. Gerschau (Köln 1801—1891) töbnyire Ernst Ritter álnéven írt. Sok esztendőn keresztül Ausztriában élt és a legjobb osztrák írókkal érintkezett.

⁵⁷ Adalbert Stifter. V. ö. 91—106. II.

⁵⁸ Walter Tesche személyi adatait nem találtuk.

⁵⁹ Sophie Friderike Dorothea (München 1805—1872) Ferenc Károly osztrák főherceg felesége, I. Ferenc József édesanyja.

⁶⁰ Jakob Alt a XIX. században Bécsben élő tájképfestő és litografus.

⁶¹ Josephine Zerffy személyi adatait nem találtuk.

⁶² Julie Grossmann, szül. Julie Menzel (Freistadt in Schlesien, 1790—1860) elbeszéléseiről és költeményeiről ismert írónő.

⁶³ Wiener Stadtbiblioth. Sign. J. N. 28068. — Betti Paolit v. ö. 57—58. I.

⁶⁴ Bekenntnisse. Humoreske, mely az Iris 1843-ik évfolyamában jelent meg (Iris 1843. 1. I.).

schäftigung abgehalten worden wäre. Außerdem nehme ich mir noch die Freiheit Ihnen ein Gedicht⁶⁵ (ebenfalls für die Iris) einzusenden, daß ich Ihrer gütigen Berichterung, besonders empfehle, es ist von einem meiner Freunde einem zwar noch wenig bekannten, aber wie ich glaube, sehr talentvollen Literaten, der, da er nicht die Ehre hat Sie persönlich zu kennen, mich ersuchte, Ihnen seinen Beitrag zuzustellen. Ich entledge mich nun dieses Auftrags und wünsche sehr, daß es zu allseitiger Befriedigung geschehen möge.

Sollte Ihnen meine Novelle aus irgend einem Grund zur Aufnahme in die Iris nicht geeignet scheinen, so bitte ich Sie höflichst, Herr Graf, mich bei Zeiten davon zu benachrichtigen, damit ich auf andere Weise darüber verfügen könne.

Genehmigen Sie den Ausdruck der ausgezeichnetesten Hochachtung mit der ich die Ehre habe zu sein,

Herr Graf

Wien am 27. Februar 842.

Ihre ergebenste

Betti Paoli

17. Betty Paoli Mailáthhoz⁶⁶.

Wien, am 19-ten Februar 843.

Hochgeehrter Herr Graf!

Das Bedürfnis für jede Güte, die mir erwiesen wurde, zu danken, war von jeher eines der lebhaftesten in meiner Natur und Ihnen gegenüber möchte ich mich seiner gerade am wenigsten entwöhnen; darum erlaube ich mir diese Zeilen an Sie zu richten, die Ihnen sagen mögen, wie glücklich mich der Beifall macht, den Sie meiner Arbeit zu spenden so gütig waren. Solche Worte der Zustimmung und Anmuthigung müssen wohl jedem theuer und wichtig sein, für mich aber waren sie von doppeltem Werth, denn ich empfing Ihr werthes Schreiben, in einer jener Stimmungen, wo man sehr geneigt wäre, die Poesie für immer aufzugeben, und es bedurfte wahrlich eines so wichtigen Impulses um mich wieder zu Ihr zurückzuführen. Ich habe Ihnen also nicht bloß für die Freude zu danken, die mir Ihr Lob verursachte, sondern auch für die Erhebung, die ich daraus schöpfte, und durch die manches künftige Gelingen gesichert werden dürfte.

Genehmigen Sie, Herr Graf, die Versicherungen der besonderen Hochachtung mit der ich verbleibe

Ihre

ergebenste

Betty Paoli

Schuttengasse No 403 zweiter Stock.

par Adresse de Mme Joseph Wertheimer.⁶⁷

⁶⁵ Nem sikerült megállapítanunk a költemény címét és szerzőjét.

⁶⁶ Wiener Stadtbibliothek. Sign. J. N. 28070.

⁶⁷ Joseph Ritter Wertheimer a XIX. században élő író. Számos bécsi

18. Mailáth levele Anton Ritter v. Geigerhez⁶⁸.

Pest, am 14/6—42

Auf Ihre Anfrage vom 8/6 d. eile ich zu erwiedern, dass Ihr Beitrag für die Iris: „Der Weg“ weder mir noch Heckenast zugekommen ist. Wir führen ein Verzeichnis über die einlaufenden Beiträge, u. es findet sich keine Spur auch kann ich mich durchaus nicht besinnen, je etwas unter der Aufschrift: „Der Weg“ gesehen zu haben. Ich muss Sie daher bitten, wenn Sie die Iris 844. mit einem Beitrag beehren wollen, denn für 843 ist das Mscript schon im Druck — bitte folgende Adresse zu benützen zu wollen: An Herrn Gustav Heckenast Buchhändler zu Pest. Auf den Beitrag selbst bitte ich nur zu schreiben: Beitrag für die Iris 844.

Ich bedauere von Herzen die Irrung die mich um Ihren geschätzten Beitrag bringt und habe die Ehre mit aller Achtung zu verbleiben Ihr ergebenster

Johann Graf Mailath

19. Friedrich Schwarzenberg herceg Mailáthhoz⁶⁹.

(Levéltőredék)

Lieber alter Freund!

Ich danke Dir für Deine wohlvollendsten Zeilen und für Deinen gemüthlichen freundlichen Gruß...

Es ist mir mein Mayerhof abgebrannt und alle meine Denkfähigkeit muss sich darauf beschränken alte Schulden zu zahlen und neue zu machen, Du begreifst also, daß ich nicht in der Stimmung bin mit den Musen zu kosen.

20. Gróf Mailáth János Adolff Bubehez⁷⁰.

Pest am 27/2—43.

Ihre freundliche Zuschrift vom 10t Jänner, ist mir erst vor ein par Tagen zugekommen. Das Gedicht „der Zauberring“, ⁷¹ welches ihrem Brief beilag, würdte ich sehr gerne in die Iris 844. aufnehmen, wenn dies noch möglich wäre, aber die Iris 844. ist schon vollständig beisamen, u. in der Cenzur.

Für das Jahr 1845. sind schon mehrere Beiträge bei mir; die Übrigerbarati intézmény megalapítója. Segítőtársa felesége, az augsburgi Henriette Ulmann, kinek Betti Paoli több esztendőn keresztyén társalkodónője volt.

⁶⁸ Wiener Nationalbibliothek. Sign. 53/48. — Olvashatatlan címzés miatt (talán Geiger) a személyi adatok nem állapíthatók meg.

⁶⁹ Wiener Stadtbibliothek. Sign. J. N. 84/70. — Schwarzenbergéről v. ö. 60. l.

⁷⁰ Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattára: Irodalmi Levelestár. — V. ö. 66—67. ll.

⁷¹ Der Zauberring románc, mely 1845-ben jelent meg az Irisben. (Iris 1845. 251. l.)

gen sind fest zugesagt, so daß die Iris 845. in wenigen Monaten wenigstens zur Hälfte bei mir fertig liegen, im Übrigen aber noch im Laufe dieses Jahres bestimmt zusammen kommen wird.

Ich ersuche Sie also mir das Gedicht „der Zauberring“ für die Iris 845. gefälligst zu überlassen. Da ich hoffe, dass Sie mir diess zusagen werden, behalte ich den Zauberring zurück, bis ich Ihre Antwort erhalte. Mit aller Hochachtung ihr ergebener

Johann Graf Mailáth

Schreiben Sie mir entweder durch die Heckenastische Buchhandlung durch Gelegenheit, oder wenn Sie wollen, durch die Post. Im letzteren Fall legen Sie auf die Adresse: Pest Badgasse, Polakisches Haus.

21. Gróf Mailáth Adolf Bubehez⁷².

Pest am 19/3—47.

Euer Wolgeboren!

Sie haben mir durch Heckenast eine Ballade⁷³ für die Iris 848 zugesendet; indem ich Ihnen für die Theilnahme danke, die Sie dem Taschenbuche schenken, erlaube ich mir die Frage, ob ich die Ballade — falls ich sie 1848 nicht abdrucken lassen könnte — nicht für 849 aufheben darf? ich stelle die Frage darum, weil ich die Ballade einerseits nicht gern misse, und anderseits 848 schon zwei ungarische Stoffe in der Iris sein werden, und ich nicht weiss ob drei Stoffe der Art dem deutschen Publikum nicht zu viel sind. Ihrer freundlichsten Antwort entgegensehend, habe ich die Ehre mit aller Achtung zu sein Euer Wolgeboren

ergebener

Johann Graf Mailáth

22. Johann Gabriel Seidl Mailáthhoz⁷⁴.

Ewr. Hochgeboren!

Verehrtester Herr und Freund!

Ihre werthen Zeilen vom 19-ten d. M. geben mir den erfreulichen Anweis, dass Sie meiner nicht vergessen haben. Was jedoch Ihren freundlichen Antrag im Betreff einer Erzählung von Julia v. Grossmann⁷⁵ anbelangt, so muss ich aus mehrfachen Gründen dafür danken. Für's erste bin ich für mein eigenes Taschenbuch: „Aurora“⁷⁶ ebenfalls mehr als hinlänglich versorgt und eher wegen Überflusses als wegen Mangels in Ver-

⁷² Magy. Nemzeti Múzeum Kézirattára: Irodalmi Levelestár.

⁷³ A ballada: *St. Stefan*, melyet Mailáth az Iris 1849-iki évfolyamában akart közölni (lásd Heckenasthoz intézett levelét: Wien am 18/5 — 48), de a zsebkönyv közben megszünt.

⁷⁴ Wiener Nationalbibliothek. Sign. 54/4. — V. ö. 34—35. II.

⁷⁵ V. ö. az 55. sz. levél jegyzetét.

⁷⁶ Az Aurora bécsi irodalmi zsebkönyv, melyet J. G. Seidl adott ki és szerkesztett 1828—1851-ig.

legenheit. Für's zweite, muss ich die Theilnahme der Frau v. Grossmann mit welcher ich schon seit mehr als anderthalb Jahrzehnten in Correspondenz stehe, in neuester Zeit mehrfach ablehnen, da ich in Collisionen-fälle von inländischen Mitarbeitern den Vortritt lassen zu müssen glaubte. Übrigens sprach ich mit dem Herausgeber des Taschenbuches: „Gedenke mein!“⁷⁷ Herrn Joseph Pfautsch,⁷⁸ allein auch er ist schon versorgt und hat gleichfalls Frau v. Grossmann schon mehrfach, wegen Nichtaufnahme eingesendeter Beiträge um Entschuldigung bitten müssen. Ich wüsste daher nur einen einzigen Ausweg, — nämlich „Die Wiener Praterzeitung“,⁷⁹ in welchem Falle es jedoch rathsam wäre, des Honorars wegen mit dem Verleger J. P. Sollinger⁸⁰ direkt sich ins Einvernehmen zu setzen; wie-wohl auch das wenig Aussicht scheint. Sie entschuldigen mich also wohl, wenn ich in dieser Beziehung Ihrem Wunsche nicht entsprechen kann; in jeder anderen Hinsicht wird es mir ein Vergnügen seyn Ewr. Hochgebornen dienen zu können.

Den freundlichen Gruss an Direct. Arneth⁸¹ habe ich gemacht; er lässt ihn mit herzlichem Danke erwidern. Der arme Mann befindet sich jetzt in sehr trauriger Stimmung, da sein, bei der Schatzkanzlei angestellter Sohn Alfred so bedenklich krank darniederliegt, dass man seit gestern an seinem Aufkommen zweifelt.

Indem ich mich Ihrem wohlgeneigten Andenken bestens empfehle, verbleibe ich mit wahrer Hochachtung

Wien, am 23. März 847.

Ewr. Hochgeborn ergebenster
Joh. Gabriel Seidl

Heckenast Gusztáv könyvkiadó levelezése.

23. Otto Prechtler Heckenast Gusztávhoz.⁸²

Wien am 28. April 841.

Euer Wohlgeboren!

Ihre namentlich im Ausland so sehr creditierte Firma, so wie die schöne Ausstattung der bei Ihnen verlegten Artikel bestimmt mich Ihnen den Verlag meiner Gedichte anzubiethen. Mein Name und seine Geltung dürfte Ihnen bekannt seyn und ich erlaube mir nur zu bemerken, dass

⁷⁷ Gedenke mein! Taschenbuch, bécsi irodalmi zsebkönyv, melyet Friedrich J. Pfautsch adott ki 1832—1859-ig.

⁷⁸ Joseph Pfautsch közelebbi adatait nem találtuk.

⁷⁹ Der Wiener Prater. Humoristisch-satyrischer Volkskalender, melyet M. Fangelmaier szerkesztésében I. P. Sollinger adott ki 1853—1854-ig Bécsben.

⁸⁰ Johann Paul Sollinger (Bécs 1795—1850) bécsi könyvkereskedő és könyvkiadó.

⁸¹ Joseph Calasanz Arneth (Leopoldschlag, 1791—1863) régiségtudós. 1840-től a K. K. Münz- u. Antiken-Kabinet igazgatója.

⁸² Wiener Stadtbibliothek. Sign. J. N. 8121. — v. ö. 65. l.

unser Grillparzer⁸³ sein besonders günstiges Urtheil über die Sammlung auszusprechen veranlasst seyn würde, falls Sie darauf reflektieren. Auch dürfte die günstige Stimmung des Publikums für mich und das Zutreffen, mit welchem man der Aufführung zweyer Dramen von mir im Hofburgstheater entgegen sieht zur Zeit des Erscheinens der Gedichte nachhältig zu dem Absatze mitwirken. Da ich die Literatur Verhältnisse in Betreff lyrischer Artikel kenne und vorzüglich nur auf Verbreitung im Ausland und seine schöne Ausstattung sehe, so glaub ich in Betreff des Honorars keine hohen Forderungen zu stellen, wenn ich vorläufig 100 f. öw. und 7 Frey-Exemplare als Honorar vorschlage. Ich ersuche Ew. Wohlgeboren mir gütigst binnen 8 Tagen Ihren geneigten Entschluss wissen zu lassen, um im Falle wir in Verbindung treten sollten, Ihnen das bereits zensurirte Manuscript mittheilen zu können.

Ew. Wohlgeboren
ergebenster

Otto Prechtler

(k. k. Hofregistrant der montanistischen Hofkammer
Stadt. Himmelpfortgasse. Amtsgebäude im Bureau.)

24. G. A. Pichler Heckenast Gusztáv kiadóhivatalához⁸⁴.

Löbl. Verlagshandlung!

Gefertigter hat beiliegende Lieder Stelzhammers in Musik gesetzt u. wünscht sie in Verlag zu geben. Da Hr. Fr. Stelzhammer⁸⁵ eine Ihnen bekannte u. befreundete Persönlichkeit ist, so erlaubt er sich diese Lieder zur Einsicht einzusenden u. zur Verlagsübernahme gegen beliebiges Honorar anzubieten. Sollten sie nicht entsprechen oder eine löbl. Handlung überhaupt nicht geneigt sein, sie zum Druck zu befördern, so bittet er sie, durch Buchhändler Gelegenheit in die hiesige Duyliche Handlung gefälligst remittieren zu wollen.

Mit Hochachtung

Salzburg am 20 Septb. 1857

G. A. Pichler

25. H. R. v. Levitschnigg Heckenasthoz⁸⁶.

Euer Wohlgeboren!

Ich habe ein neues Buch vollendet „Wien wie es war und ist, Federzeichnungen“⁸⁷ von Levitschnigg“ betitelt. Es würde genau bemessen zehn Druckbogen, 160 Seiten in Oktavformat geben.

⁸³ Lásd 24—25. II.

⁸⁴ A Franklin-Társulat Archivuma, Budapest. — V. ö. 89. I.

⁸⁵ V. ö. 88. I.

⁸⁶ A Franklin-Társulat Archivuma, Budapest. — V. ö. 46. I.

⁸⁷ Heckenast nem vállalta a *Wien wie es war und ist, Federzeichnungen*-

Der Inhalt lautet:

1. Der Prater und seine letzten Mohikan's.
2. Die Musiknoth.
3. Lizarer und Handschuh.
4. Der Tanz einer Wissenschaft.
5. Der Theaterverbitterer.
6. Salon und Presse.
7. Billard und Spieltisch.
8. Der Kunstsalon.
9. Oberon und die Wiener Zofe oder die Wiener Stubenmädchen.
10. Kleincalifornien in Wien oder die Börsianer.
11. Die Urenkel des Hans Sachs oder die Wiener Schusterbuben.
12. Kamelien auf der Bühne.
13. Das Fräulein von der Seife oder die Wiener Wäschermädchen.
14. Das Ballet in Wien.
15. Die Wiener Volkssänger.
16. Scholz im Olymp.
17. Der nordische Herkules und die Wiener Fiaker.
18. Therese Krones und die Prinzessin vom Tandelmarkt.
19. Der Banknotenfälscher.
20. Die Konzertsaison.
21. Die Hexenküche in der Jägerzeile.
22. Krizzenspiele in Wien.

Meine Bedingungen wären Hundert Gulden Oest. W. Honorar, gleich bei Übernahme des Manuscriptes durch Ihren Herren Kommissionär ein für alle Mal auszuzahlen, gleichviel ob das Buch eine oder, was bei dem Inhalt denkbar, mehrere Auflagen erlebt; ferner drei Freixemplare. Sollte das Buch wie ich in Wahrheit hoffe, regen Absatz finden — Titel und Inhaltsverzeichnis sind gut gewählt — so wäre ich auch gerne bereit, einen zweiten Band hiezu zu schreiben. In Behoffnung einer geneigten baldigen Antwort mit tiefer Hochachtung

Wien 13/12 59.

Euer Wohlgeboren
ergebenster
Lewitschnigg.

Meine Adresse
Wien Wieden Waggasse N. 489
2-Stiege, 3. Stock, Thür 18.

26. „Lesehalle der deutschen Studenten Prag“ Heckenasthoz⁸⁸.

Euer Wohlgeboren!

Verehrtester Herr!

Für die freundliche Güte, mit der Sie uns die Werke unseres Landsmännischen Dichters Adalbert Stifter zukommen liessen, sage ich Euer Wohlgeboren im Namen des Ausschusses der Lesehalle der deutschen Studenten in Prag den innigsten Dank. Ich kann Sie, geehrtester Herr! nur versichern, dass die wohlwollende Anerkennung unseres Strebens die wir aus dem uns von Ihnen zu Theil gewordenen wertvollen Geschenke entnahmen, für uns eine Aufmunterung ist, auf dem eingeschlagenen Wege fortzuschreiten und stets für Wissenschaft und Deutschtum einzutreten.

Mit nochmaligem verbindlichstem Danke und dem Wunsche nach Erhaltung Ihres Wohlwollens für unser Institut zeichne ich mich Hochachtungsvoll

Prag, 29. Mai 1868.

Ihr ergebener
Richard Hasenörl
d. Z. Vorstand d. L.

27. P. K. Rosegger Heckenasthoz⁸⁹.

Graz, den 10. Okt. 869.

Geehrter Herr!

Mit Freuden lese ich, dass Sie eine Herausgabe von Stifters Briefen veranstaltet haben. Ich bin ein grosser Verehrer unseres Stifter u. habe sogar einmal Gelegenheit gehabt, mit ihm persönlich zu verkehren. Man hat bei Ihm stets Gutes u. Edles erfahren, darum habe ich die par Besuche bei ihm aufgeschrieben u. nachdem ich heuer in meinen Ferien auch des Dichters Grab besucht habe, schrieb ich einen Aufsatz „Eine Kunde von Adalbert Stifters Grab“, welchen ich in der hiesigen „Tagespost“ zu veröffentlichen gedenke.⁹⁰

⁸⁸ A Franklin-Társulat Archivuma, Budapest.

⁸⁹ Dr. Radó Antal autogramgyűjteményéből, Budapest. V. ö. 109—115. l.

⁹⁰ Roseggernek nem sikerült Stifterről szóló cikkét a Tagespostban elhelyezni. (A Tagespost gráci politikai és irodalmi napilap, melyet 1862—1882-ig a prágai származású Adalbert Viktor Svoboda szerkesztett, aki elsőnek ismerte fel Rosegger tehetségét.) Ekkor 1870. január 21-én többek között a következőket írja Heckenastnak: „Ich möchte zum Sterbetag unseres Stifter (28. Dez.) gern einen Aufsatz über ihn veröffentlichen; da aber die hiesige Tagespost vor noch nicht langer Zeit einen ähnlichen Artikel über Stifter gebracht hat, und ich sonst mit nur wenigen Redaktionen in Verkehr bin, so bin ich in Verlegenheit an welches Blatt ich mich wenden soll. Da fällt mir ein, das Vernünftigste könnte sein, meinen Aufsatz „Zwei Besuche bei Adalbert Stifter“ an Ew. Wohlgeboren zu senden, Sie sind sicher mit vielen Blättern in Verkehr, und vielleicht könnten Sie das Stückchen mit

Ich sehne mich sehr, die neuherausgegebenen „Briefe“⁹¹ zu besitzen, aber die Anschaffung derselben kommt mir eben etwas kostspielig.

Nun will ich sie heute fragen, ob Sie geneigt wären mir ein Exemplar der „Briefe“ zukommen zu lassen, wenn ich dafür mit meinem zu ver-
öffentlichendem Aufsatz eine eingehende Besprechung verbände?

Sie würden mir damit etwas Liebes erweisen und mir wäre es auch eine Freude, den nachgelassenen Werken Stifters ihre gebührende Würdigung zu geben.

Ich erwarte mit Spannung Ihre Antwort und zeichne mich

Hochachtungsvoll

P. R. Rosegger

Graz, Wissenburggasse N. 1332.

Nebenbei erlaube ich mir noch mich zu erkundigen, ob Sie mein „Zither und Hackbrett“⁹² vorrätig haben u. damit ein Geschäft machen? Ich möchte nämlich wissen, wie weit der Kreis der steirischen Mundartdichtung in der Lesewelt gezogen ist, umsomehr, da ich bereits ein zweites Bändchen⁹³ dem Verlagshändler Hn. Pock verkauft habe.

2. Németországi és osztrák írók közleményeinek címjegyzéke pesti német folyóiratainkban a XIX. század első felében.

Jelzések és rövidítések:

a = anekdota; af = aforizma; d = dialogus; e = elbeszélés;
é = értekezés; f = folytatólagos közlemény; h = humoreszk;
I₁ = Iris folyóirat; I₂ = Iris zsebkönyv; k = költemény;
kc = karcolat; kl = költői levél; l = lap; m = monda; n =
novella; P = Pannonia; p = polemia; pr = próló; r = rejt-
vény; Schm = Der Schmetterling; Sp = Der Spiegel; sz = szám;
U = Der Ungar; u = utirajz; v = vígjáték.

Graf Anton Alexander Auersperg: Lebensharfen k. I. 1825, 17. sz.
Das Zusammentreffen k. I. 1826, 4. sz. Frage k. I. 1826, 12. sz. Volks-

wenig Mühe irgendwo unterbringen.“ — (Anton Radó: Rosegger in Budapest. Pester Lloyd 1918. július 3.) — Nem sikerült megállapítanunk, hogy Heckenast teljesítette-e Rosegger kérését.

⁹¹ Adalbert Stifters Werke. Briefe. Hg. von Johannes Aprent. 3 Bde. Pest, 1869. Verlag v. Gustav Heckenast.

⁹² Zither und Hackbrett — Rosegger verseinek gyűjteménye — 1869-ben jelent meg Pocknál, az ismert gráci könyvkiadónál és könyvkereskedőnél.

⁹³ Tannenhartz und Fichtennadeln. Gedichte, Schwänke, Skizzen und Lieder in oberösterreichischer Mundart. Graz und Leipzig 1870. Verlag: Pock.

bräuche k. Schm. 1850, 6. sz. Gedichte k. Schm. 1850, 22. sz. *Eduard Bauernfeld*: Anastasius Grün é. Schm. 1850, 19. sz. Sonette k. I₂ 1840, 263. I. *Adolf Bube*: Lambas von Auria k. I₂ 1843, 365. I. Der Zauberring k. I₂ 1845, 251. I. Kinderspiel k. I₂ 1848, 331. I. *Ignaz Franz Castelli*: Kleinigkeiten k. P. 1821, 54. sz. Alte Sprüche im neuen Gewande af. P. 1822, 66. sz. f. Vorwort k. I₁ 1825, 2. sz. Vorwort k. I₁ 1826, 1. sz. Scherz-Glosse k. I₁ 1826, 9. sz. Susanne k. I₁ 1827, 95. sz. *Ludwig Deinhardstein*: Aeneas und Dido k. P. 1821, 60. sz. *Franz Dingelstedt*: Boa Konstraktor n. Sp. 1838, 82. sz. f. *Karl Ferdinand Dräxler-Manfred*: Einer schönen Jüdin k. I₂ 1841, 426. I. Die Schlafende k. I₂ 1847, 113. I. *Eduard Duller*: Heinrich der Vierte k. I₁ 1827, 52. sz. Im Strome k. I₁ 1827, 76. sz. Knabenzeit k. I₁ 1827, 87. sz. Lieder k. I₁ 1828, 74. sz. Lieder k. Sp. 1829, 51. sz. Der Johannisregen k. Sp. 1830, 40. sz. Intermezzo d. Sp. 1830, 48. sz. Der Tausch n. I₂ 1844, 101. I. *Michael Enk*: Emy oder die Frauen kc. I₁ 1826, 4. sz. f. Naniska e. I₂ 1840, 80. I. Die letzte Thräne e. I₂ 1841, 161. I. Gedichte k. I₂ 1842, 119. I. Gnomen af. I₂ 1843, 193. I. Aphorismen af. I₂ 1845, 195. I. *Wilhelm Frh. v. Eyb*: Liebesrecept k. P. 1821, 55. sz. Der Ritter und der Sänger k. P. 1821, 70. sz. Morgen, Abend, und Nacht k. P. 1822, 9. sz. Am Bache k. P. 1822, 13. sz. Das todte Kind an seine Aeltern k. P. 1822, 26. sz. Heinrich und Florette k. P. 1822, 52. sz. f. Nacht-Gemälde k. I₁ 1825, 4. sz. Zriny k. I₁ 1825, 7. sz. Tammeamea a. I₁ 1825, 23. sz. Taubenlieder k. I₁ 1825, 35. sz. f. Die Erkletterung der Feste Alcluith e. I₁ 1826, 20. sz. Mai-Lieder k. I₁ 1826, 67. sz. f. Des Ritters Kreuzfahrt k. I₁ 1826, 100. sz. Ermunterung k. I₁ 1826, 106. sz. Geburtstagsgabe k. I₁ 1827, 41. sz. Taubenlieder k. I₁ 1827, 55. sz. f. Zawisch von Rosenbergs Liebeslied k. I₁ 1827, 67. sz. Des Vöglerin Morgenlied k. I₁ 1827, 96. sz. Taubenlieder k. I₁ 1827, 152. sz. f. Grabenlieder k. I₁ 1828, 13. sz. f. Am Feldrain im Sommer k. I₁ 1828, 83. sz. *Leopold Feldmann*: Weihnachten e. U. 1845, 304. sz. Eine nächtliche Wanderung e. U. 1846, 17. sz. f. Die Ofner und Pesther Frauen kc. U. 1846, 18. sz. Die Pusste kc. U. 1846, 19. sz. Vom Vaterlande k. U. 1846, 23. sz. Ein Künstlerdebut kc. U. 1846, 25. sz. f. Leier und Blumen k. U. 1846, 34. sz. Beatrice die Cenci n. U. 1846, 79. sz. f. Gedichte von Császár k. U. 1846, 119. sz. Brief des Agricola . . é. U. 1846, 146. sz. f. Die Pesther Industriaustellung im Jh. 1846, é. U. 1846, 198. sz. f. Der Liebe Los n. U. 1846, 226. sz. f. *Ernst Frh. v. Feuchtersleben*: Ueber das Genie kc. I₁ 1826, 21. sz. f. Iris k. I₁ 1826, 45. sz. Zriny k. I₁ 1826, 48. sz. Götter k. I₁ 1826, 72. sz. Aphorismen af. Sp. 1829, 32. sz. Epigrammatische Albumblätter af. I₂ 1840, 180. I. Der Einsame k. I₂ 1841, 428. I. *Adolf Foglar*: Die Macht der Verhältnisse k. Schm. 1847, 5. sz. *Ludwig Foglar*: Wald-Symphonien k. Sp. 1845, 75. sz. Neuere Gedichte k. Sp. 1845, 90. sz. Frauen und Weiber kc. Sp. 1845, 103. sz. Männer und Herrn kc. Sp. 1845, 104. sz. Eine Scene aus der Unterwelt d. Sp. 1846, 4. sz. Das Genie und der Teufel k. Sp. 1846, 6. sz. Sonne und Nebel k. Sp. 1846, 21. sz. Hier liegt ein Musikant begraben k. Sp. 1846, 24. sz. Bücher und Herzen k. Sp. 1846, 25. sz. Poetische Gestalten k. Sp. 1846, 34. sz. f. Aus den Memoiren eines Buchbinders kc. Sp. 1846, 62. sz. f. Die durs-

tende Erde k. Sp. 1846, 67. sz. Die Braut k. Sp. 1846, 93. sz. f. Sucht die Schönheit im Gemüthe k. Sp. 1846, 100. sz. Eine Stadtgeschichte k. Sp. 1846, 103. sz. Abschied von München k. Sp. 1847, 12. sz. Ruderschlag k. Sp. 1847, 40. sz. Jubel k. Sp. 1847, 45. sz. Ein Blick voll Liebe k. Sp. 1847, 68. sz. Dichterzorn k. Sp. 1847, 74. sz. Jeremias k. Sp. 1848, 58. sz. Achtundvierziger k. Sp. 1848, 67. sz. Gedichte k. Sp. 1848, 74. sz. Ruhelos k. Schm. 1846, 31. sz. Der Fuchtelhans e. Schm. 1846, 47. sz. Auf — nach Visegrád kc. Schm. 1847, 19. sz. Stab und Leuchte k. Schm. 1847, 43. sz. *Ludwig August Frankl*: Die Cillerthalerin im Insurrections-Kriege 1809. k. I₂ 1840, 59. I. Gedichte k. I₂ 1840, 94. I. Gedichte k. I₂ 1841, 405. I. Gedichte k. I₂ 1842, 184. I. *Joseph Emanuel Hilschers* Dichtungen k. I₂ 1842, 419. I. *Gustav Freytag*: Entfremdete Herzen n. Sp. 1852, 200. sz. f. *Emanuel Geibel*: Nachts am Meere k. U. 1845, 20. sz. *Franz Gräffer*: Von einer Shakespeare betreffenden neuen Unternehmung é. P. 1820, 104. sz. Nach Pannonien k. P. 1820, 46. sz. Wo lag das Paradies? é. P. 1821, 46. sz. Zur literatur des Caffeh é. P. 1821, 51. sz. Kleine Denkwürdigkeiten é. P. 1821, 53. sz. Neue Aussicht zur Completirung des Livius é. P. 1821, 56. sz. Bona und Brunoro k. P. 1821, 62. sz. Kleine Denkwürdigkeiten é. P. 1821, 66. sz. Curiose Todesfälle é. P. 1821, 69. sz. Der Dichter des Nibelungenliedes, ein Ungar é. P. 1821, 70. sz. Die Vergeltung e. I₁ 1825, 1. sz. Die Mahlzeit e. I₁ 1825, 35. sz. Charaktere kc. I₁ 1825, 38. sz. Der schweinerne Gast e. Sp. 1841, 28. sz. *Franz Grillparzer*: Die Ruinen des Campo Vaccino in Rom k. P. 1820, 62. sz. Berthas Lied in der Nacht k. P. 1820, 70. sz. Weh' dem, der lügt v. I₂ 1840, 77. I. Der arme Spielmann e. I₂ 1848, 1. I. *Friedrich Halm*: Lustige Hochzeitlieder k. I₂ 1840, 61. I. Italien k. I₂ 1841, 71. I. *Joseph Frh. v. Hammer-Purgstall*: Metrische Correspondenz kl. I₂ 1840, 184. I. Leila k. I₂ 1841, 93. I. Sebba e. I₂ 1842, 191. I. Rakasch und ihr Sohn Amra e. I₂ 1843, 376. I. Die berühmten Liebespare der Araber: Kais und Lolna k. I₂ 1845, 243. I. *Moritz Hartmann*: An eine Frau k. U. 1845, 32. sz. *Isidor Heller*: Mesaliance n. U. 1846, 1. sz. Eine Fahrt ins Ungarland e. U. 1846, 105. sz. f. Pesther Geschichten n. U. 1846, 127. sz. f. Ein ernstes Wort über eine alberne Sache p. U. 1846, 128. sz. Pesther Geschichten n. U. 1846, 149. sz. f. Gatte und Liebhaber d. U. 1846, 168. sz. f. Das schönste Weib der Welt n. U. 1846, 208. sz. f. Michaeli-Klagen kc. U. 1846, 238. sz. Pest-Ofner Skizzen kc. U. 1846, 264. sz. f. Pest-Ofner Skizzen kc. U. 1846, 287. sz. f. Neujahrsrede eines Ochsen an die Menschheit kc. U. 1847, 1. sz. f. Sylvester n. U. 1847, 1. sz. f. Pest-Ofner Skizzen n. U. 1847, 8. sz. Pest-Ofner Skizzen e. U. 1847, 40. sz. Der Todtengräber n. U. 1848, 4. sz. *Utho Horn*: Reminiscenzen aus meinem Tagebuch k. I₂ 1840, 211. I. *Kaltenbrunner*: Die Geweihten Sänger k. I₁ 1822, 20. sz. Die Pharisäer k. I₁ 1822, 52. sz. Drei k. I₁ 1822, 43. sz. An ein Liebesbriefchen k. I₁ 1828, 120. sz. *Heinrich Landesmann*: Das Zauberschwert k. I₂ 1843, 104. I. Der Sonntagsreiter auf dem Pegasus kc. I₂ 1844, 323. I. *Heinrich Laube*: Ein Raisonement Jules Janin's kc. U. 1842, 80. sz. Der teutsche Michel am Galgenberg e. U. 1842, 291. sz. *Heinrich Ritter v. Levitschnigg*: Die letzten Abenteuer des Grafen Monte Christo n. Sp. 1849, 1. sz. f. Tausend und

eine Nacht im Frack n. Sp. 1849, 59. sz. f. Einst und jetzt n. Sp. 1851, 145. sz. f. Im Schmerz k. Schm. 1850, 1. sz. Herr Offizier k. Schm. 1850, 4. sz. Gewohnheit k. Schm. 1850, 5. sz. Das Falkenmädchen e. Schm. 1850, 7. sz. Alte Bekanntschaft k. Schm. 1850, 8. sz. Gleiches Loos k. Schm. 1850, 9. sz. Der Bienenkorb k. Schm. 1850, 10. sz. Quelle und Herz k. Schm. 1850, 15. sz. Es musste sein k. Schm. 1850, 16. sz. Die Schlucht k. Schm. 1850, 17. sz. Baum und Dichter k. Schm. 1850, 17. sz. In der Ferne k. Schm. 1850, 20. sz. Berichtigung k. Schm. 1850, 21. sz. Rose und Dichter k. Schm. 1850, 23. sz. Ein Bild k. Schm. 1850, 24. sz. Erinnerung k. Schm. 1850, 26. sz. Das Auge k. Schm. 1850, 27. sz. An die Poesie k. Schm. 1850, 30. sz. Flora, das wallachische Blumenmädchen k. I₂ 1840, 101. I. Die Zigeuner-Familie k. I₂ 1840, 259. I. Ein Savoyardenknabe k. I₂ 1841, 89. I. Nador k. I₂ 1840, 139. I. Am Niel k. I₂ 1843, 41. I. Ein Zimbalschläger k. I₂ 1845, 233. I. Schiedsspruch k. I₂ 1847, 249. I. Die Zigeunermutter k. I₂ 1847, 329. I. Er liebt mich k. I₂ 1848, 137. I. *Moritz Mahier*: Die Pestherrinnen kc. U. 1845, 170. sz. Polemik muß sein e. U. 1845, 173. sz. Kreuz und Quergedanken é. U. 1845, 177. sz. f. Die Tonleiter des Rauesches h. U. 1845, 251. sz. f. In Pesth vor zehn Jahren und — jetzt h. U. 1845, 255. sz. f. Murmeleien am Theetische h. U. 1845, 289. f. Unsere Gesellschaft kc. U. 1846, 23. sz. f. Briefe an Madame A. in Wien n. U. 1846, 91. sz. f. Im vierten Stock des teutschen Theaters h. U. 1846, 144. sz. f. Briefe an H. Klein n. U. 1847, 282. sz. f. *Eduard Maria Oettinger*: Meister Strauss und seine Geige kc. U. 1845, 288. sz. Ein Stammbuchblatt n. U. 1847, 61. sz. Wie gefällt euch diese Frau e. U. 1848, 32. sz. f. *Betty Paoli*: Alfred n. Sp. 1832, 18. sz. f. Abschiedswort an Ungarn k. Sp. 1832, 48. sz. Ein dutzend k. I₂ 1840, 142. I. Gedichte k. I₂ 1841, 411. I. Ein einsamer Abend e. I₂ 1842, 423. I. Bekenntnisse h. I₂ 1843, 91. I. Auf und Untergang e. I₂ 1844, 215. I. Merced n. I₂ 1845, 147. I. Das Mädchen von San Giorgio u. I₂ 1846, 269. I. An Adalbert Stifter k. I₂ 1848, V. I. Tempeltrümmer k. I₂ 1848, 233. I. Ein Gelübde n. U. 1842, 100. sz. f. *Caroline Pichler*: Glosse k. I₂ 1840, 177. I. *Otto Prechtler*: Der Orientale k. I₂ 1845, 359. I. Sehnsucht nach Italien k. I₂ 1845, 399. I. Weihe der Kindheit k. I₂ 1846, 133. I. Eine Nacht im Ghetto zu Rom n. I₂ 1840, 443. I. Gedichte k. I₂ 1841, 430. I. *Benedict Frh. v. Pückler*: Die Wiedervergeltung e. P. 1821, 71. sz. Bathany k. I₁ 1826, 60. sz. Hermine k. Sp. 1842, 16. sz. *Hermann v. Pückler-Muskau*: Eine ländliche Erinnerung von den Ufern des Bosporus u. I₂ 1842, 105. sz. f. *Franz Frh. v. Schlechta*: Erhebung k. P. 1819, 56. sz. Tugend k. P. 1819, 61. sz. Nacht k. P. 1819, 67. sz. Morgen k. P. 1819, 72. sz. Unter eine Vignette k. P. 1820, 29. sz. Abschied an K. k. P. 1820, 50. sz. Der Fluch e. P. 1821, 55. sz. f. Der Dichter k. P. 1821, 59. sz. Der Prater k. P. 1821, 68. sz. *Friedrich Schwarzenberg*: Gedichte k. I₂ 1840, 206. I. Gedichte k. I₂ 1844, 209, 377. I. Fahrt nach Edinburg n. I₂ 1846, 221. I. *Johann Gabriel Seidl*: Ob? — Per se! k. I₁ 1825, 12. sz. Das erste Standbild k. I₁ 1825, 23. sz. Der Abend k. I₁ 1825, 30. sz. Die große Wache e. I₁ 1825, 44. sz. f. Erotische Tändeleien k. I₁ 1826 39. sz. f. Einem für Viele k. I₁ 1828, 28. sz. Titus Dugonits k. I₁ 1828, 37. sz. Ein und einst k. I₁ 1828, 117. sz. Der Nebenbuhler k. Sp.

1829, 101. sz. Der Zauberspiegel pr. Sp. 1830, 1. sz. Herz und Auge k. Sp. 1830, 15. sz. Tonrättsel r. Sp. 1830, 18. sz. Der Traum k. Sp. 1830, 63. sz. Enttäuschung k. Sp. 1830, 90. sz. Die Bitte um einen Neujahrsprolog pr. Sp. 1831, 1. sz. Walzerlied k. Sp. 1831, 66. sz. Die Korvinus-Linde k. Sp. 1831, 79. sz. Buchstabenrättsel r. Sp. 1831, 27. sz. Lust für Leid pr. Sp. 1832, 1. f. Vive la danse k. Sp. 1832, 20. sz. Im Vorfrühling k. Sp. 1832, 21. sz. Der Plagegeist k. Sp. 1832, 57. sz. Der Orakelspruch k. Sp. 1832, 63. sz. Heute mir! Morgen dir! k. Sp. 1832, 93. sz. Die mitternächtliche Maske pr. Sp. 1833, 1. sz. Das Wort der Entscheidung k. Sp. 1833, 10. sz. Argwohn k. Sp. 1833, 62. sz. Blaue Augen k. Sp. 1833, 69. sz. Der blinde Pilgrim k. Sp. 1833, 85. sz. Der Kaisers Retter k. Sp. 1833, 93. sz. Eigene Schuld k. Sp. 1833, 95. sz. Der Schwur pr. Sp. 1834, 1. sz. Warnung k. Sp. 1834, 55. sz. Einst und jetzt k. Sp. 1834, 55. sz. Charade r. Sp. 1834, 60. sz. Die verschleierte Dame pr. Sp. 1835, 1. sz. Ball-Lieder k. Sp. 1835, 9. sz. Charade r. Sp. 1835, 85. sz. Anagramm r. Sp. 1835, 90. sz. Des Helden Schwert k. Sp. 1835, 94. sz. Das Thema k. Sp. 1835, 96. sz. Das Lottospiel pr. Sp. 1836, 1. sz. Die Verwollkommnung k. Sp. 1836, 95. sz. Der Maskenball pr. Sp. 1837, 1. sz. Die Kreuzköpfe k. Sp. 1837, 70. sz. Die Blaue e. Sp. 1837, 73. sz. f. Genuss und Gesang k. Sp. 1837, 78. sz. Die Improvisatrice pr. Sp. 1838, 1. sz. Zum Neujahre pr. Sp. 1839, 1. sz. Traumfahrt k. Sp. 1839, 4. sz. Die Kaiser-Lilie k. Sp. 1839, 11. sz. Ergänzungs-Rättsel r. Sp. 1839, 101. sz. Der Kranz k. Sp. 1839, 103. sz. f. Die Centifolie pr. Sp. 1840, 1. sz. Traum und Erwachen k. Sp. 1840, 5. sz. Knappenlied zum Neujahre pr. Sp. 1841, 1. sz. Gedichte k. I₂ 1840, 135. I. Gedichte k. I₂ 1841, 97. I. Gedichte k. I₂ 1842, 97, 263. I. Der Dudelsackpfeifer k. I₂ 1843, 111. I. Gedichte k. I₂ 1843, 183. I. f. Der Gassenkehrerjunge k. I₂ 1844, 91. I. Heilsberg m. I₂ 1844, 272. I. Das Blumenmädchen k. I₂ 1845, 141. I. Uska k. I₂ 1845, 181. I. Zum Malen k. I₂ 1845, 269. I. Gedichte k. I₂ 1847, 257, 264. I. Ein lebendig Monument k. I₂ 1847, 118. I. Dichter-Alter k. I₂ 1847, 120. I. Eine Concertszene kc. I₂ 1848, 286. I. *Julius Seidlitz*: Ueber Illumination und Illuminirte k. Sp. 1845, 79. sz. Der diesjährige Wein-h. Schm. 1845, 18. sz. Heute mir, morgen dir! e. Schm. 1845, 21. sz. Ende gut, Alles gut e. Schm. 1845, 23. sz. Ueber die Rechtschreibung h. Schm. 1845, 29. sz. Neues Skizzenbuch kc. U. 1844, 29. sz. f. Lucifers Herzensergießungen h. U. 1844, 52. sz. f. Neues Skizzenbuch kc. U. 1844, 81. sz. Die letzte Rose n. U. 1845, 1. sz. f. Die Zurückhaltenden n. U. 1845, 23. sz. f. Skizzenbuch kc. U. 1845, 81. sz. f. Neue Sprachlehre kc. U. 1845, 88. sz. f. Die Bekehrten n. U. 1845, 106. sz. f. *Gustav Steinacker*: Franz Liszt k. Sp. 1846, 37. sz. Der reichste Klang k. U. 1842, 21. sz. Gräfenberg k. U. 1842, 45. sz. Zuruf k. U. 1842, 82. sz. *Karl Stegmayer*: Ringulph und Malvina m. P. 1822, 59. sz. f. Bergmanns Vaterland k. I₁ 1825, 43. f. Der Höllenbund m. I₁ 1826, 142. sz. f. *Adalbert Stifter*: Feldblumen e. I₂ 1841, 223. I. Der Hochwald e. I₂ 1842, 267. I. Die Narrenburg n. I₂ 1843, 231. I. Der Hagestolz n. I₂ 1845, 277. I. Die Schwestern n. I₂ 1846, 335. I. Der Waldgänger e. I₂ 1847, 91. I. Prokopos e. I₂ 1848, 61. I. *Johann Nepomuk Vogl*: Heimweh k. I₁ 1827, 64. sz. Die Serenade k. I₁ 1827, 91. sz. Trinklied im Winter k. I₁ 1827, 138. sz. Das Sterbeglöckchen k. I₁

1827, 147. sz. Ein Einzigmal k. I. 1828, 36. sz. Rundgesang k. I. 1828, 44. sz. Dank und Undank e. I. 1828, 48. sz. f. Vor einem Friedhof k. I. 1828, 85. sz. Nachts auf dem Thurm k. I. 1828, 107. sz. Stille Liebe k. I. 1828, 118. sz. Der treue Sohn k. Sp. 1830, 62. sz. Sintram k. Sp. 1834, 22. sz. Liebesantrag k. Sp. 1834, 53. sz. Magyaren Tod k. Sp. 1835, 18. sz. Klein Karin k. Sp. 1835, 66. sz. Fiebelreime af. Sp. 1836, 8. sz. Das Ungarweib k. Sp. 1837, 58. sz. Die Ungarreiterin k. Sp. 1838, 90. sz. Berg und Thal k. Sp. 1839, 40. sz. Der Baccalaureus von Bologna m. Sp. 1839, 65. sz. f. Märzveilchen k. Sp. 1840, 21. sz. Die Liebesmühle k. Sp. 1840, 71. sz. Sprüche af. Sp. 1840, 86. sz. Haideritt k. Sp. 1840, 90. sz. Balladen k. I. 1840, 85. I. Seemannssagen k. I. 1841, 204. I. Die vier Evangelisten in der Sophien-Kirche zu Constantinopel k. I. 1842, 97. sz. Auf einer Ungarhaide k. I. 1843, 369. I. Das Grab auf der Haide k. I. 1843, 371. I. Rosenzeit k. I. 1844, 373. I. Der Geächtete k. I. 1846, 137. I. Der erste Traum k. I. 1848, 284. I. *Adolf Wiesner*: Das ewige Wiedersehen n. U. 1842, 253. sz. *Christian Frh. v. Zedlitz*: Liszt und Thalberg gn. I. 1840, 210. I.

3. Német és osztrák írók 1812—1878-ig Pesten megjelent művei.

Rövidítések:

Ha. = C. A. Hartleben; He. = G. Heckenast; k. = kötet;
P. = Petrik Géza, Magyarország bibliographiája 1712—1860. Budapest 1880—1892; W = Konrad Wurzbach, Biographisches
Lexicon des Kaiserthums Oesterreich. Wien 1857—1891

Clemens Brentano: Die Gründung Prag's. Historisch-romantisches Drama. 1815. Ha. e.: P. i. m. I. k. 341. I. *Matthäus Collin*: Dramatische Dichtungen 4 k. 1813—17. Ha. e. P. i. m. I. k. 430. I. *Ludwig Deinhardstein*: Classisches Theater des Auslandes 2 Bde. 1856/57. Ha. e.: W. i. m. III. k. 207. I. Erzählungen und Novellen 1846, He. e.: P. i. m. I. k. 516. I. *Eduard Duller*: Märchen für die Jugend 6 Hefte 2. Aufl. 1845/46, He. e.: P. i. m. I. k. 572. I. Erzherzog Carl von Oesterreich 1847, He. e.: P. i. m. I. k. 572. I. *Ernst Frh. von Feuchtersleben*: Geist deutscher Classiker. Eine Blumenlese ihrer geistreichsten und gemüthlichsten Gedanken, Maximen und Aussprüche 7 Bde. 1816—1819, Ha. e.: P. i. m. I. k. 881. I. (2. Aufl. 10 Bde: u. o. 1851) *Ludwig Foglar*: Clara von Visegrad 1846, He. e.: P. i. m. I. k. 808. I. Verworfenene Schauspiele 1847, He. e.: P. i. m. I. k. 808. I. Ein Stück Leben ausgeschnitten von ... 1847, He. e.: P. i. m. I. k. 808. I. Freiheits-Brevier. 1848, He. e.: P. i. m. I. k. 808. I. *Ludwig August Frankl*: Weiland Joseph Em. Hilscher's Dichtungen 1840, He. e.: P. i. m. II. k. 121. I. *Joseph Frh. v. Hammer-Purgstall*: Constantinopel und der Bosphorus örtlich u. geschichtlich beschrieben 2 Bde. 1812. Ha. e.: P. i. m. II. k. 57. I. Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos und von da zurück über Nicäa und Nicomedien 1818, Ha. e.: P. i. m. II. k. 57. I. Samach-

schari's goldene Halsbänder 1835, Ha. e.: P. i. m. II. k. 58. I. Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit, 1836—1838, Ha. e.: i. m. II. k. 58. I. *Friedrich Hebbel*: Erzählungen und Novellen 1855, He. e.: P. i. m. II. k. 87. I. *Otto Frh. von Hingenau*: Der Bergmann. Erzählung aus dem nordungarischen Leben. 1844, He. e.: P. i. m. II. k. 123. I. *Heinrich Ritter von Levitschnigg*: Wien wie es war und ist. Federzeichnungen. 1860, Ha. e.: P. i. m. II. 589. I. Turandot. Nüsse zum aufknacken für schöne doch feste Zähne. Charadensammlung. 1860, Ha. e.: P. i. m. II. k. 589. I. Ein Märchen 1847, He. e.: P. i. m. II. k. 588. I. Kossuth und seine Bannerschaft. Silhouetten aus dem Nachmärz in Ungarn. 2 Bde. 1850, He. e.: P. i. m. II. k. 588. I. Der Montenegriner oder Christenleiden in der Türkei Roman. 1853, He. e.: P. i. m. II. k. 588. I. *Betty Paoli*: Gedichte. 1841, He. e.: P. i. m. III. k. 560. I. Nach dem Gewitter. Gedichte. 1843, He. e.: P. i. m. III. k. 561. I. Die Welt und mein Auge, Novellen. 3 Bde 1844, He. e.: P. i. m. III. k. 561. I. Neue Gedichte 1848, He. e.: P. i. m. III. k. 561. I.: Lyrisches und Episches. 1855, He. e.: P. i. m. III. k. 561. I. *Peter Rosegger*: Geschichten aus Steiermark. 1871, He. e.: W. i. m. XXVI. k. 355. I. Wanderleben. Skizzen. 1871, He. e.: W. i. m. XXVI. k. 355. I. Volkslieder aus Steiermark mit Melodien. 1872, He. e.: W. i. m. XXVI. k. 355. I. Gestalten aus dem Volke der oesterreichischen Alpen. 1872, He. e.: W. i. m. XXVI. k. 355. I. In der Einöde. Eine Geschichte in zwei Büchern. 1872, He. e.: W. i. m. XXVI. k. 355. I. Aus dem Walde 1873, He. e.: W. i. m. XXVI. k. 355. I. Geschichte aus den Alpen. 1873, He. e.: W. i. m. XXVI. k. 355. I. Die Schriften des Waldschulmeisters Pozsony. 1875, He. e.: W. i. m. XXVI. k. 355. I. Sonderlinge aus dem Volke der Alpen. Pozsony 1876, He. e.: W. i. m. XXVI. k. 355. I. Waldheimat. Pozsony. 1877, He. e.: W. i. m. XXVI. k. 355. I. Das neue Jahr. Volkskalender 1872—1878, He. e.: W. i. m. XXVI. k. 355. I. *Julius Seidlitz*: Die letzten Adepten. Roman. 4 Thle. 1855, Ha. e.: P. i. m. III. k. 364. I. *Gustav Steinacker*: Zrinyi der Dichter v. Nikolaus Jósika. Aus dem ungarischen übersetzt. 1844, He. e.: W. i. m. XXXVIII. k. 45. I. Geschichte der ungarischen Dichtung von den ältesten Zeiten bis auf Alex. Kisfaludy v. dr. Franz Toldy. Aus dem ungarischen übersetzt. 1863, He. e.: W. i. m. XXXVIII. k. 45. I. *Franz Stelzhamer*: Jugendnovellen. 1847, He. e.: P. i. m. III. k. 440. I. Heimgarten. 2 Bde. 1847, He. e.: P. i. m. III. k. 440. I. *Adalbert Stifter*: Studien. 1. u. 2. Bd. 1844, He. e.: W. i. m. XXXIX. k. 26. I. Studien. 3. u. 4. Bd. 1847, He. e.: W. i. m. XXXIX. k. 26. I. Studien 5. u. 6. Bd. 1850, He. e.: W. i. m. XXXIX. k. 26. I. Bunte Steine. Ein Festgeschenk. 3 Bde. 1853, He. e.: W. i. m. XXXIX. k. 26. I. Lesebuch zur Förderung humaner Bildung in Realschulen und in anderen zur weiteren Bildung vorbereitenden Mittelschulen. In Gemeinschaft mit Johannes Aprent. 1854, He. e.: W. i. m. XXXIX. k. 26. I. Der Nachsommer. Eine Erzählung mit Stahlstichen nach I. P. Geiger. 3 Bde. 1865, He. e.: W. i. m. XXXIX. k. 26. I. Witiko. Eine Erzählung mit Stahlstichen nach I. P. Geiger. 3 Bde. 1865—1867, He. e.: W. i. m. XXXIX. k. 26. I. Briefe. Hg. v. Johannes Aprent. 3 Bde. 1869, He. e.: W. i. m. XXXIX. k. 26. I. Erzählungen. Hg. v. Johannes Aprent. 3 Bde. 1869, He. e.: W. i. m. XXXIX. k. 26. I. Vermischte Schriften Hg.

v. Johannes Aprent 2 Bde. 1870, He. e.: W. i. m. XXXIX. k. 26. l. *Emil Mario Vacano*: Historische Studien. 1870. He. e.: W. i. m. IL. k. 164. l. Wiener Fresken. Pozsony 1876, He. e.: W. i. m. IL. k. 164. l. *Johann Nepomuk Vogl*: Klänge und Bilder aus Ungarn. 3. Aufl. 1848. Ha. e.: W. i. m. LI. k. 178. l. Neueste Dichtungen. 1843, He. e.: P. i. m. III. k. 804. l.

4. N é v m u t a t ó.

A)

Abendzeitung 44
 Aglaja 10, 20, 21
 Album zum Besten der Verunglückten in Pesth und Ofen 51.
 Alexis, Willibald 48
 Allgemeine Theaterzeitung 22
 30, 31
 Alt, Jakob 131
 Aprent, Johann 97, 101, 102
 Arany János 106
 Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst 33
 Arneth, Joseph Calasanz 135
 Arnim, Achim v. 80
 Artner Teréz 59
 Auerbach, Berchtold 69
 Auersperg, Graf Anton Alexander (Anastasius Grün) 8, 10, 14, 33, 35—36, 49—50, 52, 74, 139
 Aurora 56, 134
 Axmann, Joseph 94, 99, 100

B)

Bauernfeld, Eduard 8, 50, 63, 74, 140
 Bäuerle, Adolf 21, 22, 24—25, 30, 31, 117—121
 Beck Károly 12, 38
 Berthet, Élie 78
 Biedenfeld 34
 Binzer, Emilie 131
 Bosco, Bartholomeo 120—122
 Brandel 93
 Brandl u. Sauerländer 126
 Brentano, Bettina 17
 Brentano, Christian 81

Brentano, Clemens 17, 79—82, 144
 Bretzenheim Karolina hercegnő 58
 Bube, Adolf 66—67, 75, 130, 133—134, 140
 Bucher, Wolfram 130
 Bürger, Gottfried August 32
 Byron, George Gordon 52, 53, 85

C)

Campe, Julius 107
 Castelli, Ignaz Franz 8, 18, 19, 28, 31, 33, 74, 116, 140
 Csaplovics János 33
 Császár 72
 Collin, Heinrich Joseph v. 79
 Collin, Matthäus v. 79, 144
 Collin testvérek 17, 18, 33
 Coremans 25
 Cotta 29, 62, 90

D)

Deinhardstein, Johann Ludwig 27, 58, 74, 82, 87, 140, 144
 Dingelstedt, Franz 44, 74, 75, 140
 Doll Adolf 77
 Dräxler, Karl Ferdinand 63, 74, 140
 Droste-Hülshoff, Annette v. 69
 Duller, Eduard 33, 37, 42, 67, 74, 87, 129—130, 140, 144
 Dumas 47
 Dux Adolf 11

E)

Ebert, Karl Egon 33, 52
 Eckstein 80
 Eichendorff, Josef v. 17

- Engelmann 107
 Enk, Michael Leopold v. 36, 55, 74
 140
 Eötvös József báró 11
 Eyb, Wilhelm Frh. v. 27—28, 32—
 34, 74, 140

F)

- Falk Miksa 11
 Feldmann, Leopold 68, 72, 75, 140
 Felsenrolf, Mashilve 129
 Festetics Ferenc gróf 22—23, 53
 Festetics Károly gróf 11, 19—29,
 116, 117
 Feuchtersleben, Ernst Frh. v. 8, 37,
 41, 58, 60, 74, 82, 127, 128, 140,
 144
 Fischer, August 122
 Foglar, Adolph 49, 75, 87, 140
 Foglar, Ludwig Stephan 45, 48—49,
 75, 87, 140, 144
 Foscolo 53
 Fővárosi Lapok 91
 Frankl, Ludwig August 34, 52, 53,
 74, 85, 141, 144
 Franklin-Társulat 90
 Freiligrath, Ferdinand 48
 Der Freimüthige 72
 Freytag Gustav 47—48, 75, 141

G)

- Gaál György 11
 Gay, Sophie 78
 Gayette-Georgens, Jeanne Marie
 130, 131
 Gedenke mein! 135
 Geibel, Emanuel 70, 75, 141
 Geiger, Anton Ritter v. 133
 Geiger, Peter Johann Nepomuk
 89, 94, 100
 Gigl, Alexander 126
 Goethe, Johann Wolfgang 17, 58,
 67, 79, 82
 Goethe, Ottilie v. 58
 Goldschmied, Ignaz 120, 121
 Gotthold 69

- Görres, Joseph 80, 81
 Gräffer, Franz 25—27, 31, 44, 60,
 74, 141
 Grenzboten 48
 Grillparzer, Franz 8, 10, 20, 21,
 24—25, 53—55, 58, 74, 82, 89—
 90, 128, 136, 141
 Grimm, Fedor 121
 Grimm, Jakob 17, 80, 81
 Grimm, Wilhelm 80, 81
 Grossmann, Julie 131, 134, 135
 Gutzkow, Karl 12, 41, 48

H)

- Halm, Friedrich (Münch-Belling-
 hausen, Eligius Frh. v.) 53,
 74, 141
 Hamerling, Robert 3, 84, 89
 Hammer-Purgstall, Joseph Frh. v.
 3, 18, 58, 60, 74, 78—79, 141,
 144
 Hartleben, Adolf 82
 Hartleben Konrád Adolf 76—83
 Hartmann, Moriz 48, 68, 70—71,
 75, 141
 Hasenörl, Richard 138
 Hebbel, Friedrich 106—108, 145
 Hebel, Johann Peter 69
 Heckenast Gusztáv 3, 13, 51, 57,
 58, 64, 66, 82—115, 124, 128—
 131, 133—139
 Heine, Heinrich 12, 33
 Heller, Isidor 68, 72—75, 141
 Hellmann, Oskar 62
 Herder, Johann Gottfried 32
 Hilscher, Joseph Emanuel 53, 85,
 140
 Hingenau, Otto Frh. v. 87, 145
 Hormayr 17, 18, 32, 33, 59, 79
 Horn, Uffo 62, 63, 74, 141
 Humboldt, Wilhelm v. 17

I)

- Iris folyóirat 29—39, 62, 75, 118
 Iris zsebkönyv 44, 50—67, 75, 124
 —135

Ivánits Zsigmond 77
 Jean Paul 82
 Jósika Miklós báró 11, 86

K)

Kaltenbrunner, Karl Adam 33, 39,
 74, 141
 Kemény József gróf 26
 Kerényi Frigyes 11, 72
 Kisfaludy Károly 11
 Kisfaludy Sándor 43, 86
 Klein Hermann 11, 67—74,
 Klein, Theodor 130
 Klemm 15
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 17
 Kolbenheyer Móríc 106, 107
 Kolinsky Ignác 52
 Kompert 58
 Kovachich Márton György 16
 Kölcsey Ferenc 11
 Körner, Theodor 17, 33
 Kuh, Emil 108
 Kuthy Lajos 72

L)

La Bruyère 31
 Lamartine 53
 Landerer Lajos 83
 Landerer és Heckenast 40
 Landesmann, Heinrich (Hieronymus Lorm) 54, 58, 64—65, 75,
 141
 Langer, Karl Edmund 93
 Laube, Heinrich 12, 68, 74, 75, 141
 Lenau, Nikolaus 34, 38, 39, 52, 57
 Lensch, Anna 38
 Leitner 33
 Lesehalle der deutschen Studenten,
 Prag 138
 Levitschnigg, Heinrich Ritter v. 46,
 47, 49, 55—56, 74, 82, 87, 88,
 136, 137, 141, 145
 Libussa 72
 Liphay Ernesztina bárónő 61
 Lübeck Károly 16

M)

Magyarország és Nagyvilág 91
 Mahler Móríc 68, 71—72, 75, 142
 Mailáth János gróf 11, 18, 26, 33,
 51—67, 91, 123—135
 Mednyánszky Alajos báró 11, 18,
 33
 Mercurius Hungaricus 15
 Metastasio 17
 Metternich, Clement herceg 5—8,
 12, 13, 35
 Monatliche Früchte eines gelehrten
 Gesellschaft in Hungarn 16
 Morgenblatt für gebildete Stände
 29, 62
 Morgenröthe, Die 84
 Müller Adam 80
 Müller, Johannes v. 17

N)

Nordmann, Johannes 93

O)

Oldofredi-Hager Julia grófnő 130
 Ossian 17

Ö)

Oettinger, Eduard Maria 48, 68,
 72, 75, 142
 Österreichisches Morgenblatt 39
 Österreichischer Volkskalender 39

P)

Pannonia 3, 10, 19—29, 75
 Paoli, Betti (Barbara Glück) 10,
 37, 44, 57—58, 68, 74, 86—87,
 131—132, 142, 145
 Paziazi Mihály 118, 121
 Pálffy Terézia 58
 Perger, Anton Ritter v. 93
 Pestalozzi, Heinrich 69
 Pester Handlungszeitung 41
 Pester Lloyd 3
 Pester Lloyd Társaság 71

Pester Zeitung 46
 Petöfi 11, 38, 70, 72, 84, 86
 Pfautsch, Friedrich J. 135
 Pichler, Caroline 17, 18, 33, 48,
 58—60, 74, 81, 123, 142
 Pichler, Georg Abdon 84, 89, 136
 Plötz, Hermann 26
 Pock 139
 Prechtler, Johann Otto 65, 74, 84,
 88—89, 135, 136, 142
 Pressburger Zeitung 15
 Prokesch-Osten, Anton Frh. v. 128,
 129
 Püchler, Benedict Frh. v. 29, 36, 44,
 74, 142
 Pückler-Muskau, Hermann v. 65—
 66, 75, 129, 142
 Pyrker János László 128

R)

Reiberstorfer, Daniel Friedrich 93
 Rízy, Theobald Frh. v. 89—90
 Rosegger, Peter 13, 91, 109—115,
 138—139, 145
 Rosenthal Sámuel 29—30, 40, 62,
 122
 Rösler Kristóf 16

S)

Sammler, Der 19
 Saphir Zsigmond 40, 41, 51, 124,
 125, 128
 Schaumburg-könyvkereskedés 80,
 Schedius Lajos 16
 Schiller, Friedrich 17, 32, 33, 38, 66
 Schlehta, Franz Frh. v. 23—24,
 74, 142
 Schlegel, August Wilhelm 26, 32—
 33
 Schlegel, Friedrich 17
 Schlesinger Miksa 47
 Schmetterling, Der 40, 41, 45, 48—
 50, 75
 Schwanenfeld, Sebastian v. 120

Schwarzenberg, Friedrich herceg
 60, 74, 128, 133, 142
 Schwarzenberg, Karl hercegné 58
 Sedlnitzky 7, 20, 22
 Seidl, Johann Gabriel 33—35, 42,
 43, 56, 57, 74, 134, 135, 142
 Seidlitz, Julius 45, 48, 68, 69, 70,
 75, 82, 143, 145
 Sollinger, Johann Paul 135
 Sonnenfels 15
 Sonntagsblätter für heimatlíche In-
 teressen 52
 Sophie Friderike Dorothea hercegnő
 131
 Spiegel, Der 3, 10, 39—50, 75
 Stackmann, Ludwig 114
 Stegmayer, Karl 28, 36, 74, 143
 Steinacker Gusztáv 11, 46, 68, 75,
 85, 86, 143, 145
 Stelzhamer, Franz 10, 88, 93, 136,
 145
 Stielly Károly 29—31, 62, 117—121
 Stiftt 20, 22, 23
 Stifter, Adalbert 10, 54, 58, 63, 64,
 74, 88, 89, 91—106, 109, 111,
 131, 143, 145, 146
 Stifter, Anton 95
 Stöber, Franz 81
 Sturm und Drang 17
 Sue 47
 Szarvady (Hirsch) Frigyes 70
 Széchenyi Ferenc 59

T)

Tagespost 138
 Taschenbuch für die vaterländische
 Geschichte 18
 Taschenbuch Thalia 126
 Telegraph 41
 Temesvárer Wochenblätter 31
 Tendler et Comp. 107
 Tesche, Walter 131
 Tick 107
 Toldy Ferenc 11, 86,
 Thalia 126
 Trattner János Tamás 19
 Tersztyánszky Dániel 16

U)

Uhland, Ludwig 32, 33, 38
 Ungar, Der 67, 75

V)

Vacano, Emil Mario 88, 146
 Vasárnapi Ujság 91
 Vogl, Johann Nepomuk 18, 34, 37
 —39, 43—44, 51, 55, 74, 82, 85,
 124—127, 143, 144, 146
 Vörösmarty Mihály 11, 27, 28, 46,
 68

W)

Wagner Sylvester 93
 Welt, Die 15
 Werner, Richard M. 86
 Werner, Zacharias 17
 Wertheimer, Joseph 58, 132
 Wesselényi Miklós báró 83
 Wienbarg 12
 Wiener Prater, Der 135

Wiener Jahrbücher der Literatur
 27

Wiener Zeitschrift 63, 100
 Wiesen Ferenc 40, 41
 Wiesen Ferencné, özv. 40
 Wiesner, Adolf 68, 69, 75, 144
 Wigand, Georg 129—130
 Wigand, Otto 83, 84
 Windisch Károly Gottlieb 15, 16
 Winterl Jakab József 16
 Wittgenstein, Graf Wilhelm Lud-
 wig 6
 Witthauer, Friedrich 51, 63
 Wöchentlich zweimal neu aufkom-
 mender Mercurius 15
 Würzburg, Konrad v. 34

Z)

Zay Imre báróné 59
 Zedlitz, Christian Fhr. v. 8, 14,
 61, 62, 74, 128, 144
 Zerffi, Josephine 131
 Zigelhauser, Karl 126

Deutsche und Österreichische Dichter und ihre Pester Verleger im 19. Jahrhundert (1812—1878)

**(Auszug aus der in ungarischer Sprache
verfassten Studie)**

Vorwort.

(I. S. 5—14.) Vorliegende Arbeit behandelt das Verhältnis deutscher und österreichischer Dichter zu ihren Pester Verlegern im XIX. Jahrhundert. Die Anzahl der Dichter, die für ihre belletristischen Werke und Beiträge in Pest einen annehmbaren Verleger suchten und auch fanden, ist ziemlich groß, wer jedoch in den Verlags- und Zensurverhältnissen des XIX. Jahrhunderts auch nur einigermaßen bewandert ist, und die Unterdrückung der menschlichen Grundrechte, d. h. des Rechtes durch Wort und Schrift, durch Druck und bildliche Darstellung Meinung und Gedanken frei zu äußern, kennt, dem wird es gleich einleuchten, warum sich z. B. österreichische Dichter grade Pester Verleger wählten.

Die Hauptrevisionsämter der Zensurverwaltung für die Österreichisch-Ungarische Monarchie befanden sich in Wien; je mehr sich die Schriftsteller von den Wiener Zensurbehörden entfernen, desto eher konnten sie ihnen entgehen. Auch die Strenge der ausführenden Zensurorgane minderte sich mit der Entfernung.

Als aber später die Zensur diese Dichter nicht mehr daran hinderte einheimische Verleger zu wählen, waren es persönliche Verbindungen, Dichter- und Verlegerfreundschaften, die sie an Pest fesselten. Die durch die Pester Verleger erzielten literarischen und materiellen Erfolge bildeten eine mächtige Anziehungskraft, so daß bald auch neue, unbekannte Dichter ihre

Aufmerksamkeit den Pester Verlegern zuwandten, in denen sie meistens einen freigebigen Gönner fanden.

(II. S. 15—75.) Den Ausgangspunkt des Verkehrs deutscher Dichter und Pester Verleger bildeten vor allem die Ofner und Pester literarischen Zeitschriften, wie die *Pannonia* (1819—1822), des *Grafen Carl A. Festetics*, die *Iris* (1825—1828), geleitet von *Samuel Rosenthal* und *Carl Stielly*, *Der Spiegel* (1828—1852), ein Literatur- und Modeblatt, herausgegeben von *Franz Wiesen*, das hochgepriesene und populäre Taschenbuch des *Grafen Johann Mailáth*, die *Iris* (1840—1848) und schließlich *Der Ungar* (1842—1848) herausgegeben von *Hermann Klein*, ein Blatt, das in Plan und Ausführung dem Spiegel glich.

Den begabten Verlegern dieser Zeitschriften gelang es die bekanntesten und meist gelesenen Vertreter der zeitgemäßen Literatur für ihre Blätter zu gewinnen. *J. N. Vogl*, *J. G. Seidl*, ja selbst *Grillparzer*, *Stifter* und *Freytag* konnten sie zu ihren Mitarbeitern zählen.

Novellen, Erzählungen, Wiener und Pester Skizzen (die damals so sehr beliebt waren), lyrische und epische Gedichte (meist Lieder, Romanzen und Balladen), Berichte über Theater und Literatur werden von Wien als Beiträge gesendet, da die deutschen Mitarbeiter meist Österreicher waren. Verleger und Mitarbeiter boten alle Kräfte auf, um die Leser zu gewinnen und den Blättern eine lange Zukunft zu sichern. Der Erfolg der Zeitschriften war so bedeutend, daß man trotz der Zensurschwierigkeiten, die den Verlegern und Mitarbeitern im Wege standen, immer wieder bemüht war nach Einstellung einzelner Blätter, wieder neue ins Leben zu rufen. Es erklärt sich dies vor allem aus der führenden Stellung deutscher Bildung und Literatur in Ungarn, namentlich in den drei ersten Jahrzehnten des XIX. Jahrhunderts; später, nach dem Eingehen der meisten Zeitschriften wurden die Pester Verleger ihre wirksamsten Förderer.

Sie stammten größtenteils aus Deutschland und verlegten somit naturgemäß zunächst Werke in deutscher Sprache. Überhaupt kann man behaupten, daß der ungarländische Buchhandel in der zweiten Hälfte des XVIII. und ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts in deutschen Händen lag, und auch die deutsche Lesewelt war weit größer, als die ungarische.

(III. S. 76—82.) *Conrad Adolf Hartleben* war der erste, der durch seine Verdienste um die deutsche, und ungarische Literatur einen Ruf erlangte, der ihm in der Reihe der ungarischen und deutschen Verlagsbuchhändler eine hervorragende Stelle sicherte.

Hammer-Purgstall, Clemens Brentano, Feuchtersleben, Leivitschnigg, Vogl u. a. deutsche und österreichische Dichter verlegten bei dem soliden Buchhändler ihre Werke (Romane, Novellen, Erzählungen und Gedichte), die ihnen auch durch die reiche und schöne Ausstattung einen weiten Lesekreis erwarben.

Schade, daß er mit seinem deutschen Verlag um 1844 nach Wien übersiedelte und seine Kulturtätigkeit in Ungarn abbrach.

(IV. S. 83—115.) An seine Stelle trat *Gustav Heckenast*, der Pester Großverleger, dem die deutsche Literatur viel, die ungarische aber noch mehr zu verdanken hat.

Die meisten Dichter und Schriftsteller Ungarns, Deutschlands und Österreichs, fanden in ihm einen weitherzigen Förderer. Die Werke seiner bedeutendsten österreichischen Zeitgenossen, wie *Stifter, Grillparzer, Stelzhamer, Rosegger*, und viele der bekanntesten Dichter erschienen in seinem Verlage. Er entdeckte sozusagen diese damals noch unbekannten, neuartigen Autoren, er hatte den Mut sie in die Lesewelt einzuführen. Die Firma Heckenast war in Deutschland und Österreich wohlbekannt als Verlag vieler namhafter deutscher und österreichischer Dichter, die sich meist zugleich auch der Freundschaft des tüchtigen Verlegers rühmen konnten.

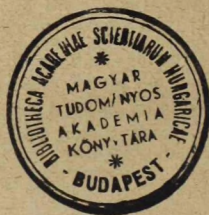
Bis zu seinem Tode im Jahre 1878 leitete er seine deutsche Verlagsanstalt in Preßburg, wohin er sich nach der Übergabe seines Pester Geschäftes an die Franklin-Gesellschaft um 1873 zurückzog.

In den letzten Jahrzehnten des XIX. Jahrhunderts büßen die deutschen Verleger allmählich ihre Bedeutung ein. Das Ungartum riß nun die Führung auch auf diesem Gebiete an sich.

Anhang. (S. 116—146.) 1. Unveröffentlichte Briefe Pester Verleger und österreichischer Dichter im XIX. Jahrhundert. 2. Verzeichnis der Beiträge deutscher und österreichischer Dichter in den Pester deutschen Zeitschriften in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. 3. Verzeichnis der Werke deutscher und österreichischer Dichter, erschienen 1812—1878 in Pest. 4. Namenregister.

Tartalomjegyzék

Előszó	3
I. Bevezetés. Német és magyar könyvkiadási viszonyok a XIX. században	5
II. Német és osztrák írók a XIX. századi budai és pesti német szépirodalmi folyóiratainkban (1819—1852)	15
1. A „Pannonia“ 1819—1822	19
2. Az „Iris“ folyóirat 1825—1828	29
3. „Der Spiegel“ 1828—1852	39
4. Az „Iris“ zsebkönyv 1840—1848	50
5. „Der Ungar“ 1842—1848	67
III. Hartleben Konrád Adolf mint német és osztrák írók pesti kiadója	76
IV. Heckenast Gusztáv mint német és osztrák írók pesti kiadója	83
1. Heckenast Gusztáv és kisebb német kiadványai	83
2. Adalbert Stifter és Heckenast Gusztáv	91
3. Friedrich Hebbel Heckenast Gusztáv kiadásában	106
4. Péter Rosegger és Heckenast Gusztáv. A 80-as évek	109
<i>Függelék:</i>	
1. Pesti kiadók és német írók kiadatlan levelei	116
2. Németországi és osztrák írók közleményeinek címjegyzéke pesti német folyóiratainkban a XIX. század első felében	139
3. Német és osztrák írók 1812—1878-ig Pesten megjelent művei	144
4. Névmutató	147
Deutsche und Österreichische Dichter und ihre Pester Verleger im 19. Jahrhundert (1812—1878) [Auszug aus der in ungarischer Sprache verfassten Studie.]	152

- XXII. Szilasi Klára**: Stöckel Lénárd Zsuzsanna-drámája és a bártfai német iskolai színház a XVI. században. [Leonhard Stöckels Susanna-Drama und das deutsche Schuldrama in Bartsfeld (in Ungarn) im 16. Jahrhundert.] 1918. 3.50 P
- XXIII. Pukánszky Béla**: Herder hazánkban. I. Herder és a népies irány (Herder in Ungarn. I. Herder und die volkscundliche Richtung.) 1918. 3— P
- XXIV. Szepessy Ilona**: Grubenfels Gruber Károly Antal hazai német író élete és irodalmi működése. (Leben und literarisches Wirken des deutsch-ungarischen Schriftstellers Karl Anton Gruber von Grubenfels.) 1919. Elfogyott. Vergriffen.
- XXV. Schmidt Gizella**: Szepesi német népdalok és népies énekek. (Zipser deutsche Volkslieder und volkstümliche Lieder.) Elfogyott. Vergriffen.
- XXVI. Nagy Anna**: Heine ballada költészete és hatása a magyar balladára. (Heines Balladendichtung und sein Einfluss auf die ungarische Ballade.) 1919. 3.— P
- XXVII. Gerő Zsófia**: Hartmann Mörice mint politikai költő, különös tekintettel a magyarsághoz való viszonyára. (Moritz Hartmann als politischer Dichter und sein Verhältnis zum Ungarum.) 1919. Elfogyott. Vergriffen.
- XXVIII. Csallner Frigyes**: Az analogikus vonások Jörg Wickram regény. motivumaiban. (Die analogen Züge in den Romanmotiven J. W.-s.) 1919. Elfogyott. Vergriffen.
- XXIX. Dr. Pukánszky Kádár Jolán**: A pesti és a budai német színiélet története. II. rész. 1812—1847. (Gesch. des deutschen Theaters in Pest und Ofen. II. Teil: 1812—1847.) 1923. 4.50 P
- XXX. Dr. Koszó János**: Fessler Aurel Ignác, a regény- és történetíró. A felvilágosodástól a romantikáig. (Aurel Ignaz Fessler, der Romanschriftsteller und Historiker. Von der Aufklärung bis zur Romantik. 1923.) 4.50 P
- XXXI. Dr. Pukánszky Béla**: A magyarországi német irodalom története. A legrégibb időktől 1848-ig. (Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn. Von den ältesten Zeiten bis 1848.) 1926. 8.— P
- XXXII. Flórián Kata**: A kassai német színiélet története 1816-ig. (Geschichte des Kaschauer deutschen Theaters bis 1816.) 1927. 3.— P
- XXXIII. Bernfeld Magdolna**: A németiség jókai Mór megvilágításában. (Das Deutschum bei Maurus Jókai.) 1927. 3.— P
- XXXIV. Basch F. Antal**: Preyer Nep. János. Egy elfeledett bánati német író. (Johann Nep. Preyer. Ein vergessener Banater deutscher Schriftsteller.) 1927. 3.50 P
- XXXV. Neuhauser Frigyes**: A zirci német nyelvjárás hangtana. (Lautlehre der d. Mundart von Zirc.) 1927. 2.— P
- XXXVI. Márer Erzsébet**: Schiller és a fiatal Nietzsche szellemtörténeti kapcsolatai. (Geistesgeschichtl. Berührungen zw. Schiller u. dem jungen Nietzsche.) 1928. 2.— P
- XXXVII. Kurzweil Géza O. S. B.**: A forma mint kifejezőeszköz Klopstock ódaköltészetében. (Die poetische Form als Ausdrucksmittel in Klopstocks Odendichtung.) 1928. 3.— P
- XXXVIII. Dr. Hermann Egyed**: A bátaszéki németek és népdalaik. (Die Deutschen von Bätaszék und ihre Volkslieder.) 1929. 3.50 P
- XXXIX. Vass Klára**: Buda német utcanevei. A Vár és Ujlak utcanevei. 1696-1872. (Ofens deutsche Gassennamen. Die Gassennamen der Stadtteile Festung und Neustift von 1696 bis 1872.) 1929. 4.— P
- XL. Vatter Ilona**: A soproni német színiélet története 1841-ig. (Die Geschichte des deutschen Theaters in Sopron-Oedenburg bis 1841.) 1929. 3.50 P
- XLI. Eszterle M. Edit**: A Budakeszi Német Nyelvjárás Hangtana (Lautlehre der deutschen Mundart von Budakeszi.) 1929. 3.— P
- XLII. Weidlein János**: A murgai német nyelvjárás alaktana. (Formenlehre der deutschen Mundart von Murga [Kom. Tolna].) 1930. 2.50 P
- XLIII. Didovác György**: A budai jogkönyv (Ofner Stadtrecht) hangtana. (Lautlehre des Ofner Stadtrechts.) 1930. 2.50 P
- XLIIV. Berzenczey Margit**: Wildgans-tanulmányok. (Wildgans-Studien.) 1930. 3.— P

- XLV. Osztern Rózsa:** Zsidó ujságírók és szépirok a hazai németnyelvű időszaki sajtóban a „Pester Lloyd“ megalapításáig, 1854-ig. (Jüdische Journalisten und Schriftsteller in der deutsch-ungarischen periodischen Presse bis zur Gründung des Pester Lloyd, 1854.) 1930. . . . 3.— P
- XLVI. Monsberger Ulrik O. S. B.:** A hazai német naptárirodalom története 1821-ig. (Geschichte der deutschen Kalenderliteratur in Ungarn bis 1821.) 1931. 2.— P
- XLVII. Szemző Piroska:** Német írók és pesti kiadók a XIX. században. (1812—1878.) [Deutsche und österreichische Dichter und ihre Pester Verleger im 19. Jahrhundert. 1812—1878.] 1931. 3.50 P
-

Megrendelhetők a Pfeifer-féle könyvkereskedésben (Zeidler testv.)
(Zu beziehen durch die Ferdinand Pfeifer'sche Buchhandlung, Gebr. Zeidler.)
Budapest, IV., Kossuth Lajos-utca 5. sz.